

Інна Ніколіна

**ЗАГАЛЬНООСВІТНЯ ШКОЛА
УКРАЇНИ
20-Х – ПОЧАТКУ 30-Х РР. ХХ СТ.**

Вінниця

2013

УДК 94:37(477)
ББК 74.03(4УКР)
Н 65

*Рекомендовано до друку Вченою радою Інституту історії, етнології і права
Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського
(протокол №11 від 26 червня 2013 р.)*

РЕЦЕНЗЕНТИ:

Легун Ю.В., доктор історичних наук, професор
Мельничук О.А., доктор історичних наук, професор

ВІДПОВІДАЛЬНИЙ РЕДАКТОР:

Курило В.М., доктор історичних наук, професор,
почесний академік НАПН України,
заслужений працівник вищої школи України

Ніколіна І.І.

Н 65 Загальноосвітня школа України 20-х – початку 30-х рр. ХХ ст. –
Вінниця, 2013. – 208 с.
ISBN 978-966-2150-

У монографії визначено місце загальноосвітньої школи в системі народної освіти. Розкрито вплив українізації на формування загальноосвітніх закладів для представників української та інших національностей України. Встановлено наслідки русифікації в шкільництві. Висвітлено негативний вплив класової ідеології на навчально-виховну роботу шкіл. Проаналізовано політику владних структур щодо вирішення проблем по запровадженню загального обов'язкового початкового навчання та політехнізації. Розглянуто особливості відновлення матеріально-технічної бази школи. Висвітлено кадрову політику наркомату освіти та форми і методи партійно-державного контролю над вчителями.

Для науковців, викладачів, студентів та всіх, хто цікавиться проблемами вітчизняної історії.

УДК 94:37(477)
ББК 74.03(4УКР)

ISBN 978-966-2150-

ЗМІСТ

ВСТУП.....	4
РОЗДІЛ 1. СТАНОВЛЕННЯ РАДЯНСЬКОЇ СИСТЕМИ ОСВІТИ: ТРАДИЦІЇ І ПРОБЛЕМИ.....	14
1.1. Заходи державних та місцевих органів влади по подоланню кризи загальноосвітньої школи.....	14
1.2. Політика українізації та її вплив на розвиток загальноосвітньої школи.....	34
РОЗДІЛ 2. ДІЯЛЬНІСТЬ ЗАГАЛЬНООСВІТНЬОЇ ШКОЛИ В УМОВАХ ФОРМУВАННЯ ТОТАЛІТАРНОГО РЕЖИМУ	49
2.1. Трансформація загальноосвітньої школи: соціальний і національний аспекти.....	49
2.2. Здійснення загальної обов'язкової початкової політехнічної освіти: завдання, проблеми, наслідки.....	73
РОЗДІЛ 3. СТВОРЕННЯ УМОВ ДЛЯ РОБОТИ ЗАГАЛЬНООСВІТНЬОЇ ШКОЛИ.....	94
3.1. Проблеми становлення і розвитку матеріально-технічної бази закладів освіти.....	94
3.2. Особливості підготовки та формування вчительських кадрів.....	116
ВИСНОВКИ	146
ДОДАТКИ.....	151
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	161
СПИСОК СКОРОЧЕНЬ ТА АБРЕВІАТУР.....	207

ВСТУП

Для сучасної історичної науки України характерним є помітне зростання інтересу до історії розвитку освіти. Інтеграція і глобалізація економічних і культурних процесів, які відбуваються у світі, перспективи розвитку української держави вимагають суттєвої модернізації системи освіти. Вхідження України у світовий освітній простір зумовлює приведення вітчизняних освітніх стандартів, зокрема щодо тривалості здобуття загальної середньої освіти, у відповідність з нормами світового співтовариства, передбачає вироблення власної стратегії розвитку освіти. Для гармонізації цих процесів важливе значення має вивчення історії та перспектив розвитку освіти загалом та загальноосвітньої школи, зокрема, адже загальна спрямованість її діяльності відобразили наявні на той час політичні, соціальні та національні суперечності в Україні.

Всебічне дослідження проблеми розвитку загальноосвітньої школи дозволить глибше зрозуміти вплив процесів становлення тоталітарної системи на культурний розвиток суспільства. А вивчення й аналіз партійно-радянської діяльності щодо ідеологічного обґрунтування проведення реформ в загальноосвітній школі дає змогу поглибити знання про складне суспільно-політичне життя України 1920 – початку 1930 х рр.

Вивчення даного питання важливе і для осмислення проблем політехнізації, здійснення загального обов'язкового початкового навчання. Адже сучасний світ не лише насичений інформацією, він надзвичайно технологічний, тому школа, з врахуванням досвіду 20-х – початку 30-х років ХХ ст., має створити умови для достатнього оволодіння дітьми необхідними політехнічними знаннями, уміннями і навичками, сприяти професійному самовизначенню школярів.

У сучасних умовах ця тема виглядає актуальною на фоні жебракування й бродяжництва неповнолітніх та перебування їх на обліку в органах внутрішніх справ. Тому без аналізу досвіду минулого важко реалізувати основні принципи реформування системи загальноосвітніх закладів в наш час.

Процеси реорганізації і розвитку системи освіти в Україні у 1920-х – на початку 1930-х років, як і сьогодні, відбувалися за умов економічної кризи та реформування господарства, які спричинили цілу низку подібних негативних проблем. Варто визнати, що більшість з них, а саме: залишковий принцип фінансування освітньої

галузі, дитяча безпритульність, принизливий соціальний статус педагога у суспільстві, певною мірою вдалося вирішити у ті часи. Тому цей досвід є корисним і для сьогодення.

Актуальність обраної теми обумовлена ще й тим, що однією з функцій освітньої системи є зміцнення позицій державної мови. На сьогодні в Україні продовжує тривати дискусія навколо статусу російської мови. Створення державних програм для успішного вирішення даної проблеми неможливе без урахування культурних, етнічних та регіональних особливостей сучасного суспільства. І тому необхідне об'єктивне переосмислення історичного досвіду українізації, його впливу на розвиток загальноосвітньої школи.

Отже, демократизація та гуманізація освіти України, її інтеграція до європейської освітньої системи потребують ретельного аналізу її розвитку в різні історичні періоди, критичного незаангажованого узагальнення досвіду минулого та винесення з нього історичних уроків з подальшим використанням в сьогоденніх умовах реформування освіти. Адже в Україні повинна сформуватися нова, максимально наближена до потреб суспільства та держави, загальноосвітня школа.

Мета дослідження полягає у тому, щоб, спираючись на доробок попередників, джерельну базу комплексно дослідити, об'єктивно висвітлити та узагальнити процес становлення, розвитку загальноосвітньої школи України в 1920-ті – на початку 1930-х рр., його особливостей в національно-культурному, політичному, соціальному контексті. Реалізація означеної мети дослідження визначає такі взаємообумовлені завдання:

- ✓ проаналізувати державну політику у сфері становлення та розвитку загальноосвітньої школи;
- ✓ показати вплив процесу українізації на формування освітніх закладів в Україні в 20-х – на початку 30-х років ХХ ст.;
- ✓ дослідити вплив етнонаціональної і соціальної політики комуністичної партії та уряду України на функціонування загальноосвітньої школи;
- ✓ висвітлити розвиток загальноосвітньої школи в умовах НЕПу та з'ясувати залежність загальноосвітніх закладів від владних структур в умовах формування тоталітарної системи в Україні;
- ✓ дослідити фінансове забезпечення, особливості відновлення матеріально-технічної бази загальноосвітньої школи;

✓ висвітлити політику більшовицького режиму стосовно формування педагогічних кадрів та забезпечення загальноосвітньої школи вчителями, показати їх залежність від тогочасного суспільно-політичного життя.

Об'єктом дослідження є шкільна освітня система України 20-х – початку 30-х років ХХ ст.

Предметом дослідження визначено освітню політику радянського уряду та процеси становлення і функціонування загальноосвітньої школи в зазначений період, а також її сутнісні властивості та ознаки, детермінованої радянським соціалістичним способом життя.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють період 20-х – початок 30-х років ХХ ст. Нижня хронологічна межа визначається початком модернізації радянською владою освіти. Верхню хронологічну межу становлять події кінця 1932 – початку 1933 рр., тобто фактичного згортання українізації загальноосвітніх закладів та запровадження єдиної системи народної освіти для всіх союзних республік.

Територіальні межі дослідження окреслюються територією Української СРР. Використання у роботі назви “Україна” стосується лише території УСРР у складі СРСР.

Методологічною основою дослідження є загальні наукові принципи об'єктивності та історизму. Відповідно до мети і завдань використовувалися загальнонаукові та спеціальні історичні методи. Зокрема аналітичний та узагальнюючий, конкретно-пошуковий метод (аналіз і систематизація джерел з проблеми), проблемно-хронологічний (вивчення специфіки відносин радянсько-партійного керівництва з учительством), критичний метод (виокремлення з маси різнопланових джерел і літератури конкретно-історичних фактів), історико-статистичний (встановлення чисельності контингенту учнів та педагогічних кадрів, кількісних показників мережі шкіл та визначення змін у їх динаміці та питомій вазі), порівняльний (порівняння досягнень та прорахунків в освітній сфері), діалектичний (висвітлення подій і їх результатів у русі, взаємовпливах, причинно-наслідкових зв'язках з урахуванням обставин часу).

Проведений аналіз наукових розробок з історії становлення і розвитку загальноосвітньої школи України дозволяє умовно виділити декілька історіографічних періодів. Перший – 20-ті – початок 30-х років ХХ ст. Другий – 30-ті – 50-ті роки ХХ ст. Третій – кінець 50-х – 80-ті роки ХХ ст. Четвертий – 90-ті – і наступні роки. Кожен з цих періодів

відрізняє загальна спрямованість і тональність вивчення проблем розвитку освіти.

Варто визнати, що у першому історіографічному періоді не має суто історичних праць, які б здійснювали аналіз розвитку загальноосвітньої школи. Питаннями, пов'язаними з висвітленням національно-культурного будівництва, взагалі, і формуванням системи освіти, зокрема та політикою компартії щодо його вирішення займалися державні і партійні діячі та публіцисти: Г. Гринько [251-253], В. Затонський [295-299], Я. Ряппо [187;476-478], М. Скрипник [489-507], Є. Квірінг [318], О. Шумський [555], Є. Яновська [561], М. Чорний [545], М. Авдієнко [198], Я. Звігальський, М. Іванов [454], М. Гаврилів [245], С. Грушевський [259] та інші. Саме вони були першими речниками, які підняли проблему популяризації освітньої політики правлячої партії. У їх працях викладені основні лінії розвитку радянської освітньої системи, наведено концептуальні погляди реформування загальноосвітньої школи, показані труднощі у здійсненні поставлених завдань. Ними висвітлювалася динаміка зростання закладів освіти і учнів як показник успішного здійснення радянської політики.

Наприкінці 1920-х рр. українська система освіти стала об'єктом ще більш ретельнішого вивчення як з боку українських, так і російських науковців, адже в цей час постало питання її уніфікації у межах союзної держави і якщо у працях перших захищається ефективність української системи освіти [488], то у дослідженнях російських авторів ці питання висвітлювались переважно під негативним кутом зору [367].

Для другого періоду історіографії (30-ті–50-ті роки ХХ ст.) характерна інертність у вивченні проблем, присвячених суспільно-політичному і культурному життю України. Існування жорсткої цензури накладало значний відбиток необ'єктивності на ті нечисленні статті, монографії з цієї проблеми, що побачили світ у цей період, адже їх чисельність, починаючи з 1933 по 1956 рр., різко скоротилася. Так, Л. Крахмальнік [331], М. Ніжинський [394] розглянули розвиток системи народної освіти УСРР в 1920-х роках лише у контексті загальних проблем здійснення культурної революції. Заслугує на увагу праця М. Грищенка "Розвиток народної освіти на Україні за роки радянської влади" [257], в якій міститься значний фактичний матеріал. Автор намагався обґрунтувати розвиток освіти за період радянської влади відповідним цифровим матеріалом. Проте монографії, статті цього історіографічного періоду, коли у країні відбувалося становлення і посилення тоталітарного режиму

висвітлювали лише здобутки загальноосвітньої школи і в них не знайшли згадки про процеси русифікації української школи, вплив голоду 1921-1923 рр. на соціальне становище вчителів і учнів. Автори уникали сюжетів, пов'язаних з партійно-адміністративною чисткою шкіл і вищих навчальних закладів.

У третьому історіографічному періоді (кінець 50-х – 80-ті роки ХХ ст.) вивчення вітчизняними істориками проблеми розвитку загальноосвітньої школи активізувалося. Характерною його ознакою було намагання вивчати розвиток народної освіти та її складових частин.

Важливі оцінки загального характеру щодо дослідження проблеми вміщено у працях опублікованих напередодні святкування ювілейних річниць існування радянської держави [213;258;270;453;455]. Проте, у них аналізувалися лише позитивні аспекти відбудови шкільної мережі в 20-х – на початку 30-х років ХХ ст., основна увага приділялась кількісному зростанню вчителів та учнів. Подібні розвідки були присвячені і окремим регіонам республіки [552;215; 463;340].

Серед узагальнюючих праць виділяються “Вища школа УРСР за 50 років” [235], колективні дослідження, присвячені розвитку української культури [466;203], “Розвиток народної освіти і педагогічної науки в Українській РСР. 1917 – 1957” [461], восьмитомна “Історія Української РСР” [308]. У цих працях в загальних рисах подана інформація щодо перебудови системи народної освіти на початку 1920-х рр., розвитку школи в роки відбудови народного господарства, ліквідації неписьменності та підготовки педагогічного персоналу. У цей час з’явилося дослідження, яке з позитивної сторони характеризує ідею пролетаризації педагогічної освіти [512]. Серед праць, пов’язаних з діяльністю вищих навчальних закладів, особливу увагу привертає праця М. Бистрова [210], який залучив до наукового обігу широке коло документів.

Дослідники А. Слуцький [509], Т. Шашло [551], М. Гриценко [256], С. Гутянський [261], Г. Шевчук [554], Ю. Курносів та А. Бондар [346], у своїх працях зробили спробу з’ясувати процес становлення і розвитку загальної освіти дітей в Україні. Узагальненим вивченням цих питань позначена монографія Г. Ясницького [563], в якій автор вперше ґрунтовно дослідив структуру та мережу єдиних трудових шкіл, підготовку педагогічних кадрів.

Чільне місце в публікаціях українських істориків цього часу займало вивчення розвитку загальноосвітньої школи в окремих регіонах [464;217].

Комплексному дослідженню співробітництва УСРР і РСФРР у галузі освіти в зазначений період присвячена монографія В. Даниленка [263]. У 1980-х рр. простежувалась подальша ідеологізація історичної науки, тому вивчення проблеми розвитку загальноосвітньої школи продовжувалось на рівні розгляду окремих питань освіти [373; 521].

Якісно новий етап у дослідженні проблеми розпочався в умовах незалежної української держави. Найбільша увага науковців у цей час була повернута до проблеми педагогічних кадрів. Хвиля реабілітаційних процесів ще наприкінці 1980-х рр. спричинила підвищення інтересу дослідників до здійснення репресивної політики у 20-х – 30-х роках ХХ ст., яка торкнулась і вчительства [211; 334;368]. У 1997 р. з друку вийшла монографія І. Кліцакова [319], яка дає змогу створити повну уяву про політику УСРР у 20-х роках ХХ ст. стосовно вчительських кадрів. Вагомий внесок у розробку цих питань зробили Г. Касьянов, В. Даниленко [513;315], В. Майборода [364-366], Л. Сігаєва [485], О. Колястрок [323].

Все більше науковців починають цікавитися проблемами українізації і національної політики держави в освіті взагалі, і у загальноосвітній школі, зокрема [264;233;562;330; 532;273; 401].

Національно-культурне життя етнічних представників, які проживали на території України знайшло своє відображення у працях Б. Чирко [541-544], Г. Стронського [516], Л. Баженова [204;205], Л. Дімідовіч [277], Г. Єфіменка [283;284], Л. Місінкевича [379;378], Л. Якубової [558-560] та інших.

Характеристиці діяльності керівників НКО присвячені праці В. Шарпатога [549], Ю. Шаповала [546], І. Лікарчука [355], В. Солдатенка [510], М. Виговського [234]. Виявили науковий інтерес до номенклатури скрипниківського НКО В.М. Даниленко та М.М. Кузьменко [266].

Окремо хотілося б виділити дослідження В. Липинського, в яких зроблено спробу розкрити сутність української концепції та моделі освіти [353;354]. Заслуговують уваги праці В. Борисова, в яких з'ясовано характерні особливості розвитку шкільної мережі та визначено місце загальноосвітніх закладів у культурному житті того часу [219-221].

На великому фактичному матеріалі розкрито досвід роботи освітніх закладів, їх здобутки і прорахунки у навчанні та вихованні молоді в Україні за часів радянської влади у монографії В. Курила та В. Шепотька “Освіта України і науково-технічний та соціальний прогрес: історія, досвід, уроки”[422].

За останнє десятиріччя з’явилася значна кількість дисертаційних досліджень, публікацій, які заповнюють прогалини у дослідженні історії розвитку освіти в 20-х – на початку 30-х років ХХ ст. Зокрема, у них [314;539;209;216;424;201;287;317;397-411;208;229] на підставі нових концептуальних підходів науковці аналізують події 1920-х – початку 1930 х рр., акцентуючи увагу на культурно-освітньому розвитку як українців, так і представників національних меншин.

Визнання наукової громадськості отримали публікації, присвячені регіональній історії та місцю загальноосвітньої школи в ній [480;288;465;407;362].

Заслуговують на увагу дослідження з історії загальноосвітньої школи в Україні закордонних науковців, зокрема, В. Садовського [479], С. Николишина [395], І. Крилова [332], Ф. Пігідо [428], Г. Ващенко [231;232], П. Феденка [535], В. Коляски [322], І. Кошелівця [327], Ю. Шевельова [553], І. Герасимовича [247], А. Карася [311], Потрібно зазначити, що питання шкільництва в їхніх працях є в основному складовою, частиною досліджуваних ними загальних проблем культурного розвитку України. З упевненістю можна говорити, що серед зарубіжних науковців найбільш ґрунтовно дослідив загальноосвітню школу України 1920-х – початку 1930-х років С. Сірополко [486;487].

Зроблений огляд наукової літератури, яка стосується теми дослідження, дає підстави стверджувати, що поруч із беззаперечними здобутками існують прогалини та упущення, які потребують подальшого вивчення. Зокрема, до них варто віднести розробку та удосконалення української концепції та моделі освіти, їх об’єктивну оцінку, систему фінансування загальноосвітньої школи, її розвиток та фактичне утримання, принципи комплектування навчальних закладів учнями та студентами, проблеми їх соціального складу.

Наукове дослідження історії загальноосвітньої школи УСРР 20-х – початку 30-х років ХХ ст. стало можливим завдяки використанню широкого спектру джерел, зосереджених в бібліотеках та архівах України.

Джерельна база дослідження складається з опублікованих та неопублікованих матеріалів та документів. Найбільш значиму групу джерел, які лягли в основу дослідження, представляють документи і матеріали 53 фондів, значна кількість яких маловідома або вперше введена в обіг.

Так основну джерельну базу дослідження склали документи Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (ЦДАВО). Фонд 166 “Народний комісаріат освіти УСРР” містить значний пласт архівних матеріалів, що дозволили нам простежити напрямки державної політики в освітній сфері, побачити зміни в кількісному складі учнівського та вчительського контингентів, мережі загальноосвітніх шкіл і проаналізувати основні здобутки та прорахунки діяльності НКО УСРР, стан фінансування урядом шкільного будівництва. Інформативна цінність цих джерел є доволі високою, але зважаючи на їх офіційний характер варто співставляти їхні дані з іншими видами джерел.

Дослідження документальних матеріалів фонду 2717 “Всеукраїнське центральне управління всесоюзного професійного союзу робітників освіти” дає уявлення про соціально-економічне становище працівників освіти, їх методичну та виховну роботу в загальноосвітніх закладах. Документи фонду 413 “Центральна комісія національних меншин при ВУЦВК УСРР” допомагають з’ясувати принципи будівництва загальноосвітньої школи для національних меншин в межах УСРР, висвітлити її особливості в національно-культурному, політичному, соціальному контексті в зазначений період.

Важливими для дослідження теми є документи фонду 1 “ЦК Компартії України” Центрального архіву громадських об’єднань України (ЦДАГО), які включають документи про політику держави щодо загальноосвітньої школи, процес русифікації та денационалізації, механізми управління освітою, діяльність партійних, громадських організацій, підготовку професійних кадрів, стану шкільної мережі в республіці тощо.

Цінна інформація була знайдена у Державному архіві Вінницької області (ДАВіО), Державному архіві Житомирської області (ДАЖО), Державного архіві Київської області (ДАКО) та у Державному архіві Хмельницької області (ДАХО). Ці матеріали дали змогу охарактеризувати освітню політику держави в окремих адміністративно-територіальних округах, виявити інформацію про неоднозначне ставлення вчителів до національної та соціальної політики

партії, невдоволення адміністративно-командними методами управління, визначити взаємовідносини між партійними та освітянськими керівними органами, з одного боку, і педагогічними працівниками, з другого.

Для більш глибокого аналізу визначеної теми були використані також опубліковані джерела. Які, в свою чергу, за походженням і за характером варто поділити на шість груп:

1. законодавчі, нормативно-правові акти вищих органів влади та управління УСРР в галузі становлення та розвитку загальноосвітніх шкіл у 1920 – на початку 1930-х років [300-304;414;337];

2. партійні документи, протоколи і резолюції з'їздів ВКП(б) і КП(б)У з питань культурного будівництва в республіці [328;329;324;338;274];

3. доповіді та виступи працівників НКО УСРР, вчителів та матеріали державних і громадських організацій [426;427;244];

4. опубліковані звіти центральних і місцевих органів влади, в яких подані відомості про розвиток шкільної мережі, стан шкільного будівництва, охоплення навчанням дітей шкільного віку, темпи українізації загальноосвітніх закладів в УСРР у 20-ті – на початку 30 х років ХХ ст. [278;237;238;307];

5. матеріали “вселюдних” переписів, довідкові матеріали, укладені в результаті проведення шкільних переписів, обстежень загальноосвітніх шкіл і статистичні збірники, які висвітлюють культурне будівництво і розвиток загальноосвітніх шкіл УСРР [382;241-243;511;528;529].

Саме завдяки статистичному матеріалу можна зіставити темпи розвитку загальноосвітніх шкіл з потребами соціально-економічного розвитку суспільства в 1920-ті – на початку 1930-х років. Варто зауважити, що найбільш повна і достовірна інформація про кількісний і якісний склад учнів та вчителів загальноосвітніх шкіл, їх мережу і структуру міститься у статистичних виданнях 1920-х років [528;529]. Натомість збірки, видані на початку 30-х років ХХ ст., характеризуються вкрай обмеженою інформацією;

6. до актуалізованих джерел також належать матеріали періодичних видань 20-х – 30-х років ХХ ст., які є важливим джерелом для відтворення не лише історії загальноосвітньої школи, а й загальнополітичної ситуації в країні. Тому у монографії використано ряд матеріалів української періодики, зокрема, “Бюлетень Народнього Комісаріату Освіти УСРР”, “Шлях освіти” (пізніше “Комуністична освіта”), “Політехнічна школа”, “Радянська освіта”, “Комсомолець

України”, “Комуніст”, “Пролетарська правда”, “Вісті ВУЦВК”, “Більшовик”.

Підсумовуючи аналіз джерельної бази дослідження, необхідно зауважити, що зазначені вище джерела дали змогу відтворити картину суперечливого і багато в чому драматичного процесу розвитку загальноосвітньої школи досліджуваного періоду, з’ясувати малодосліджені питання її функціонування.

РОЗДІЛ 1

СТАНОВЛЕННЯ РАДЯНСЬКОЇ СИСТЕМИ ОСВІТИ: ТРАДИЦІЇ І ПРОБЛЕМИ

1.1. Заходи державних та місцевих органів влади по подоланню кризи загальноосвітньої школи

Суспільно-політичні процеси початку 20-х років ХХ ст. безпосередньо впливали на діяльність загальноосвітньої школи. У цей час йшла боротьба за відбудову народного господарства України і саме тут величезна роль відводилась народній освіті. Відновлення загальноосвітньої школи, загальна спрямованість її діяльності відобразили наявні на той час політичні, соціальні, національні суперечності, відсутність досвіду роботи та цілий ряд закономірностей розвитку українського суспільства.

До 20-х років ХХ ст. в УСРР втілювалися в життя концепція та модель освіти РСФРР на основі затвердженого на засіданні ВЦВК 30 вересня 1918 р. “Положення про єдину трудову школу РСФРР” [385, с. 133] і Програми РКП(б), прийнятої на VIII з’їзді РКП(б) (Москва, 18-23 березня 1919 р.) [329, с. 47-48]. За даною моделлю освіти в Україні створювалася мережа дев’ятирічних загальноосвітніх шкіл, які поділялись на два ступені: перший для дітей віком від 7 до 12 років (п’ять класів) і другий – для дітей віком від 12 до 16 років (чотири класи). Губернські відділи освіти мали право відступати на один рік від цієї вікової норми. Єдині трудові школи здійснювали суто загальноосвітнє навчання дітей, спираючись на принципи безкоштовного, спільного навчання хлопчиків і дівчаток, обов’язковості відвідування школи дітьми шкільного віку. Над середньою дев’ятирічною школою будувалася вища, яка здійснювала спеціальну (професійну) підготовку і мала два види навчальних закладів – інститути та університети.

Проте, цей загальноросійський варіант моделі освіти не враховував національні та економічні особливості України, був далеким від потреб народного господарства і фінансово незабезпеченим в умовах перехідного періоду. Адже, як відмічала V конференція КП(б)У, (листопад 1920 р.) “господарська розруха в жодному місці не досягла такого величезного розміру, як в Україні” [328, с. 75-76]. Після закінчення громадянської війни обсяг промислової продукції, порівняно з довоєнним часом, зменшився майже у 9 разів. Сільське господарство

перебувало у стані глибокої кризи. У 1921 р. воно давало одну чверть довоєнної продукції. Внаслідок цього не вистачало хліба та інших найнеобхідніших продуктів харчування. У 1921-1922 рр. на державному утриманні перебували понад 4 млн. голодуючих [422, с. 54;563, с. 11]. Усе це позначилося на закладах народної освіти.

Країна потребувала нових робочих рук для відбудови народного господарства. Саме тому виникла потреба перегляду освітньої політики. Як зазначає дослідник В. Липинський, нове керівництво НКО УСРР в особі наркома Г. Гринька та його заступника Я. Ряппо перебувало під впливом так званої “американської” моделі освіти, яка базувалась на матеріальному концептуальному підході та ідеях прагматизму. Так, у звіті НКО України за 1919 р. вперше зазначалося, що основним напрямком загальноосвітньої системи є на даний період професійно-технічна освіта.

Згодом, 23 лютого 1920 р. на засіданні НКО УСРР Г. Гринько, як нарком освіти піддав критиці систему освіти РСФРР, вказавши на відсутність професійного напрямку. За новою ж схемою освіти УСРР для дітей віком до 15 років запроваджувалася система соціального виховання. В основу організації навчання дітей покладалася не дев'ятирічна загальноосвітня школа, а семирічна, після якої діти повинні були навчатися в професійно-технічних закладах. Школа мала готувати дітей у професійні школи та до праці у народному господарстві. Тобто запроваджувалася рання професійна підготовка з 15-річного віку. При цьому впродовж 8 і 9 років навчання у професійних школах поєднувалася загальна освіта із спеціальною.

Власна модель освіти, яка відстоювала суто практичну підготовку фахівців для розбудови зруйнованого господарства, отримала статус офіційної у 1920 році. Вона була схвалена на першій Всеукраїнській нараді з питань освіти (25 березня 1920 р.) і її основні положення були сформульовані в “Схемі народної освіти УСРР”.

Нову схему освіти, визначену Г. Гриньком на досвіді піврічної роботи, було затверджено 256 делегатами II Всеукраїнської наради з освіти (серпень 1920 р.).

Так, з 1920-1921 н. р. в УСРР створювалася мережа семирічних трудових шкіл, які поділялись на два центри – перший (I-IV класи) з 8 до 12 років і другий (V-VII класи) з 12 до 15 років. На базі семирічки будувалися професійні школи, які давали учням середню освіту та певну спеціальність. Після закінчення професійної школи вони продовжували

освіту у вищій школі – в технікумах (3-4 роки навчання) й інститутах (4-5 років навчання). Університети в свою чергу ліквідовувалися.

Серед недоліків української моделі освіти потрібно виділити хибну вимогу заміни школи дитячим будинком. Ця пропозиція базувалася на помилковій оцінці керівництвом НКО УСРР причин безпритульності у країні, рівень якої, на початку 20-х років ХХ ст. в УСРР складав близько 1 млн. дітей, що змушені були жити на вулиці [337, с. 317; 478, с. 45]. В одному лише Донбасі, наприклад, нараховувалося близько 40 тис. сиріт [7, арк. 34]. У свою чергу керівники НКО чомусь вважали, що на виховання дитини негативно впливає сім'я, яка нездатна виховати “громадянина Радянської республіки”, бо “економічні умови розхитали сімейні устої ...”. Ними констатовалося “величезне знесилення родини”, в результаті чого “діти не почували підпори в родині, через це вони ... напівсироти” [371, с. 46]. Тому у звіті НКО за 1919 р. констатовалася гостра необхідність “вилучити дітей з-під розкладницького впливу сім'ї і створити систему соціального виховання” [422, с. 52]. Школа мала залишитися переважно в сільській місцевості, де ще була господарноміцною родина. Згодом і тут вона мала поступитися місцем денним дитячим будинкам [371, с. 43].

Ці помилкові положення були опубліковані 1 липня 1920 р. в “Декларації про соціальне виховання дітей”, яка являла собою конкретний план формування системи соціального виховання в УСРР, визначала новий напрямок роботи. Нею передбачався соціальний захист безпритульних дітей та поступова заміна загальноосвітньої школи дитячим будинком [254, с. 21].

Схваливши таку модель освіти, НКО підкреслював, що цілодобовий навчальний заклад не ліквідував школу як форму організації навчальної, трудової й виховної роботи, а, фактично, доповнював її новими функціями, які за тих умов не мала змоги дати дитині сім'я.

Помилковість цих суджень щодо заміни загальноосвітньої школи дитячим будинком, безумовно, негативно вплинули на виконання сім'єю основних її функцій (матеріально-економічної, житлово-побутової, виховної, комунікативної та ін.), на процес соціалізації особистості дитини [412, с. 48]. Єдине, що стримувало процес ліквідації загальноосвітньої школи в той час – це нестача коштів на утримання вихованців дитячих будинків. Адже, у 1924 р. третина коштів бюджету, спрямованих на освітню галузь, йшла на утримання лише дитячих будинків [468, с. 6].

З покращенням економічної ситуації самі ж розробники ідеї повної заміни школи дитячим будинком почали поступово відмовлятися від її здійснення. Зокрема, у виступі на Харківській губернській нараді з питань освіти (вересень 1922 р.) заступник наркома освіти Я. Ряппо зазначав, що на найближчі десять років НКО буде розвивати і дитячий садок, і семирічку. На його думку, дитячий будинок вже не міг забезпечити тих умов, які потребували нові засоби та методи виховання і навчання [354, с. 30]. Тому, у зв'язку з переповненням дітьми дитячих будинків, вже в лютому 1922 р. як тимчасовий захід дозволялося віддавати дітей під патронування громадян за їхнім власним бажанням [8, арк. 31]. А у 1923 р. НКО України головною формою виховання, трудової і освітньої роботи проголосив загальноосвітню школу.

Потрібно зазначити, що до кінця 30-х років ХХ ст. підхід до визначення ролі сім'ї у вихованні дітей зазнав принципових змін. Саме сім'я повинна була продовжувати справу школи.

Розбіжності до підходів реформування системи освіти, які викристалізувалися впродовж 1920 р. і в результаті яких в Україні й Росії формувалися різні моделі освіти, призвели до того, що відносини між наркомосами двох республік у 1921 р. значно послабшали. НКО УСРР підкреслював, що українська загальноосвітня школа будуватиметься самостійно. Про це, зокрема, свідчить розпорядження від 25 вересня 1920 р., надіслане до губернських відділів народної освіти, в якому зазначалося: "... наказую і приписую до виконання: виконувати негайно і точно усі накази і розпорядження Наркомосвіти УСРР. Ніякі розпорядження інших радянських республік ніякому виконанню не підлягають. Усі матеріали, які надсилаються з Наркомосвіти і інших установ РСФРР, приймати до відома, як інформацію про роботу в сусідній республіці..." [83, арк. 98-100; 200, с. 76]

НКО України впродовж 1922-1929 рр. продовжував відстоювати та удосконалювати свою концепцію та модель освіти. Так, у грудні 1922 р. були проведені робочі наради Наркомосів договірних і автономних республік [354, с. 37]. 1 грудня 1923 р. розпочалася у Москві нарада наркомів освіти союзних і автономних республік по узгодженню існуючих систем народної освіти в РСФРР і УСРР. На ній було оприлюднено відмову від ідеї повної заміни школи дитячим будинком і визнано семирічку єдиною трудовою загальноосвітньою школою. До загальноосвітніх шкіл були віднесені і дитячі будинки [337, с. 308-310]. У резолюції цієї наради вказувалося на розбіжності в системі освіти УСРР

та РСФРР. Вони полягали в питанні про надбудову над семирічною загальноосвітньою школою 9-річної школи в Росії і професійної школи в Україні [501, с. 11].

Наприкінці жовтня 1924 р. на черговій нараді наркомів освіти союзних і автономних республік знову було поставлене питання про наближення систем освіти. Українська делегація на цій нараді зайняла тверду позицію [354, с. 42]. Єдина структура загальноосвітніх шкіл обговорювалася і у 1929 р. на I Всесоюзному з'їзді працівників освіти. Рішення щодо цього прийняла II Всесоюзна нарада з питань освіти, яка відбулась у квітні 1930 р. Після наради союзні республіки почали запроваджувати єдину систему народної освіти, яка діяла в РСФРР. Тому "Схема народної освіти УСРР" перестала впроваджуватись в життя.

"Схема народної освіти УСРР" передбачала функціонування різноманітної мережі закладів соціального виховання. Це – заклади для нормальних дітей (дитячий будинок-інтернат, трудова школа, дитячий садок); заклади для дефективних дітей; заклади в справі досліду та розподілу малолітніх; позашкільні заклади та організації [321]. Як уже зазначалось, своєрідним центром соцвиху мав стати дитячий будинок, в якому утримувалися б діти віком від 4 до 15 років і завданням якого було "вповні здійснити ідеал соціального виховання". Всі інші заклади цієї системи "мусіли орієнтуватися на дитячий будинок і наближатися до нього" [487, с. 13]. Про темпи створення дитячих будинків свідчить звіт НКО УСРР за 1920 р. Так, на Поділлі, наприклад, кількість дитячих будинків з вересня по грудень 1920 р. збільшилась з 16 до 44. Загалом на 1920 р. в Україні нараховувалося 760 дитячих будинків [7, арк. 34, 34 зв.], а наприкінці 1921 р. їх вже діяло 1844, в яких виховувалося близько 99 тис. дітей [487, с. 13]. Безумовно, дитячі будинки відіграли вирішальну роль у зменшенні кількості безпритульних дітей у країні, проте з вирішенням цієї проблеми їх кількість після 1923 р. почала швидко скорочуватися [556, с. 298].

З перших днів свого функціонування НКО УСРР за підтримки уряду розпочав роботу по передачі всіх закладів освіти в його підпорядкування. Так, 26 січня 1919 р. Тимчасовий робітничо-селянський уряд УСРР прийняв постанову про передачу всіх навчальних закладів та їх майна у підпорядкування відділу освіти [4, арк. 7; 5, арк. 1; 6, арк. 5]. Відповідно до постанови РНК УСРР від 15 травня 1920 р. "всі школи по сільському господарству, лісництву і землеустрою, а саме: практичні школи, початкові школи, сільськогосподарські школи I-го, II-го розряду, нижчі

сільськогосподарські школи, середні сільськогосподарські школи, лісові шкільні заклади” передавалися з Наркозему у підпорядкування НКО [113, арк. 57;300, с. 3]. Аналогічні рішення було прийнято й іншими відомствами щодо зміни підпорядкування освітніх закладів.

Ліквідація “старої царської шкільної системи” була першочерговим завданням модернізації системи освіти. 15 червня 1920 р. було видано постанову, за якою “всі чотирирічні і трирічні початкові школи перетворюються в семирічні трудові школи” [83, арк. 123;300, с. 31]. Щодо інших навчальних закладів, таких як двокласні училища з п’ятирічним чи шестирічним терміном навчання – то вони також трансформувалися в 7-річні трудові школи із збільшенням терміну навчання в них до одного або двох років [145, арк. 13;303, с. 9]. До речі, характерною рисою модернізації попередніх владних структур була руйнація старої школи і формування нової системи освіти. Вважалося, що реорганізувати стару систему освіти було набагато складніше, ніж побудувати нову школу.

Незважаючи на труднощі, НКО УСРР у перші місяці свого існування підготував низку нормативних документів, які регламентували ліквідацію “старої школи” і на підставі яких створювалися нові заклади освіти соцвиху. Це – “Постанова про проведення в життя 7-річної єдиної трудової школи” (15 червня 1920 р.); “Постанова про дитячі будинки” (16 червня 1920 р.); “Постанова про дитячі заклади для фізично дефективних дітей” (18 червня 1920 р.) та інші [300, с. 31,32,33].

Влітку 1922 р. відбулася третя Всеукраїнська нарада з питань освіти. На ній було проаналізовано і систематизовано досвід України у становленні системи народної освіти. 22 листопада 1922 р. Президія ВУЦВК затвердила “Кодекс законів про народну освіту в УСРР”, в якому викладалися основи освітньої політики уряду. Одним із основних завдань УСРР, яке мав здійснювати НКО за “Кодексом”, було навчання і виховання підростаючого покоління. Метою такого виховання, підкреслювалося в “Кодексі”, є розкріпачення трудящих мас від духовного рабства, розвиток їхньої самосвідомості, створення нового покоління людей з психологією колективізму, з твердою волею, громадсько-необхідною кваліфікацією і з матеріалістичним світоглядом, який би ґрунтувався на чіткому розумінні законів розвитку природи і суспільства.

У цьому законодавчому акті визначалися структура та завдання органів народної освіти, які повинні були стати знаряддям диктатури пролетаріату в знищенні класового суспільства і створенні нового,

провідником впливу пролетаріату на напівпролетарські і непролетарські верстви трудящих з метою створення нового суспільства. Крім того передбачалося узгодження всіх заходів по вихованню і освіті дітей і дорослих з основними завданнями соціалістичної революції, пов'язуючи їх з народним господарством і державним будівництвом радянських республік

В основу діяльності освітніх закладів, зазначалося у “Кодексі”, необхідно покласти: а) трудовий процес як фундамент виховання і знання; б) різноманітність життєвих потреб як мету виховного процесу; в) практику, спрямовану не лише на пояснення світу, а й на його зміну. Всі знання повинні були стати засобом здійснення завдань і цілей радянської влади.

“Кодекс” закріпив право людей різних національностей, які проживали на території України, здійснювати навчання і виховання їхньою рідною мовою. Всі навчальні заклади оголошувалися державними; всі відмінності в освіті, що ґрунтувалися на різниці в статі, національності та матеріальному становищі учнів, скасовувалися; забезпечувалася безкоштовна, доступна, обов'язкова освіта, яка гарантувалася для всіх дітей та молоді не лише у загальноосвітній, а й у середній і вищій школах [422, с. 54-55].

У результаті наполегливої роботи уряду України та працівників Наркомосвіти швидкими темпами формувалася мережа трудових шкіл. Зокрема, в Україні на початку 1920 р. їх працювало 21887 [7, арк. 34 зв.], в яких навчалось 1,9 млн. дітей [254, с. 45-49; 477, с. 16]. Проте такий стан народної освіти не задовольняв вимог суспільства. В цей період у країні налічувалося понад 3 млн. дітей шкільного віку [260, с. 98]. За даними перепису 1920 р., у шести губерніях УСРР (Полтавській, Кременчуцькій, Миколаївській, Харківській, Чернігівській, Київській) серед підлітків віком від 12 до 16 років освічених було 56%, а серед дітей 8-11 років – лише 28% [422, с. 53]. У 1921 р. лише одна з трьох дітей шкільного віку здобувала освіту у школі. Проте, не зважаючи на це, кількість шкіл і контингент учнів у них скорочувався. Дані таблиці (див. Додаток А) засвідчують цей процес, починаючи з 1922 р. Основними причинами такого становища були економічний хаос і криза 1921-1922 рр., в результаті неврожаю 1921 р. та спричиненого ним голоду. Державні асигнування на освіту майже припинились. Якщо у 1921 р. на ці цілі витрачалось 10,4% державного бюджету, то наприкінці 1922 р. – лише 2-3% [370, с. 100; 554, с. 155], з яких переважна частина йшла на допомогу голодуючим дітям [563, с. 18]. Через неможливість утримання школи

масово зачинялися або перетворювалися на харчові пункти для населення.

Скорочення кількості шкіл та учнів було ще більш разючим в окремих регіонах УСРР. Зокрема, в Запорізькій губернії з 1054 шкіл зачинилось 406, в Одеській – з 1500 шкіл залишилось функціонувати лише 600 [16, арк. 159,160]. В сучасній Миколаївській області, внаслідок неврожаю, у 1922 р. відсоток охоплення загальноосвітніми школами дітей ледве перевищував 18% [477, с. 24].

У 1923-1924 н. р. лише 43,1% дітей України віком від 8 до 12 років були школярами. Ще гіршою була ситуація із залученням до школи дітей старшого віку, їх навчалось всього 4,2% [354, с. 171].

Свідченням того, що держава не могла повністю фінансувати свої освітні програми було те, що до складу державних засобів, згідно декрету РНК УСРР від 31 травня 1921 р. “Про постачання харчуванням і предметами широкого споживання шкільно-виховних закладів”, входила лише вартість продовольства відпущеного на заклади соціального виховання (сніданок у шкільних їдальнях). Водночас у примітці зазначалося, що за браком ресурсів це постачання проводиться в загальному порядку з робітничим населенням. В сільських місцевостях з державних фондів постачалися лише дитбудинки [7, арк.110;302, с. 38; 114, арк. 117].

Ситуація значно ускладнилась після постанови ВУЦВК від 16 серпня 1922 р., згідно з якою фінансування закладів освіти майже повністю знімалося з державного бюджету і передавалося на місцевий [8, арк. 196;150, арк. 145]. Фінансування освітніх програм покладалося на місцеві органи влади, підприємства, громадські організації. НКО і його органам на місцях дозволялося організовувати кравецькі та інші майстерні, сільськогосподарські товариства, виробничі підприємства. Фабрики, заводи зобов'язувалися піклуватися про свої школи. В селах розповсюджувалась паливна, будівельна й ремонтна повинності, а також “натуральне самообкладання”. Всі ці заходи можна розглядати як завуальовану суспільну плату за навчання.

Подібна картина спостерігалася і в наступні роки. Постановою ВУЦВК від 7 березня 1923 р. “Про зміну постанови про місцевий бюджет” зазначалося, що місцевий бюджет має взяти на себе видатки по організації, забезпеченню приміщеннями, опаленню, освітленню, ремонту, а також видатки по навчальній частині і повному утриманню педагогічного та технічного персоналу закладів соціального виховання [15, арк.13]. Про наслідки даної акції свідчить звіт діяльності

НКО за 1922-1923 н. р. У ньому наголошувалося, що з серпня 1922 р. масові заклади соцвиху поступово передавалися на місцевий бюджет. В результаті цього до початку 1923 р. за Головсоцвихом рахувалися лише 65 закладів, необхідних для проведення дослідних робіт [63, арк. 5]. Саме тому з цього часу Головсоцвих свою увагу переважно звертав на науково-теоретичну розробку проблем соціального виховання. Про наслідки кампанії по переведенню освітніх закладів на місцевий бюджет свідчить лист з Полтави, датований червнем 1922 року. У ньому повідомлялось, що з 27 трудових шкіл, які були в Полтаві, залишено на державному утриманні лише 6 [461, с. 48].

Через нестачу коштів на місцях шкільна мережа продовжувала скорочуватися. Про слабкість місцевого бюджету свідчать багаточисельні листи про матеріальний стан закладів соціального виховання. Так, в одному з них зазначалось, що місцеві кошти в Подільській губернії могли задовольнити освітні потреби лише на 30% [91, арк. 144]. Подібне спостерігалось по всіх губерніях України.

На катастрофічне становище, що склалося в розвитку освіти, вказував нарком освіти О. Шумський у своєму виступі 9 жовтня 1924 р. на третій сесії ВУЦВК. На його думку, воно полягало в тому, що місцеві органи з метою економії бюджету проводили “жорстку концентрацію шкіл”, в результаті чого семирічки і навіть чотирирічки зачинялися і залишалися функціонувати лише трирічні школи [190, с. 2]. Серед причин даного явища була відсутність учителів. Як зазначав Я. Ряппо, “вчительство потребувало самого необхідного” [19, арк. 62]. У зв’язку з тим, що місцеві органи влади були не в змозі вчасно оплачувати їхню працю, зростала заборгованість по виплаті заробітної плати. Тому вчительство залишало роботу і як наслідок – школи не працювали [14, арк. 313]. У періодичних виданнях того часу друкувалися звернення до органів державної і місцевої влади із закликом “треба сплачувати повною мірою і своєчасно, інакше важка і багатогранна робота по боротьбі з неуцтвом буде зірвана [13, арк. 29]”. Починаючи з 1924 р. спостерігалось деяке збільшення видатків на освіту. Так, у 1923-24 н. р. на діяльність шкіл соцвиху в Україні витрачалось з місцевого бюджету 19133 крб., у 1924-25 н. р. ці асигнування збільшилися до 29362 крб. [198, с. 85]. Проте вони не могли задовольнити потреб загальноосвітньої школи.

У цих складних економічних умовах нарком освіти Г. Гринько ініціював прийняття урядом низки документів, які допомагали розв’язати елементарні проблеми для нормального функціонування закладів освіти

в складних умовах. На основі прийнятих постанов основними джерелами утримання шкіл УСРР були:

- фінансування закладів освіти за рахунок коштів державного і місцевого бюджетів;
- запровадження частково платного навчання;
- кошти від договорів у сільських місцевостях;
- наділення всіх видів дитячих закладів земельними ділянками;
- надання загальноосвітнім навчальним закладам права участі в ринкових відносинах;
- кошти патронуючих організацій;
- внески промислових і торгівельних підприємств;
- субвенція*, яка в останні місяці 1922-23 н. р. була досить значною (56934 золотих крб. в місяць) [63, арк. 9]. Водночас зауважувалося, що вся сума субвенції призначалася лише на оплату праці сільських працівників соціального виховання [158, арк.15];
- прибуток від випуску власної продукції виробничими підприємствами, організованими навчальними закладами;
- кошти, отримані від продажу непотрібного майна, від концертів, вистав, лотерей і інших операцій, що дозволялися радянською владою [17, арк. 25];
- енергія та ентузіазм вчительства. У сільських загальноосвітніх школах, які не отримували засобів із жодного з вказаних вище джерел, вчительство змушене було приймати милостиню або у формі обідів по черзі в кожного селянина, або у формі індивідуальних або групових приношень. Досить часто вчительство жило за рахунок відведених їм земельних ділянок і свого господарства. Зустрічалися випадки, коли вчителі наймалися батраками на вирубку лісу [17, арк. 16 зв.];
- кошти заможних батьків, діти яких навчалися в школах;
- пожертвування приватних осіб [120, арк. 129];
- грошові надходження від суботників, тижневиків, місячників освіти;
- кошти від одноразового грошового збору, встановленого декретом ВУЦВК від 10 жовтня 1921 р. у містах і містечках України для потреб культурно-освітніх закладів і перш за все шкіл [563, с. 19];

---

*Субвенція – це певна сума коштів, що видається бюджетам нижчого рівня, з чітко обумовленим цільовим призначенням як допомога на програми і заходи соціального розвитку.

- кошти від здачі утильсировини, металобрухту, зібраних школярами [82, арк. 81,81 зв., 92-99, 325;149, арк. 100];
- допомога НКО РСФРР закладам народної освіти УСРР.

Потрібно зупинитися докладніше на складових економічного механізму функціонування загальноосвітніх шкіл на початку 20 х рр. ХХ ст.

Недостатнє фінансування державним бюджетом освітніх закладів призвело, з одного боку, до скорочення їх мережі, а з іншого, до поширення нелегальних таємних приватних шкіл. Хоча згідно з ст. 22 “Кодексу...” дозволялося існування приватних шкіл для тих дітей, які з поважних причин не могли відвідувати державні школи. Вони повинні були відкриватися за дозволом губнаросвіти чи НКО і утримуватися фабриками, заводами, професійними і виробничими організаціями, приватними колективами і особами [116, арк. 324-328]. Поряд з даними навчальними закладами функціонували і незареєстровані. Наприклад, у м. Зінькові Летичівського округу в 1922 р. діяла школа Хедерів, в якій вивчали давньоєврейську мову [166, арк. 47]. Шкіл такого типу по Україні було безліч. Забігаючи наперед, необхідно зазначити, що в інструкції “Про порядок приватних занять з дітьми”, затвердженій Колегією НКО 24 березня 1924 р., організація приватних шкіл заборонялась [121, арк. 46,47].

Під впливом загальної господарської розрухи з осені 1921 р. Наркомос УСРР змушений був вжити заходів до легалізації платної школи як тимчасового заходу в селища міського типу, які являлися промисловими і торгівельними центрами [95, арк. 10]. Нагадаємо, що до цього часу декретом РНК і НКО, опублікованому в газеті “Вісті ВУЦВК” від 9 березня 1919 р., встановлювалося з 1 вересня 1919 р. безкоштовне навчання [6, арк. 33]. Тепер же всі батьки, або особи, які їх заміняли, діти яких навчалися у школах, поділялися на категорії. Згідно цих категорій батьки або взагалі звільнялися від платні, або встановлювалися ставки оплати за право навчання в залежності від їх прибутку, матеріального та соціального стану. Тимчасове положення Головоцвиху від 18 січня 1923 р. покладало цю роботу на комісію господарської допомоги дитячих закладів соцвиху [95, арк. 11,80]. Відповідно до вище зазначених вказівок так звані “пролетарські” діти (до 30%) у ці школи приймалися обов’язково та навчалися безкоштовно [388, с. 134]. Проведення такого заходу мало різні наслідки. Так, у Первомайському повіті Одеської губернії він був безуспішним: відвідування шкіл одразу впало на 50%, а у

Дніпровському повіті тієї ж губернії плату було зібрано на 10% [200, с. 78].

Після постанови уряду УСРР від 5 серпня 1925 р. “Про заходи до переведення загального навчання” ситуація дещо змінилася. Так, платне навчання дозволялося лише в старшому концентрі трудової школи. Проте на місцях були багаточисельні випадки коли батьки оплачували навчання і учнів молодших концентрів. Іноді останніх за несвоєчасне внесення платні виключали з школи. Тому у листі окружним інспектурам народвіти НКО в 1926 р. категорично заборонялося вживання репресивних заходів за невнесення коштів за навчання [289, с. 73].

Плата за навчання, хоча й не давала особливо значних результатів і не відповідала вимогам часу, але враховуючи те, що місцевий бюджет був занадто слабкий, продовжувала існувати і в наступні роки.

Основний тягар матеріального забезпечення загальноосвітніх закладів продовжував лягати на місцеве населення. В 1923 р. голова ВУЦВК Г. Петровський у своєму зверненні до селян України вказував: “...Чим менше може дати на школу держава, тим більше повинне зробити для забезпечення школи населення” [120, арк. 130-131;417]. Тому основним і майже єдиним (якщо не враховувати кошти субвенції) джерелом існування сільських шкіл була договірна компанія. У договорах з місцевим відділом народвіти селяни зобов’язувалися утримувати персонал школи, вчасно ремонтувати приміщення закладу та шкільний реманент. Вони також відповідали за опалення і освітлення. У свою чергу місцевий відділ народної освіти надавав приміщення для школи і призначав у відповідну школу медпрацівників [91 арк. 53]. У 1923 р. на договірній основі працювало 8752 шкіл (без Подільської і Київської губерній) [63, арк. 9], тобто близько 70,4% [534, с. 22]. Лише на Волині з 1329 шкіл 1084 мали договірні угоди про допомогу з сільськими громадами [13, арк. 3]. Селяни Донецької губернії у 1922-1923 рр. утримували майже 80% сільських шкіл, а інші 14,1% – утримувались на кошти з місцевого бюджету, 7,3% – профорганізацій, і лише 3,5% – на кошти Наркомосу УСРР [345, с.199].

Потрібно зауважити, що переведення шкіл на договірну основу проходило повільно. Наприклад, Подільський губсоцвих повідомляв Головоцвих НКО, що завдання передачі шкіл і інших дитячих закладів на утримання сільрад в селах на Поділлі виконане лише на 40-60% [17, арк. 41]. У архівних матеріалах за 1923 р. є дані про те, що в деяких волостях договори укладались добровільно, а в тих, де селянство

було менш забезпеченим, там спочатку “викачували” зерно і лише потім укладали договори на утримання шкіл [169, арк. 11,26,28].

Але в більшості випадків, навіть після підписання договорів, не всі умови, зазначені в них, виконувалися. В ряді місць школи або повністю забезпечувалися, або взагалі не мали засобів для існування. У звіті Подільського губсоцвиху Головсоцвиху НКО зазначалося, що умови договору сільрадами виконуються лише на 40-50%. Селянство посилялося на нестачу у них хліба [17, арк. 41]. За невиконання договірних зобов'язань місцеві органи влади застосовували штрафні санкції. Так, в 1923 р. в с. Черняхіві Житомирського округу селяни, по рішенню губернського суду, були оштрафовані на 100 крб. золотом [117, арк. 98].

Отже, договірна школа носила примусовий характер, була ініційована зверху. По суті це була платна школа. Крім того, в деяких повітах примусово вводили ще й офіційно плату за навчання. Наприклад, у Миколаївському повіті Одеської губернії селяни виступили проти постанови відділу народної освіти, якою було визначено розміри плати за навчання [200, с. 78]. Звичайно протести селян проти цих заходів не сприяли поліпшенню освітньої справи в УСРР.

У зв'язку з цим НКО в циркулярі до губнаросвіт “Про норми громадської допомоги школам” від 2 жовтня 1924 р. рекомендував проводити роботу по пошуку найбільш гнучких форм громадської участі в підтримці школи [121, арк. 173]. До речі, плата за навчання не стягувалась з населення, яке платило єдиний сільськогосподарський податок, за виключенням тих селян, які займалися торгівлею або були орендарями [135, арк. 37].

Неодноразовими були випадки, коли селяни, які утримували школи, втручалися у керівництво навчальним процесом. Так, учителі на вимогу батьків учнів нерідко змушені були проводити навчання в релігійному дусі. Для ліквідації таких випадків, наприклад, Катеринославський губернський відділ наросвіти разом з губвиконкомом видали директиву про включення в місцевий бюджет оплати сільських вчителів у доповнення до отримуваної ними заробітної плати натуральними продуктами по заниженій грошовій ставці, а це приблизно 1,5 товарних крб. для села і 3 – для міста. Проте в місцевому бюджеті і на це коштів було замало. Наприклад, в Олександрівському повіті Катеринославської губернії таким чином було заплановано оплачувати працю лише керівникам шкіл [17, арк. 53,53 зв.]. Даний приклад є одним з багатьох свідчень того, що більшість постанов

директивних органів того часу залишалися формальними, оскільки вони не були підкріплені матеріально.

Неспроможність місцевої влади власними силами утримувати всю мережу загальноосвітніх шкіл змусило РНК УСРР 15 вересня 1921 р. прийняти постанову “Про заходи до покращення постачання шкіл і інших освітніх закладів”. Відповідно до неї встановлювалося “добровільне” самообкладання сільського населення на потреби закладів соцвиху на всі види продовольства, паливо, ремонт і транспортні засоби. При цьому зазначалося, що при переході на постачання на основі добровільного самообкладання ні один з існуючих закладів не повинен був припинити існування [150, арк. 89]. Так, постановою Подільського губвиконкому від 12 грудня 1922 р. тимчасово вводилось на 1922-23 н. р. добровільне самообкладання населення на потреби трудових шкіл в усіх місцевостях сільського типу цієї губернії з 1 жовтня 1922 р. [85, арк. 2,8]. Для проведення добровільного самообкладання сільського населення при сільських радах створювались комісії допомоги школі. Вони скликали загальні збори селян, на яких укладався договір [17, арк. 20; 85, арк. 5]. Водночас виконкомам надавалось право обкладання селян, при відмові від добровільності, примусовим шляхом, задля збереження існуючої мережі шкіл [111, арк. 5].

До речі, в залежності від типу загальноосвітнього закладу були запроваджені певні обмеження у виконанні вищезгаданої постанови. Наприклад, в інструкції до постанови Президії Волинського губвиконкому від 6 жовтня 1922 р. по проведенню самообкладання в сільській місцевості на потреби освіти на 1922 р. зазначалось, що воно вводилось у тому випадку, коли школа обслуговувала одне село чи цілу волость. Коли ж навчальний заклад обслуговував район більше однієї волості – то він повинен був утримуватися на державні чи місцеві кошти [169, арк. 44,48].

У повідомленнях про збір продподатку на користь шкіл в 1922 р. зазначалось, що його розмір складав 4,54 кг з 1,1 га. Господарі, які не мали більше як 1,1 га землі, не оподатковувалися [163, арк. 17, 19, 28].

Траплялися випадки, коли державні службовці використовували дані постанови в своїх цілях. Зокрема, в 1921 р. у Коднянській волості Житомирського повіту в протоколах волосних з'їздів передбачалося лише забезпечення службовців від оподаткувань сільського населення. Щодо забезпечення вчительства у волосному масштабі – то тут існувала лише усна домовленість, щоб не залякати селян великою кількістю оподаткувань [126, арк. 104]. Проте, не зважаючи на накази і заборони

порушення допускалися. За невиконання постанови РНК проти осіб та закладів, винних у них, порушувалась кримінальна відповідальність [129, арк. 220].

Своєрідним і ефективним заходом утримання шкіл на селі було введення 10% натурального культурного податку. Його збирання переважно проводились лише в деяких повітах Подільської, Полтавської, Волинської і Київської губерній. Згідно даних Головсоцвиху цей засіб разом з самообкладанням на утримання шкіл не перевищували 6 тис. 552 тон зерна на рік [17, арк.16 зв.]. Зокрема, у Гайсинському окрузі на утримання сільських шкіл в 1922-23 н. р. за рахунок цього податку було зібрано 201 т 474 кг хліба. У звіті відділу народівіти цього повіту вказувалося, що завдяки йому лише сільські вчителі отримували близько 164 кг жита на місяць [91, арк. 279 зв.]. Як стверджували керівники відділів народівіти, зібраний в окремих повітах цей натуральний податок був “занадто малим” [91, арк. 23 зв.,24].

Необхідно зазначити, що оподаткування державою селян і іншого населення УСРР на культосвітні потреби було злочином, адже крім того вони сплачували ще й інші податки в державний бюджет, видатки з якого мали витратитися на розвиток освіти. Тобто існувало подвійне оподаткування громадян. Підтвердженням цього було незадоволення селян, які вважали, що єдиний сільськогосподарський податок звільняє їх від усяких оподаткувань, навіть добровільних [121, арк. 117].

НКО УСРР одним з найголовніших заходів щодо збереження мережі освітніх закладів вважав забезпечення їх землею. На його думку, використання продуктів від її обробітку та кошти від їх реалізації йшли б на утримання школи та на харчування учасників освітнього процесу. В “Положенні про єдину трудову школу” від 21 серпня 1920 р. зазначалося, що кожній школі має бути відведена незабудована земельна ділянка [100, арк. 41]. 13 січня 1922 р. РНК УСРР прийняла постанову “Про наділення землею дитячих закладів соціального виховання”. Розмір земельної ділянки остаточно встановлений не був. В селах школи мали отримати від 1 до 11 га землі, в окремих випадках навіть 16 га. Для міст розмір наділення не встановлювався, але зазначалося, що при наявності реманенту потрібно добиватися норми, вказаної декретом для сіл [8, арк. 3, 3 зв;128, арк.161;150, арк. 92]. У звіті Подільської губнаросвіти за травень 1922 р. зазначалось, що на кожну школу припадало в середньому по 6,5 га землі [10, арк.16].

Виникали на цьому підґрунті і певні труднощі. Так, Подільський губземвідділ вимагав від губерньського відділу освіти сплатити за кожну

7-річну школу, яка наділялася 11 га землі 2500 крб., за кожну 4-х річну школу і дитячий будинок, які отримували по 5,5 га землі – 1500 крб. [10, арк. 16]. Хоча в інструкції від 15 березня 1922 р. до постанови РНК УСРР “Про наділення землею дитячих закладів соціального виховання” зазначалося, що земля надавалася дитячим закладам безкоштовно і будь-які намагання місцевих органів, які наділяли землю, отримати від дитячих закладів плату були незаконними.

Непоодинокими були випадки, коли райвиконкоми шкільну землю здавали в оренду. При цьому кошти від цього надходили не загальноосвітній школі, а РВК. Такий випадок, наприклад, було зафіксовано у Вільшанському районі на Харківщині [460, с. 209]. Тому в листі НКО УСРР до всіх окрінспектур народівіти “Про користування шкільною землею” від 14 вересня 1925 р. наголошувалося на потребі “укорінити думку, що шкільна земля це не окрема стаття прибутку для районного бюджету, а, найперше, – лабораторія школи, щоб здійснювати сільськогосподарський ухил, а по-друге – засіб поліпшувати навчальну частину самої школи” [460, с. 210]. До речі, при розподілі продукції від шкільних земельних ділянок певна її частина належала вчителю як організатору праці [449, с. 84].

Ідея наділення загальноосвітніх шкіл землею знайшла своє законодавче закріплення в Кодексі законів про народну освіту УСРР. Законом встановлювались мінімальні норми забезпечення закладів освіти землею, порядок її наділення, а також зазначалося, що земельні ділянки мають бути розташовані біля шкільних закладів.

При наділенні землею школам надавалися певні пільги. У постанові ВУЦВК від 23 серпня 1922 р. та інструкції НКО до неї стверджувалося, що землі шкільних закладів звільняються від оподаткування, якщо вони обробляються особистою працею учнів та вчителів [86, арк. 95; 150, арк. 120]. Хоча траплялися випадки, коли шкільні землі обкладалися загальногромадським податком, а деяких вчителів притягували до відповідальності за його несплату [86, арк. 91, 95].

Звісно, велике значення для подолання кризи загальноосвітньої школи в тих нелегких повоєнних умовах і для її подальшого існування мав розвиток виробничої діяльності закладу. Серед позитивних її результатів варто виділити: “1) матеріальне забезпечення співучасників продукції та 2) створення товарового фонду, що має завданням збільшення обігових засобів шкільного закладу та підтримання його шкільного життя”. Проте, на думку Г. Васьковича саме праця сприяла “закріпаченню дітей у шкільних комплексах з навантаженням

практичних завдань” [230, с. 161]. Дійсно силами учнів і вчителів оброблялися закріплені за школами земельні ділянки. Зокрема, про це йшлося у звіті Ямпільського повітнаросвіти за 1922 р. [88, арк. 84]. Проте у циркулярі НКО Волинському губсоцвиху від 13 березня 1923 р. про сільськогосподарську кампанію, нахили в сторону захоплення обробітку землі учнями і учителями розглядались як вимушений крок по причині важкого матеріального становища, в якому опинилися школи [115, арк. 25; 118, арк. 35].

Проте у спільній праці учнів і вчителів на шкільній земельній ділянці було чимало позитивних моментів. По-перше, діти одночасно здобуваючи знання набували і практичних навичок. По-друге, як уже зазначалося вище, шкільні ділянки, які оброблялися власними силами школи, звільнялися від оподаткування і як прямий наслідок цього – шкільний бюджет збільшувався за рахунок чи то натуральних продуктів, чи то за рахунок коштів від їх продажу.

До речі виробничу діяльність закладів освіти міцно підтримували на загальнодержавному рівні. Про це свідчить положення в “Кодексі законів про народну освіту”: “Всі польові, садибні й городні господарства шкільних закладів, що обробляються власною працею вчителів та учнів, звільняються від стягнення продподатку”. Від так званого “промислового податку” були також звільнені всі підприємства “продукційного характеру, технічні, сільськогосподарські та інші, що експлуатуються культурно-освітніми, навчально-виховними закладами”. Подібних податкових пільг не мала у ті часи жодна інша галузь господарського комплексу УСРР [354, с. 154].

Важливе значення для утримання шкіл переважно в містах мало запровадження практики залучення додаткових коштів. Постановою РНК від 15 вересня 1921 р. для нормального існування, з метою експерименту, як тимчасовий захід, дитячі заклади почали прикріплюватись до організацій. В інструкції до неї зазначалося, що на підприємства, професійні спілки, виробничі колективи на умові добровільної угоди з місцевими відділами освіти покладається забезпечення закладів освіти приміщеннями, опаленням, освітленням і необхідним ремонтом, а також встановлювалося натуральне постачання працівників освіти в доповнення до постачання їх державою. Водночас наголошувалося, що засоби, які відпускаються підприємством на утримання культурно-освітніх закладів, повинні дорівнювати 10% від суми заробітної плати по даному підприємству [144, арк. 34, 38, 69]. У 1921 р. до промислових підприємств Донбасу, наприклад, було

прикріплено 267 шкіл і 50 дитбудинків, заробітна плата учителів і вихователів яких прирівнювалася до зарплати робітників провідних виробничих професій [563, с. 20].

Декретом РНК УСРР від 14 жовтня 1921 р. встановлювався патронат господарських та профспілкових органів над загальноосвітніми школами. Значні кошти для шкіл виділяли профспілки. Про рівень патрунування загальноосвітніх шкіл підприємствами та організаціями свідчать наступні дані. Зокрема, із 15595 трудових шкіл у 1924 р. на утриманні сільських рад і КНС перебувало 1139, профспілок – 284, кооперативних та інших об'єднань – 604, а решта на державному й місцевому бюджетах [335, с.73].

Завдання партійних, державних і громадських організацій України у справі матеріального забезпечення шкіл були викладені у постанові політбюро ЦК КП(б)У від 7 березня 1922 р. [563, с.19]. У ній вказано про організацію шефства промислових підприємств, установ і профспілок над школами. Передача шкіл на утримання підприємствам і громадським організаціям відбувалася на основі договорів організацій із закладами народної освіти. За їхніми умовами, місцевий відділ народної освіти мав забезпечити відповідну школу кваліфікованими педагогічними кадрами, а підприємство в свою чергу зобов'язувалося утримувати за свій рахунок певну кількість учителів або весь персонал, ремонтувати навчальні приміщення та забезпечувати відповідні умови роботи школи [103, арк. 138;104, арк. 206,207]. Постанови почали відразу втілюватися в життя. Так, з 13 шкіл м. Кременчука – 7 знаходилися на утриманні профспілок, а 6 існували за рахунок місцевого бюджету [13, арк. 2;563, с. 19]. В Донбасі у 1922-23 рр. профспілка гірників, наприклад, асигнувала на розвиток народної освіти в 10 разів більше коштів, ніж центральні організації [345, с.199].

З 1923 р. місцевий бюджет почав міцнішати. Тому 12 липня цього ж року на своєму засіданні Колегія НКО ухвалила передати відділам народної освіти до початку 1923-24 н. р. школи, які перебували на утриманні профспілок. Ці заклади автоматично входили в мережу закладів, що утримувалися місцевим бюджетом [115, арк.133]. Згодом це було закріплено постановою РНК УСРР від 27 жовтня 1923 р. “Про порядок передачі органам НКО закладів соцвиху, які утримуються за рахунок культфондів професійних союзів і господарських органів” [115, арк. 212,216]. Проте, враховуючи надто повільні темпи подолання важкого матеріального становище в 1926 р., держава пішла на

поступки, дозволивши утримувати освітні заклади приватним особам і товариствам [335, с.74].

Згідно з тимчасовим положенням РНК від 17 березня 1922 р. загальноосвітні школи також утримувались за рахунок внесків промислових і торгівельних підприємств на культурно-освітню роботу [144, арк. 71]. У зв'язку з цим в “Кодексі законів про народну освіту” передбачалося “для збільшення державних засобів, що асигнуються на забезпечення культурно-освітніх закладів задля робітників і службовців (та їхніх дітей) промислових та торговельних підприємств, з останніх незалежно від їх приналежності – чи то вони належать державі, чи громадським організаціям, чи приватним особам, встановлюються спеціальні внески розміром від 5-10 відсотків від суми заробітної плати, що по даному підприємству виплачується”.

Запровадження подібної практики давало загальноосвітнім закладам додаткові кошти “на забезпечення належними приміщеннями, освітленням, паливом”, а також для “ремонтів культурних закладів, що обслуговують пролетаріат промислових та торговельних закладів”.

Дозволялося також утримувати школи та їх працівників за рахунок батьківських коштів, у формі грошових або інших натуральних внесків. У циркулярі до всіх губнаросвіт від 20 березня 1922 р. Наркомос рекомендував сприяти розвитку, як патронату підприємств, союзів і державних органів, так і залучати батьківські кошти до тих шкіл, які залишилися без будь-якого фінансування. Водночас наголошувалося, що місцеві віднароси несуть відповідальність за те, щоб школи, в яких задіяні батьківські кошти, не перетворювались у приватні [8, арк. 4 5;95, арк.10;109, арк. 7-8]. При виявленні подібного наказувалось відділам наросвіти зачинити такі школи, а учителів притягнути до відповідальності [106, арк. 23].

Постановою РНК УСРР “Про створення при навчальних закладах спеціального грошового фонду” від 30 березня 1923 р. з більшості джерел існування шкіл, охарактеризованих вище, створювався спецфонд. Кошти з даного фонду мали витрачатися на обладнання шкільних приміщень, на господарсько-операційні потреби і на утримання позаштатного педагогічного і технічного персоналу як доповнення до бюджетних коштів [120, арк. 129].

Збереженню мережі та матеріальному забезпеченні шкіл сприяли також виробничі підприємства, організовані безпосередньо навчальними закладами, та прибутки від випущеної ними продукції. Зокрема, при єврейській школі №18 на Полтавщині існували добре обладнані

палітурна і швейна майстерні. Остання обшивала як дітей школи, так і дитячих будинків, а палітурна брала замовлення і тому покривала свої витрати та майже самоокуплювалася [9, арк. 29]. В Купільській школі Проскурівського округу Подільської губернії, наприклад, при єврейській семирічній школі були організовані столярна та швейні майстерні [165, арк. 92].

До засобів функціонування загальноосвітніх закладів на початку 20 х років ХХ ст. варто віднести також кошти заможних батьків, діти яких навчалися у них. Зокрема на Донбасі і в м. Харкові були випадки, коли окремі школи з дозволу губернського виконавчого комітету існували виключно на кошти заможних батьків, по кошторисам, які були затверджені губнаросвітою. В таких випадках у відповідних школах повинно було безкоштовно навчатися 25-30% учнів незаможних робітників та селян [24, арк. 24,24].

Одним із вирішальних факторів розвитку народної освіти була активність громадськості УСРР у створенні сприятливих умов для роботи шкіл. Одним з її проявів було проведення “суботників, тижневиків, місячників допомоги школі”. Влітку 1921 р. в Україні були проведені масові тижні допомоги школі. Враховуючи досвід проведення “тижнів” у 1921 р., РНК УСРР своєю постановою від 28 лютого 1922 р. оголосив з 1 по 16 березня 1922 р. проведення двотижневика освіти, з метою зміцнення матеріальної бази державної системи освіти та популяризації серед населення ролі освіти. Підприємства повинні були працювати впродовж двох тижнів понаднормово, не менше шести годин. До речі, цей час роботи прирівнювався до відрядження і оплачувався підприємством [144, арк. 84].

Допомогу закладам освіти надавали союзні республіки. Зокрема, з серпня по грудень 1921 р. у розпорядження НКО УСРР від НКО РСФРР надійшло серед іншої промислової продукції 5 вагонів паперу, 3 вагони навчальних посібників [563, с. 23].

Підсумовуючи, наведемо показники розподілу дитячих закладів соціального виховання за джерелами їх утримання. З 14003 загальноосвітніх шкіл, що діяли у 1922-1923 рр., – 3 перебували на державному бюджеті, 3000 – на місцевому, 1000 закладів патрунувалася організаціями, 9000 утримувались за рахунок селянських колективних договорів, а 1000 існувала за рахунок коштів від самообкладання і 10% культурного податку [17, арк. 15]. Тому тут буде недоречним коментар щодо рівня матеріальної участі держави в освіті громадян України в 20 ті рр. ХХ століття.

Після подолання економічної кризи в країні почала зростати мережа загальноосвітніх шкіл (див. Додаток А). Пожвавлення діяльності освітніх органів, мобілізація громадської думки навколо розвитку загальноосвітньої школи призвели до того, що 1924 р. став роком підготовки введення загального навчання. З 1923 р. по 1926 р. асигнування на освіту зросли майже в 7 разів [562, с. 10]. Необхідно зазначити, що в справі загального навчання 1924-25 н. р. був найнижчою кульмінаційною точкою і лише наступний рік став точкою підйому [354, с. 177].

Таким чином, роки військового та громадянського протистояння, загальноекономічна криза та спричинений ними голод вкрай негативно позначилися на становищі освіти загалом і загальноосвітньої школи та її працівників, зокрема. Вся система освіти перебувала на стадії руйнації, а в сільських районах взагалі була відсутня. Однак, в результаті діяльності органів освіти на початку 20-х років ХХ ст., незважаючи на допущені помилки, декретно-наказову політику, становлення та розвиток загальноосвітньої школи проходили на основі теоретично обґрунтованої концептуальної політики.

Взагалі, початок 1920-х рр. в освіті був періодом пошуків оптимальної моделі системи управління освітою, за допомогою якої відбувалося б посилення загальнодержавного курсу на побудову нового суспільства, монопартійності і централізації управління [272, с. 35].

1.2. Політика українізації та її вплив на розвиток загальноосвітньої школи

Принципово важливою складовою культурних процесів в Україні у 1920 – на початку 1930-х рр. була політика “коренізації”, спрямована на надання народам, об’єднаним в СРСР можливості розвивати свої національні культури і мови. До впровадження цієї політики в життя більшість посад усіх рівнів в КП(б)У та державних органах УСРР займали особи, які не хотіли визнавати мову корінного населення. Тому, правляча партія, щоб зміцнити свою владу на місцях вирішила розв’язати національні проблеми, адже засоби і методи, якими керувалися уповноважені уряду під час політики “воєнного комунізму” та у перші післяреволюційні роки, повністю себе вичерпали.

Це була необхідність залучення до владних структур національних кадрів, які розуміли національну мову та особливості культури [344, с. 380]. Вимушений тактичний відступ робився для того,

щоб остаточно оволодіти політичною ситуацією в Україні. Зокрема, у тезах Політбюро ЦК КП(б)У з цього приводу українізація трактувалась як “необхідний засіб соціалістичного будівництва, як знаряддя соціалістичного будівництва в руках українських трудящих мас” [390, с. 76]. Концепція українізації вимагала від місцевих комуністів поширення у селянські маси комуністичних гасел, зробивши їх при цьому зрозумілими в перекладі на українську мову. У політичному звіті ЦК на VII Всеукраїнській партконференції (квітень 1923 р.) голова РНК Х. Раковський на підтвердження цього основного положення концепції заявив, що національне питання – “це питання про заволодіння українським селом...” [483, с. 4-5]. Це ж, у своєму виступі на цій конференції відзначав Л. Троцький: “коли ми не зуміємо підійти до селянства, вивчити селянина, його психологію, ми можемо штовхнути його на другу Петлюрівщину... цебто до контрреволюційного руху проти радянської диктатури” [483, с. 6]. Радянська влада не безпідставно побоювалась селянства, адже воно залишалось носієм усвідомленого українства.

В Україні процес коренізації здійснювався у формі українізації. Основний акцент у вирішенні національного питання було зроблено на розвиток української мови, культури та освіти. В свою чергу, масовий рух на підтримку українізації закладів освіти зародився ще до Жовтневої революції. Якраз тоді з’явилися сотні нових українських шкіл, було випущено понад 2 млн. підручників і створені педагогічні курси для підготовки нових кадрів [173, с. 2;192, с. 1].

Першими практичними кроками на шляху до проведення українізації стали постанова ВУЦВК від 21 лютого 1920 р. “Про вживання в усіх установах української мови нарівні з великоросійською” і декрет РНК УСРР від 21 вересня 1920 р. “Про введення української мови в школах і радянських установах”. В останньому доручалося НКО терміново запровадити обов’язкове вивчення української мови в усіх навчальних закладах з неукраїнською мовою викладання, а також її вивчення в усіх закладах по підготовці працівників освіти [49, арк.128;131, арк. 44;338, с. 71].

Почали створюватись школи з рідною мовою навчання для учнів. На місцях губнаросвіти впродовж 1920 р. видавали розпорядження про те, що навчання на рідній мові учнів необхідно проводити тоді, коли в шкільній групі нараховується не менше 10 осіб [138, арк. 194]. Так, вже в січні 1921 р. у Волинській губернії, наприклад, нараховувалось 72,4% таких шкіл. Дані ЦСУ за 1922 р. свідчили про наявність у республіці

переважної більшості українських шкіл і шкіл національних меншин. Загалом в Україні за переписом ЦСУ УСРР на 1 січня 1922 р. з 12109 (76,7%) шкіл, які подали дані про себе, 6105 (50,4%) були українськими (з них в сільській місцевості діяло 5629), 3404 (28,1%) – російськими, 119 (1,0%) – єврейськими, 102 (0,8%) – польськими. Шкіл, де заняття велися українською та російською мовами, було 1966 (16,2%). Потрібно зауважити, що українська мова переважно впроваджувалася в школах сільських місцевостей. Російськомовні школи функціонували як правило в містах, що свідчило про залишки надбань минулої політики русифікації освітньої системи [187, с. 2; 388, с. 47; 562, с. 13]. Хоча серед 960896 дітей, про яких були зібрані дані, українців було – 716335, тобто більше 75% [19, арк. 63, 64; 388, с. 47]. Враховуючи це контраст між селом та містом ставав ще більш різким.

Спостерігалися непоодинокі випадки, коли керівні кола країни не підтримували існування українських шкіл. У проголошенні рівності української та російської мов вони вбачали поступку “українському націоналізму” і на практиці перетворювали ці школи на російськомовні. Теоретичним обґрунтуванням цих дій на початку 20-х років ХХ ст. була інспірована ЦК КП(б)У так звана теорія “боротьби двох культур”. За нею передбачалося “влиття української мови до російської”, а українські школи засуджувалися як реакційні [497, с. 10]. Д. Лебідь, підтверджуючи зверхність російської меншості в Україні, процес українзації розумів, як необхідність прийняти точку зору “нижчої” культури села, порівняно з “вищою” культурою міста. Х. Раковський, голова РНК УСРР, взагалі запропонував відмінити у школах викладання української мови, бо введення її буде здійснюватися “учительством здебільшого петлюрівським” [563, с. 33]. Проте, плануючи формально оформити єдність відновленої імперії, Москва готувала створення СРСР і “позірно” толерувала національні особливості корінних народів “совєтських” республік [347, с. 30].

У 1923 р. VII конференція КПУ засудила “теорію боротьби двох культур” і накреслила заходи по проведенню українзації [563, с. 36]. Вирішальне значення у ліквідації цих помилок мала резолюція XII з’їзду РКП(б) (17-25 квітня 1923 р.) про завдання партії у національному питанні. У ній говорилося, що забезпечення вільного розвитку національних республік розцінювалося значною частиною радянських чиновників у центрі і на місцях як крок до ліквідації цих республік, як початок утворення так званого “єдиного-неділимого” [390, с. 29]. З’їзд

схвалив принцип коренізації й засудив російський великодержавний шовінізм.

Декретом РНК УСРР від 27 липня 1923 р. “Про заходи у справі українізації шкільно -виховних і культурно -освітніх закладів” [49, с. 117, 118,119;338, с. 239,240] було введено українізацію в ранг державної політики. Разом із запровадженням української мови, російська мова встановлювалась як обов’язковий предмет викладання у всіх навчальних закладах.

У спільному декреті ВУЦВК та РНК УСРР від 1 серпня 1923 р. “Про заходи по забезпеченню рівноправності мов і про сприяння розвитку української мови” зазначалося, що причинами фактичного переважання російської мови були відносно слабкий розвиток української школи і української культури, відсутність навчальних посібників та достатньо підготовленого персоналу [49, с. 121; 65, с. 14]. Цей законодавчий акт підтвердив конституційну рівноправність мов усіх національностей, які населяли територію України і пропонував термінові заходи щодо розвитку української мови [2, арк. 147;171,с.2]. Однак обов’язковим було знання лише двох – української та російської. Отже, одночасно в завуальованій формі рівноправність мов, проголошена в декреті, заперечувалася.

У 1923-24 н. р., порівнюючи з 1922-1923 н. р., майже вдвічі збільшилися асигнування на народну освіту і як результат змінилося становище в сфері її українізації [19, арк. 62]. Відповідно до запроваджених у 1923-1924 рр. законодавчих актів з питань освіти, передбачалось привести систему освіти в УСРР у відповідність з національним складом населення. Враховуючи те, що в цей період українці становили 80% населення УСРР, і лише приблизно 20% складали представники інших національностей, у тому числі й росіяни – то мовою освіти мала стати українська. Компактним групам національних меншин гарантувалася освіта рідною мовою.

В ході українізації перед НКО постала проблема: чим керуватися при визначенні мови навчання дитини – ознакою національної приналежності, чи ознакою визнання дитиною або її батьками чи особами, які їх заміняють, рідною ту чи іншу мову. Тривала русифікація українського народу призвела до того, що за результатами перепису 1926 р. 1800 тис. громадян української національності рідною мовою визнавали російську, в свою чергу 200 тис. російських громадян УСРР – українську [502, №11, с. 107]. Порівнюючи дані перепису 1930 р., потрібно зауважити, що в Україні проживало вже 1300 тис. громадян, які

вважали себе українцями, але рідною мовою вважали російську [560, с. 46]. Таким чином впродовж чотирьох років українізації кількість русифікованих українців у межах УСРР скоротилася.

В. Затонський, цілком усвідомлюючи всю гостроту цієї проблеми, вказував на її причини: "...капітал майже цілковито втягнув в орбіту руської культури швидке зростання українського міста. Найважливіше те, що в фабричному казані змішалися пролетарі, вихідці з українського села з робітниками приходьками з Росії. Пролетарі-українці приєдналися до руської культури, почали засвоювати руську мову, а разом із тим і ставлення до всього українського, як до мужицького, відсталого" [296, с. 10]. У цей час керівництво НКО УСРР було звинувачено в зарахуванні до шкіл дітей за національною ознакою, тобто не враховувалося визнання батьками дітей їх рідної мови [502, №11, с. 108]. Тому в 1924 р. нарком освіти О. Шумський вказував на те, що при прийомі дітей до школи потрібно керуватися останньою ознакою, навчити грамоти дитину тією мовою, яку вона розуміє: "Виносити друге рішення – це значить силувати, калічити дитину" [71, арк. 22].

Хоча офіційно українізація стартувала в 1923 р., основна кампанія по впровадженню її в шкільну систему розпочалась лише в 1925 р. Підтвердженням цього факту був висновок Президії ВУЦВК від 30 листопада 1923 р., в якому вказувалося на низьку активність у напрямі українізації згідно з "даними практичної роботи місць" [228, с. 50]. РНК УСРР було доручено "в найближчий час провести декрет про українізацію освіти на Україні" [532, с. 85]. Але, такий законодавчий акт так і не було прийнято.

Перші підсумки українізації освіти були підведені в 1924 р. У доповіді заступника наркома освіти Я. Ряппо з цього питання наголошувалося на необхідності переходу до "якісної сторони освіти, до поліпшення її внутрішнього змісту" [19, арк. 61]. Станом на 1 жовтня 1923 р. серед населення України українці становили 72,5%, але українською школою було охоплено 61,3%, українсько-російською школою – 11,4% [19, арк. 64; 187, с. 2.]. Середній відсоток українських шкіл по всій Україні був нижчим за відсоток українського населення на 11,2% [19, арк. 64; 187, с. 2].

Однак існували також регіональні відмінності, які безпосередньо впливали на процес формування національної освіти. Так, у Полтавській губернії відсоток українського населення становив 92,9%, а українських шкіл діяло в цьому регіоні 97,7%, в Подільській, відповідно, 81,6% і

89,6%, в Київській губернії 76,8% і 92,4% і у Волинській – 70,5 і 87,7 [19, арк. 64; 187, с. 2]. З приведених даних по окремих губерніях видно, що відсоток українських шкіл перевищував відсоткове співвідношення українського населення в цих регіонах. На відміну від цих губерній, повільно проходила українізація шкіл Харківщини. На 79,2% українського населення, яке проживало тут, українських шкіл працювало 29,1%. Практично не була українізована школа на Донеччині – тут їх працювало 0,4%, а проживало 47,9% українців. Взагалі українізація шкіл Донбасу, як зазначалося в документах, мала довготриваліший характер, порівняно з іншими губерніями, в яких у встановлений 2-річний термін завдання по українізації школи виконувалося.

У цілому ж процес українізації загальноосвітньої школи характеризувався планомірністю, послідовністю і високими темпами. Закономірно, що найбільші успіхи українізації школи були в сільській місцевості УСРР. Наприклад, на Харківщині діяло 85% українських семирічних шкіл і 86,5% чотирирічних. У самому ж губернському місті функціонувало 35,5% українських і 42,4% російських шкіл, хоча в місті населення за національною ознакою розподілялось так: українців – 39,8%, а росіян – 35,7% [223, с. 9].

Динаміка ходу українізації трудшкіл УСРР вказувала на наступне – українських шкіл в 1922 р. функціонувало 50,4%, російських – 16,2%, мовами інших національних меншин – 33,4% [69, арк. 4]. У 1923-24 н. р. нараховувалось україномовних шкіл – 66%, українсько-російських – 9,4%. У 1925-26 н. р. українських шкіл діяло 79,1%, українсько-російських – 5,3% [69, арк. 21,74]. Ці дані свідчать про те, що в цілому процес українізації майже відповідав кількісному співвідношенню відсотку українського населення. Але це не означало, що всі українські діти були охоплені рідною школою, бо відсоток учнів взагалі був невисокий. Навіть на IV сесії ВУЦВК в 1926 р. нарком освіти О. Шумський, доповідаючи про збільшення кількості національних шкіл, якими було охоплено 74% дітей віком від 8 до 15 років, відзначив, що російських дітей було охоплено школою на 49,8%, українських лише 36,9% [195, с. 2].

При характеристиці даних українізації загальноосвітніх шкіл потрібно обов'язково враховувати факт фальсифікації і перебільшення цих показників. Про те, що дані не відповідали дійсності і перебільшувалися, було відомо навіть Головсоцвиху. Так, як вказують документи архівів, були піддані критиці, як такі, що не відповідають

дійсності, статистичні дані за 1923 р. В них, зокрема, наводилась кількість українських шкіл, яка складала 11057 тис. від загальної кількості 17110, тобто приблизно 64%. Наприклад, згідно цих даних у Донбасі діяло 50 українських шкіл, а в дійсності їх було не більше 10. Тому Головсоцвих підкреслював, що на кінець 1922-23 н. р. в республіці україномовних шкіл функціонувало біля 60%, хоча кількість українського населення складала 19048000 або 72,5% від загальної кількості населення республіки. Таким чином, значна кількість дітей навчалася російською мовою і причинами цього були вагання місцевих відділів освіти, відсутність чи недостатня кількість навчальної літератури українською мовою [16, арк. 103,107,109,113].

Щодо розподілу учнів за мовою навчання – то в 1923-24 н. р. він був такий: українська мова – 76,1%, російська – 15,8%; єврейська – 2,9%, українсько-російська – 1,7%; німецька – 1,2%; польська – 0,6%; молдавська – 0,3%; українсько-польська – 0,2%; українсько-німецька – 0,2%; українсько-єврейська – 0,1%; українсько-молдавська – 0,03%; інші – 0,77% [69, арк. 22].

І все ж, незважаючи на певні успіхи, в ряді губерній українізація впроваджувалася повільно і формально. Так, у 1924 р. в Одеській губернії з 2173 закладів соцвиху українізовано було 738, тобто 35% від загальної кількості шкіл, у 696 школах навчання велось іншими мовами. Лише у 34% цих шкіл були введені як обов'язкові предмети українська мова і українознавство [2, арк. 104]. Основними причинами цього явища, як пояснювали керівники губернії, була перевага російського населення. У м. Одесі за переписом 15 квітня 1923 р. його проживало 45%, тоді як українців – лише 4%. На селі ж українське населення становило близько 70%. Другою причиною було незнання вчителями шкіл соцвиху української мови [70, арк. 4,5 зв.]. Подібне становище було і у інших промислово розвинутих губерніях [2, арк. 4,35,141].

Тому у плані українізації закладів соцвиху таких губерній як Харківська, Одеська, Катеринославська і Донецька органи народної освіти передбачили негайне перегрупування дітей в навчальних закладах із змішаним національним складом і розподілення їх за ознакою мови. У закладах з українським складом дітей, де частина предметів викладалася українською мовою, а частина – російською, вирішено було запровадити викладання усіх предметів українською мовою з початку навчального року та укомплектувати їх викладачами, які знають українську мову. При їх відсутності пропонувалося впродовж 6 місяців вивчити її тим, хто бажає працювати в школах. На початку навчального року в кожний

російськомовний дитячий заклад мали призначити викладача української мови, а в школи з викладанням українською мовою – викладачів російської [2, арк. 50].

Загалом, у 1924-25 н. р. діяло 14683 загальноосвітні школи, з них – 10570 українських, тобто 72%. Шкіл зі змішаною мовою викладання було 507. Найбільше були українізовані 4-х річки, а семирічні трудові школи лише на 40%, що не відповідало їх дійсній потребі. Пояснювалось це тим, що в старших групах більш русифікованими були не лише діти, а й педагогічний персонал. Школи фабрично-заводського учнівства були українізовані на 15,3%, школи селянської молоді на 56,3% [65, с. 58,62,63].

Серйозні труднощі існували в українізації дітей, батьки яких працювали залізничниками, будівельниками, військовослужбовцями, адже їхня праця була пов'язана з постійними поїздками та переведеннями з місця на місце [483, с. 19].

Серед причин, що стали на перешкоді українізації шкіл, варто виділити стихійність, відсутність керівного органу на початковому етапі. Не менш важливою була гостра кадрова педагогічна проблема, недостатня кількість кваліфікованих кадрів [2, арк. 146]. Вчителі шкіл здебільшого знали мову лише на побутовому рівні. Підтвердженням цього був лист інспектора Миколаївської окружної інспекції народної освіти, в якому відзначалося, що “через українізацію шириться так звана українізована мова. Ця мова штучна і засмічена русизмами. Позбутися цього можна шляхом підвищення кваліфікації” [557, с. 18]. Цей факт підтверджує і сучасний український дослідник В. Нестеренко [394, с. 42].

Нестача підручників також підривала зусилля, спрямовані на українізацію школи. Заступник наркома освіти Я. Ряппо вказував, що в 1924 р. половина україномовних шкіл не мала підручників [187, с. 2]. У 1923 р. з 2513 шкільних підручників, надрукованих в Україні, лише 459 були українською мовою. Держвидав України збільшив випуск підручників для українських шкіл лише з 1924 р. Проте і цієї кількості не вистачало. У звітах районних відділів народної освіти повідомлялося, що “школи забезпечено підручниками на 90-100 відсотків”, але в дійсності все було навпаки. Так, учитель із с. Воронівки Олександрівської округи на Катеринославщині стверджував, що від цих даних потрібно “відкинути по одному нулю й тоді ця цифра на правду буде скидатися” [186, с. 4].

Однією з причин дефіциту підручників українською мовою було упереджене ставлення до авторів з боку владних структур. У всіх них

безпідставно вбачали “безпартійних вчителів і науковців, які працювали в роки громадянської війни на користь націоналістичної влади Центральної Ради, Директорії” [54, арк. 40].

Нестача українських підручників, як стверджувалося в офіційних документах “змушувала батьків забирати своїх дітей з україномовних шкіл і віддавати натомість у російськомовні” [330, с. 120]. Державні та директивні органи приймали заходи для ліквідації таких явищ. Вже в 1924-1925 н. р. було видано 5 млн. підручників, з яких 4 млн. українською мовою. Це дозволило перевести 12 тис. шкіл соцвиху на викладання українською мовою [319, с. 111].

Однак, обстеження стану українізації Чернігівського ІНО на початку 1925 р. показало, що українських підручників все ж не вистачало не лише у школах, а і в педагогічних навчальних закладах. Так, українських книг в бібліотеці цього інституту було лише 8,7% від загальної кількості. Використовувалося з них приблизно 5% при вивченні української мови, історії України і інших предметів [531, с. 41]. Дефіцит підручників, безумовно, відбивався на навчальній роботі загальноосвітніх закладів. Необхідно зауважити, що до кінця 1920-х рр. потреби навчальних закладів у підручниках все ще не були задоволені. Зокрема, архівні матеріали 1929 р. свідчили, що “в Донбасі, наприклад, українізація шкіл відбувалася без підручників” [532, с. 89].

Уповільнювало поширення українізації загальноосвітньої школи і небажання деяких партійних керівників як місцевого, так і республіканського рівня переходити на ведення діловодства українською мовою. Численними були висловлювання такого характеру: “Чому вчителі вимагають від нас української мови – в партії ж все провадиться російською мовою. Ви, як бувші петлюрівці, хочете працювати українською мовою”, або “Ну, що ж, вони дали українську мову в школу, аби заспокоїти інтелігенцію, дальше-ж її немає” [427, с. 79]. Тому першочерговим завданням була українізація державного і партійного апарату, що повинно було стати прикладом для інших закладів.

Успіхи в справі українізації підвів X з'їзд КП(б)У, який констатував, що процес українізації вже в 1925 р. підходив до свого “логічного завершення”, так як відсоток українських шкіл наближався до відсотку українців серед населення УСРР [249, с. 10]. Статистичні дані про темпи українізації загальноосвітніх шкіл за 1922-1925 рр. (див. **Додаток Б**) засвідчують зростання кількості українських шкіл в країні. Проте, як показують архівні документи, це ще не означало завершення проголошеної кампанії. Дані свідчать, що ще велика кількість дітей,

рідною мовою яких була українська, навчалися у школах з іншою мовою, переважно російською. Про співвідношення рідної української мови учнів до мови навчання в школах у 1926 р. свідчать наступні дані Так, відсоток учнів, що навчалися українською мовою, складав 68%, а відсоток їх з відповідно рідною мовою – 78,3% [69, арк. 6]. Таке становище зберігалось і у наступні роки.

З цього приводу нарком освіти О. Шумський, на засіданні Політбюро ЦК КП(б)У в 1927 р., вказав на різні контрасти у здійсненні українізації в окремих регіонах України. “В залежності від того настрою, який існує щодо українізації, оголошують школу українізованою такою, яка має лише одну групу” [56, арк. 58 зв.]. Зокрема, в м. Артемівську, що на Донеччині проживало 59% українських дітей, а в україномовних школах навчалось лише 7,9%. У м. Києві діяло 35% українських шкіл, при 41% дітей української національності, в м. Миколаєві з 16% дітей українців навчалось у відповідних школах лише 3%. В Одесі нараховувалось 14% дітей шкільного віку, рідною мовою яких була українська, проте шкіл для них діяло лише 8-9% [56, арк. 58 зв.,59].

Державні і директивні органи приймали заходи по розширенню мережі українських шкіл як невід’ємної частини процесу українізації. Всесоюзний шкільний перепис, який проходив 15 грудня 1927 р., вказував на те, що ці заходи були ефективними. Так, за його даними 79,3% від загальної кількості учнів вже навчалися українською мовою [306, с. 133]. До речі, в школах з українською викладовою мовою в 1927 р. у порівнянні з 1926 р. кількість учнів збільшилась на 134000 і складала 1578000 [198, с. 31-33].

Взагалі в 1927 р. 94% українських дітей були зараховані до україномовних шкіл, а в кульмінаційний для українізації 1929 р. понад 80% загальноосвітніх шкіл вели навчання рідною мовою, а кількість учнів, які навчалися рідною мовою досягла 97,2% [241, с. 26;517, с. 339;538, с. 43].

На особливу увагу заслуговує українізація шкіл Донбасу. Якщо на 1923 р. у міських районах регіону існувало лише по одній україномовній школі, то в 1929 р. понад третину цих шкіл було українізовано [330, с. 121].

Українізація шкіл ФЗУ проходила трохи важче. Основною причиною було те, що основна частина учнів в цих навчальних закладах за національністю українцями не були. Тому на кінець 20-х рр. ХХ століття в більшості шкіл ФЗУ мовою навчання залишалась російська. На 1 листопада 1929 р. з 198 шкіл, що подали дані, навчання

велось українською мовою у 42, російською – у 48, а в інших – двома мовами, в тому числі в 3 школах мовами національних меншин. Але все ж таки зрушення були значними порівняно з 1924 р, коли українською мовою навчання проводилось лише в 10 відповідних школах з 264. Водночас у 40 школах навчалися учні двома мовами [218, с. 197].

За даними Б. Кравченка, в 1927 р. 82% шкіл було українізовано, а 76% загальної кількості учнів УСРР відвідували україномовні школи. Зокрема, у містах функціонували 49% шкіл з українською мовою навчання, які охоплювали 42% міських учнів [330, с. 120]. Вищенаведені дані свідчили про великі досягнення.

Успіхи українізації були вражаючими навіть у Донецькій губернії. В 1932 р. тут з 2239 загальноосвітніх шкіл 1769 були з українською мовою викладання, 207 з російською, близько 22 німецьких шкіл [345, с. 202]. Якщо в 1922 р. співвідношення українських і російських шкіл визначалося 3:1 – то в 1930 р. воно становило 10:1 (14430 українських і 1504 російських) [267, с. 61]. В одному лише Зінов'євському окрузі на Одещині на 5 січня 1928 р. із загальної кількості 585 шкіл – 536 були україномовними [391, с. 202].

Стан обслуговування школою дітей української національності УСРР в 1929-1930 н. р. показують наступні дані. Так, українці за національним складом населення становили 80,1%. Національний склад учнів дорівнював 78,9%, а шкіл з українською мовою викладання функціонувало 79,4% [3, арк. 17;40, арк. 35].

Таким чином, корінна нація УСРР на 1930 р. майже повністю була забезпечена рідною школою. Відсоток же учнів української національності, що навчалися рідною мовою у 1929-30 н. р., складав 97,4%. Отже, на 1930 р. лише 2,6% українців навчалися у школах з іншою викладовою мовою [40, арк. 4].

До 1932-33 н. р. українці становили 83% від усієї кількості школярів. У школах з українською мовою навчання нараховувалося 89,4% усіх школярів [48, арк. 15-16].

Здавалося б, зміни на краще у справі національного розвою набували безповоротного характеру. Однак в умовах формування адміністративно-командної системи управління державою, уніфікації національно-культурної сфери українізація в Україні все частіше почала розглядатися певними правлячими колами як націоналістичний ухил, посилювалися звинувачення у ворожості до російського населення. На це вказувалося у листі Й. Сталіна, надісланому 26 квітня 1926 р. тодішньому першому секретареві ЦК КП(б)У Л. Кагановичу. У ньому йшлося про те,

що форма боротьби за відчуження української культури від російської поступово перетворилась у форму боротьби проти Москви, проти російського народу [525, с. 23]. В цих “тріхах” був звинувачений нарком освіти О. Шумський, якому був зроблений закид про те, що той “плутає українізацію” апарату партії та інших органів з українізацією пролетаріату [548, с. 55]. Під приводом цього його було звільнено з посади наркома освіти. Попередньо цієї участі зазнав Г. Гринько. Саме вони, намагаючись втілювати в життя всі вище згадані постанови з українізації, не знали про те, що це не входило в дійсні плани правлячої партії.

З 30-х років ХХ ст. почалося поступове розширення мережі російськомовних шкіл та класів під виглядом зміцнення пролетарського інтернаціоналізму, залучення українського народу до російської мови, культури. Значно скорочувалася кількість шкіл з українською мовою викладання [281, с. 207; 358, с. 21]. Так, у м. Харкові, наприклад, на 1 вересня 1933 р. порівняно з минулим навчальним роком на 10 російських шкіл стало більше, а російських груп додатково було відкрито – 81. Так, у цьому ж місті з 44 існуючих раніше українських шкіл залишилося лише 30, при цьому незмінною залишилася кількість єврейських, польських, татарських і німецьких [47, арк. 9]. На цьому прикладі чітко вимальовуються великодержавницькі інтереси союзних державних і директивних органів і підтверджуються фактами слова колишнього наркома освіти УСРР О. Шумського: “не можна говорити про євреїв, поляків чи німців, а думати про російські школи. Говорити, що євреїв чи німців обділяють, а фактично йде мова про російські школи” [56, арк. 59].

Інтенсивний процес українізації та формування національної системи освіти продовжувався до початку 1930-х років. Призначеному в січні 1933 р. в Україні другим секретарем ЦК КП(б)У П. Постишеву було запропоновано “звернути серйозну увагу на правильне проведення українізації, усунути механічне проведення її, вигнати петлюрівські та інші буржуазно-націоналістичні елементи із партійних, радянських організацій, пильно добирати й виховувати українські більшовицькі кадри, забезпечити систематичне партійне керівництво і контроль за проведенням українізації” [437, с. 246]. В УСРР він привіз із собою оновлену команду ДПУ (Державне політичне управління) під керівництвом С. Балицького і близько 12 тисяч російських партійних діячів [267, с. 62; 380, с. 105].

Саме П. Постишев оцінював українізацію як “культурну контрреволюцію”. У практиці роботи органів НКО УСРР, як зазначав він, допускалася насильницька українізація шкіл, у яких діти, говорили так званою “мішаною говіркою” [432, с. 11]. Ця думка була протилежною висловлюванням М. Скрипника. Останній зазначав, що в основі мішаної говірки лежить українська мова, а тому, на його, думку починати навчання дитини потрібно було українською мовою, навіть тоді коли вона рідною мовою визнала російську. Це не влаштовувало керівництво комуністичної партії, яке не було зацікавлене в українізації тієї частини українців, яка вже була русифікована. М. Скрипник підкреслював, що “кількість учнів в наших семирічках, де всі дисципліни викладаються українською мовою, відповідає відсоткові української людності, що розмовляє українською мовою, як також відсоток російських шкіл для російської людності, якщо не брати групи української людності, яка говорить російською мовою, відповідає відсоткові учнів росіян. Вже це, що вони визнали себе по національності українцями, є характерним явищем” [505, с. 114]. На нараді НКО 14 лютого 1932 р. М. Скрипник у своєму виступі визнав факт “механічної українізації лише 9% російських дітей” [506, с. 13]. Це був найменший відсоток дітей, які навчалися в школі нерідною мовою.

Періодична преса початку 30-х рр. ХХ століття рясніла звинуваченнями НКО такого змісту: “Величезні перекручення національної політики партії мали місце серед дітей росіян. Так, у Херсоні і Макіївці були зовсім ліквідовані російські школи і групи. У Миколаєві дітей, рідна мова яких є російська, навчалася рідною мовою лише 20,8%, а решта українською. Під час проведення перепису дітей для виявлення їх рідної мови, там де не було достатньої пильності, вже спостерігалися спроби великодержавних шовіністів записувати всіх дітей до російських груп, а також була агітація частини українського вчительства проти цього перепису, бо це, мовляв, є “кінець українського Донбасу” [46, с. 93-95; 207, с. 36].

Прорахунки у проведенні українізації простежуються в постанові ЦК ВКП(б) і РНК СРСР від 14 грудня 1932 р. “Про хлібозаготівлі на Україні, Північному Кавказі та у західних областях”. У ній, зокрема, наголошувалося, що в “ряді районів України українізація проводилась механічно, без урахування конкретних особливостей кожного району.” Тому поряд з вимогою застосування репресій з метою виконання плану заготівель, на ЦК КП(б)У і РНК України покладалося завдання “звернути увагу на правильне проведення українізації, з подальшим вигнанням

петлюрівських та інших буржуазно-націоналістичних елементів з партійних і радянських організацій” [250, с. 292-293].

Саме в “націоналістичному ухилі, який був прямим продовженням ухилу Шумського”, було звинувачено М. Скрипника, який очолив в 1927 р. НКО після О. Шумського. Не витримавши несправедливих звинувачень у “націоналізмі”, М. Скрипник 7 липня 1933 р. покінчив життя самогубством.

Завершив наступ на українізацію червневий пленум ЦК КП(б)У 1933 р. Впродовж цього року в результаті “чисток” було звільнено з посад всіх керівників освіти обласного рівня і 90% – районного. 4 тис. вчителів було звинувачено в класовій ворожості і звільнено [547, с. 126].

Політику звільнень та “чисток” підтримував Й. Сталін, який у січні 1934 р. на XVII з’їзді ВКП(б) зазначав: “на Україні ще зовсім недавно ухил до українського націоналізму не становив головної небезпеки, але коли перестали з ним боротися і дали йому розростися до того, що він зімкнувся з інтервенціоністами, цей ухил став головною небезпекою” [548, с. 107].

30 березня 1938 р. вийшла постанова ЦК ВКП(б) і РНК СРСР “Про обов’язкове вивчення російської мови в школах національних республік і областей”. Вимога обов’язкового вивчення російської мови обумовлювалася потребою “посилення братського зв’язку і спілкування між українським народом і російським народом СРСР, для їх дальшого господарського і культурного зростання”, а також “необхідністю сприяння дальшому удосконаленню українських кадрів в галузі наукових і технічних знань”. Крім того, ця постанова впроваджувалася в життя для забезпечення необхідних умов “для успішного несення всіма громадянами УРСР військової служби в лавах робітничо-селянської Червоної Армії і Військово-Морського флоту” [262, с. 112]. Потрібно зазначити, що ця постанова російську мову з предмета вивчення у загальноосвітній школі трансформувала на предмет викладання уже з другого класу. До цього вивчення російської мови розпочиналося з третього класу і відводилося лише 2-3 години на тиждень. Все більше шкіл після названої постанови РНК СРСР і ЦК ВКП(б) у містах і містечках перетворювалися з двомовних у російськомовні.

Отже, варто зазначити, що здійснені кроки з українізації загальноосвітньої школи є одним з найбільших досягнень. Навчання в школах українською мовою набуло загального планового характеру. Але українізація загальноосвітньої школи УСРР, яку здійснювало керівництво НКО до 1933 р., суперечила компартійному керівництву, у

плани якого не входила посилена увага до національного питання. Проте більшовицькі функціонери різних рівнів не врахували, що використання української мови лише в офіційному діловодстві є неможливим, адже мова є важливим чинником консолідації нації і саме вона допомогла вистояти нашому народові в умовах тотальної русифікації.

РОЗДІЛ 2

ДІЯЛЬНІСТЬ ЗАГАЛЬНООСВІТНЬОЇ ШКОЛИ В УМОВАХ ФОРМУВАННЯ ТОТАЛІТАРНОГО РЕЖИМУ

2.1. Трансформація загальноосвітньої школи: соціальний і національний аспекти

На початку 20-х років ХХ ст. у Радянському Союзі, взагалі, і Україні, зокрема було поставлено завдання перетворити школу “із знаряддя класового панування буржуазії в знаряддя зруйнування цього панування, так само як і повного знищення поділу суспільства на класи” [351, с. 93]. Своєрідне пояснення цьому процесові дав нарком освіти М. Скрипник, підсумовуючи десятирічний досвід культурно-освітнього розвитку. Зокрема, він зазначав, що в дореволюційний період “освіта розподілялася на дві галузі: одна – для привілейованих класів – це була освіта, а друга – для нас з вами, робітників і селян – це була народна освіта” [495, с. 3]. Революція, як вказував він, скасувала привілеї в галузі освіти і поставила за мету – “перетворити школу із знаряддя класового панування буржуазії на знаряддя класового знищення розподілу суспільності на класи, на знаряддя комуністичного переродження суспільності” [495, с. 1].

Однак, школа в умовах радянської влади продовжувала залишатись класовою, тобто її суть не змінилася. Проголошення гасла “знищення розподілу суспільства на класи” не відповідало реальному культурно-освітньому процесу в Україні, котрий мав ознаки соціально-політичної селекції при формуванні учнівського контингенту, педагогічного корпусу школи.

Звільняючись від так званого класово “ворожого” елемента освіта УСРР, в тому числі і шкільна все більше пролетаризувалась. Від роботи у загальноосвітніх школах усували вчителів, які могли внести “антирадянські ідеї”. Радянській владі потрібні були нові педагогічні кадри, які здатні були впроваджувати політику партії в галузі освіти. Тому до уваги не бралися ні їх знання, ні досвід. На це вказував один з лідерів директивних органів Д. Лебідь у своїй доповіді до п'ятої річниці Жовтневої революції: “Під впливом нової класової боротьби на селі наближаються до робітників незаможники і сільська біднота, які будуть являтися довгий час постачальниками по поповненню наших рядів і через них ми будемо проводити наш вплив і політику на селі” [348, с. 3].

Відповідно до цих настанов, перевага при зарахуванні на навчання до загальноосвітньої школи надавалась дітям робітників і селян. Так, у постанові НКО від 15 червня 1920 р. “Про переведення в життя 7-річної єдиної трудової школи” зазначалося, що при комплектуванні шкіл в першу чергу вакантні місця надавати учням, які відповідають класовим та соціальним вимогам, тобто “в першу чергу – дітям пролетаріату і біднішого селянства” [83, с. 123 зв.]. Зокрема, в плані укомплектування шкіл м. Києва, наприклад, серед визначених принципів прийому в першу чергу мали зараховуватися діти партійних працівників, червоноармійців, безробітних, інвалідів. В другу чергу – кустарів-одиночок і осіб, що не мали певної роботи, але жили з прибутків від особистої праці. В третю чергу – торгівців, непманів, осіб вільних професій, лікарів, інженерів та інших [142, арк. 171 зв.]. Даний підхід до прийому був характерний для всіх регіонів УСРР.

Результати по впровадженню цих заходів у життя не забарилися і вже у звіті про діяльність Управління соцвиху УСРР констатувалося, що на 1 січня 1922 р. в 264 загальноосвітніх школах із загальної кількості учнів 13529 вихідцями з робітників були 2764, селян – 10195, службовців – 399, інших – 171. Тобто відсоток учнів з робітників і селян складав приблизно 96% [17, арк. 58].

У справі організації народної освіти втручалися некомпетентні громадські об’єднання. Наприклад, констатувавши недостатню мережу трудових шкіл, третій з’їзд комітетів незаможних селян України (травень 1923 р.) схвалив політику НКО, спрямовану на закріплення впливу робітників і незаможних селян в радянській школі та надання їм переваг при вступі на навчання, рекомендував через шкільні ради і приймальні комісії здійснювати постійний контроль за шкільним життям [554, с. 164]. З’їзд визнав обов’язковою участь представників комнезаму в комісіях по звільненню від оплати за навчання і надання їм державної допомоги та приймальних з тим, щоб забезпечити першочерговий вступ до шкіл дітей пролетарів і бідніших селян, [554, с. 164]. По суті це було впровадження в основу розвитку системи освіти політики пролетаризації.

Постановою Колегії НКО УСРР від 31 липня 1923 р. Головоцвиху та його місцевим органам доручалося взяти під контроль створення мережі семирічок з тим, щоб діти пролетаріату і незаможного селянства, які закінчили звичайну для села трирічну чи чотирирічну школу, мали можливість закінчити своє соціальне виховання [118, арк. 152]. Про долю дітей інших соціальних верств населення в даній постанові, як і в ряді

інших, не згадувалося, тобто за відсутності вакантних місць у школах II концентру подальша освіта для них ставала все більш недосяжною.

Цікавим залишається і той факт, коли правляча партія, проголошуючи обов'язкове загальне навчання, одночасно порушувала настанови введенням певних категорій дітей, які приймалися до школи в першу чергу. Зокрема, в постанові Білоцерківського окрвиконкому на Київщині по окрінспектурі народної освіти “Про реєстрацію та прийом дітей до шкіл” від 30 вересня 1925 р. по даному окрузі вказувалося, що при неможливості охопити всіх дітей молодшого шкільного віку навчанням через нестачу місць потрібно керуватися класовою ознакою [142, арк. 249]. Подібні постанови приймалися більшістю окрвиконкомів України. Таким чином, обов'язковість освіти фактично не поширилась на дітей “буржуазії” і “куркулів”. Вони могли здобувати знання в загальноосвітній школі лише тоді, коли в останній були вільні місця.

Щоб не залишити своїх дітей без освіти, так звані “буржуазні елементи”, яким було відмовлено в ній, змушені були підробляти документи про свій соціальний стан [361, с. 7], при цьому загальноосвітня школа офіційно була проголошена обов'язковою.

Хоча М. Скрипник у доповіді “Стан та перспективи культурного будівництва на Україні” на Всеукраїнському з'їзді Рад 13 травня 1929 р. зазначав, що відібравши у заможних верств населення всі засоби до проживання, ми повинні дітей колишніх куркулів перевиховати, “дати їм класову соціалістичну свідомість, перевиховати їх по нашому. Тому ми мусимо охопити загальним початковим навчанням усіх дітей цього віку”. І тут же, суперечачи собі, відзначав, що охоплення школою I концентру дітей за соціальною ознакою було кращим, ніж II концентром. Так, у містах, за його даними, до I концентру семирічної школи було прийнято дітей робітників 36,9%. Водночас, дані про прийом до II концентру трудових шкіл свідчили, що у 1929 р. тут навчалось 56,3% середняків, незаможників – 20,8%, робітників – 10,1%, службовців – 6,3%, кустарів – 3,4%, наймитів – 0,9%, інших – 2,2% [496, с. 366-367].

Соціальний аспект при формуванні учнівської молоді був завжди підконтрольним, про що свідчать постійні звіти шкіл II концентру до місцевих відділів наросвіти, в яких серед інших показників обов'язково мало місце висвітлення даних про соціальне походження батьків школярів [96, арк. 40]. На їх основі складалися звіти НКО УСРР. Зокрема, звіт Управління соцвиху НКО УСРР про стан соцвиху в Україні у 1929-30 н. р. допомагає простежити еволюцію соціального підходу при

формуванні учнівського колективу, починаючи з 1927-28 рр. Так, згідно його даних в 1927-28 н. р. вихідці з селянського середовища в I концентрі школи становили близько 75%, з робітників 9%. У 1929-30 н. р., відповідно 83% і 10%. У школах II концентру навчалося в 1927-28 рр. близько 37% селян і 18,3% робітників. Значною тут була частка службовців – 24%, на відміну від шкіл I концентру. У 1929-30 н. р. склад учнів шкіл старших груп виглядав таким чином: 46,5% селян, 23,5% робітників і 17% службовців. Таким чином, найбільш соціально профільтована маса учнів навчалася в школах I концентру.

Цей соціальний склад учнів загальноосвітніх шкіл вважався недосконалим. Підтвердженням цього був циркуляр НКО до губпрофосвіт та інститутів від 20 липня 1923 р., в якому зазначалося, що в деяких губерніях вступають до вищих навчальних закладів особи, які закінчили семирічну загальноосвітню школу, і вважалося, що це було неприпустимим, адже випускники семирічок являли собою “недостатньо профільтовану масу” [115, арк. 126]. Таким чином, потрібно було ще упередженіше підходити до випускників цих шкіл. Дана практика говорила про те, що партійно-державний апарат в країні свідомо проводив класову нівеляцію суспільства.

Соціальною ознакою керувалися органи освіти і при наданні певних матеріальних благ учням загальноосвітніх шкіл. Так, у акті перевірки від 20 квітня 1930 р. ревізійною комісією роботи Купільської єврейської 7-річної школи Проскурівської округи Подільської губернії зазначалося, що “класова лінія” у цій школі була “витримана”. Адже, стипендіями були забезпечені діти незаможних осіб, вони ж отримували в першу чергу і книги. Деякі з них були забезпечені безкоштовним приладдям та гарячими сніданками [165, арк. 92 зв.].

Для надання матеріальної допомоги дітям незаможних верств населення та забезпечення шкіл навчальним обладнанням для проведення загального навчання згідно з постановою РНК УСРР “Статут про фонди загального навчання” від 13 жовтня 1930 р. створювались фонди республіканського та місцевого значення [39, арк. 71,74,75]. Вони повинні були надавати допомогу як дітям наймитів і бідноти, так і дітям найменш забезпечених робітників [39, арк. 71]. Планувалося вже у 1930-31 рр. забезпечити безкоштовно одягом та гарячими сніданками дітей батраків, низькооплачуваних робітників, міської і сільської бідноти, сиріт, дітей червоноармійців і т. д. (близько 20% загальної кількості учнів I-II концентру трудових шкіл і шкіл для підлітків) [39, арк. 64].

У свою чергу Колегія НКО встановила диференційований підхід до такого забезпечення, а саме: в містах Донбасу 40% всіх школярів, у районних містах і містах, виділених в окремі одиниці – 30%, в інших містах – 25% і в селах – 18%. А НК торгівлі встановив норми шкільного харчування, зокрема, 100 гр хліба, 20 гр крупи, 10 гр цукру, 5 гр пісного масла. Вартість такого сніданку на одного учня складала 6-7 коп. Харчування здійснювалося впродовж 240 днів на рік [39, арк. 64].

Тимчасовою інструкцією НКО “Про умови користування пільговими тарифами на проїзд учнів та студентів” від 16 травня 1931 р. для малозабезпечених учнів (10% від загальної кількості) встановлювався безкоштовний проїзд на період канікул [156, арк. 29].

Не вдаючись до наведення численних прикладів, по всіх округах УСРР був встановлений і соціальний підхід при визначенні суми оплати за навчання. Зокрема, у звіті про становище Подільського губсоцвиху на 1 квітня 1923 р. засвідчувався факт безкоштовного навчання дітей, а саме: 30-50% дітей членів профспілок і бідного населення [91, арк. 149, 198, 201].

Пільги при сплаті коштів за навчання дітей у загальноосвітніх школах отримували й робітники в залежності від їхньої щомісячної заробітної плати, а також діти міліціонерів, червоноармійців, інвалідів, безробітних, членів комнезамів [94, арк. 29, 29 зв.; 112, 26 зв.]. Хоча траплялися випадки, коли особам, звільненим від плати, все ж певна сума нараховувалася. Свідченням цього є багаточисельні заяви громадян в губнаросвіти про зниження суми оплати за навчання їх дітей [93, арк. 114, 117].

Наприкінці 1920-х – на початку 1930-х років розвиток шкільної освіти й надалі обмежувався соціальними рамками. У загальноосвітніх закладах, особливо в старших класах зростає прошарок дітей робітників і колгоспників, і відповідно знижується кількість дітей заможних батьків. Так, у ході “розкуркулювання” селянства зі шкіл відраховувалися тисячі дітей середняків, кустарів. Разом із батьками значна кількість їх примусово виселялася. У більшості трудових шкіл створювалися умови для “виживання” окремих дітей, розпалювалася ворожнеча між ними, їх протиставляли один одному за соціальними мотивами [199, с. 73].

Після інспірування органами НКВС (Народний комісаріат внутрішніх справ) у 1928 р. “Шахтинської справи” соціальна фільтрація складу учнів ще більше посилилася. Від шкільних закладів все більше вимагали дотримуватися рознарядок щодо формування контингенту учнів, враховуючи їх соціальне походження.

В кінці 20-х – на початку 30-х років ХХ ст. у галузі шкільної освіти спостерігалось ще більше посилення караючої діяльності адміністративних органів по відношенню до вчителів і школярів. На основі доносів фальсифікувались факти, перебільшувались наслідки порушення дисципліни учнями, проводились чистки.

Отже, історія розвитку загальноосвітньої школи в досліджуваній період ще раз нагадує, що класова приналежність не може бути критерієм освітньої політики.

Історія загальноосвітньої школи УСРР в 20-х – на початку 30 х років ХХ ст. – це історія не лише загальноосвітньої школи українського автохтонного населення, але й представників інших національностей, які проживали тут в досліджуваній період. Їхнє становище завжди залежало від політичних реалій того чи іншого періоду. Зокрема, при царизмові освіта на національній мові знаходилась під заборонаю. Боячись поглиблення революційного руху, самодержавство усіма засобами гальмувало їх культурно-освітній розвиток. Як наслідок – рівень грамотності етнічних меншостей помітно знижувався. На 1920 р. серед українців письменними були 28,39%, росіян – 45,4%, поляків – 60,1%, німців – 62,3% і євреїв – 65,1% [439, с. 43]. Необхідно зауважити, що найнижчий рівень письменності на початку 20 х років ХХ ст. був серед представників молдавської національності. Так, із 137856 молдаван, які компактно проживали в Одеській губернії, він становив близько 15% [421, с. 38]. Отже, за своїм культурним рівнем національні меншості перебували на різних рівнях свого розвитку.

Об'єктивно, що революційні події 1917 р. викликали пробудження національної свідомості як української нації, так і інших народів, що проживали на території України та прагнули отримувати освіту рідною мовою.

З огляду на багатонаціональний склад населення України в першій конституції УСРР, прийнятій 10 березня 1919 р. III Всеукраїнським з'їздом Рад, декларувалися рівність і право на вільний розвиток національним меншинам. Важливе значення мала також постанова НКО УСРР від 10 березня 1919 р. “Про відміну державної мови й оголошення всіх мов рівноправними”. Нею надавалося право населенню на місцях самостійно визначати мову викладання в школах, враховуючи інтереси всіх націй і народностей України [430, с. 110-111].

Підвищену увагу правлячої партії до питання культурного розвитку нацменшин пояснює резолюція X з'їзду РКП(б) (8-16 березня 1921 р.)

“Про чергові завдання Російської Комуністичної Партії у національному питанні”, в якій вказувалося: “щоб допомогти трудовим масам невеликоруських народів наздогнати найбільш розвинену Центральну Росію, яка пішла вперед треба: а) створити та зміцнити у себе радянську державність у формах, відповідних до національно-побутових умов цих народів” [271, с. 603]. Потрібно зазначити, що це рішення мало важливе значення для національних меншин.

Законодавчі та нормативні акти радянського уряду в Україні, його практичні дії неодноразово розглядалися і знаходили свою підтримку на різних з'їздах, нарадах та конференціях, як, наприклад, нарада з питань освіти народів “нерусского языка”, що проходила у Москві з 13-30 серпня 1919 р. та Всеукраїнська нарада завідуючих губернськими відділами освіти (1922 р.). На них були прийняті рішення про забезпечення навчання рідною мовою дітям всіх націй, а також вивчення у школах української та російської мов [255, с. 93].

В умовах переходу до мирного будівництва з'явилася змога систематизувати всі законодавчі та нормативні акти щодо народної освіти в Україні. Результатом роботи став затверджений постановою ВУЦВК від 22 листопада 1922 р. “Кодекс законів про народну освіту УСРР”. У відповідності з §23 місцеві органи влади УСРР зобов'язувалися забезпечити “населенню всіх націй і національних меншостей, що населяють Україну, виховання і навчання на їх рідній мові” [338, с. 158.]. Отже, в “Кодексі” була вперше підведена законодавча база під національні загальноосвітні школи, окреслене їх місце в системі народної освіти України.

Важливу роль у формуванні системи національної шкільної освіти відіграли спеціалізовані органи державної влади. Ще в 1919 р. при міських і губернських органах КП(б)У працювало 30 національних секцій. У травні-червні 1920 р. вони були реорганізовані в національні бюро [227, с. 73]. 13 квітня 1921 р. за постановою Президії ВУЦВК був створений відділ у справах національних меншин у складі Наркомату внутрішніх справ, який здійснював характерну для відомства політику контролю [558, с. 77]. Постановою Президії ВУЦВК від 22 жовтня 1924 р. функції цього відділу було передано Центральній комісії у справі національних меншин при ньому [414, с. 783]. У положенні про комісію та її місцеві органи було зазначено, що до складу Центральної комісії входили голова і п'ять її членів з представників єврейської, польської, німецької, болгарської і молдавської національностей. Комісія повинна була широко сприяти культурному розвитку всіх національностей, а

також вона отримала право брати участь у розробці законопроектів, що стосувалися національної політики в УСРР. До її прерогатив належало право захищати інтереси нацменшин, порушувати питання про відміну тих постанов, які суперечать інтересам національних груп [73, арк. 7,19;414, с. 783 786].

З метою координування освітньої роботи, розвитку шкільництва мовами національних спільнот у складі НКО 12 серпня 1921 р. була створена РНМ на правах відділу, головою її було обрано Я. Ряппо. У програмному документі цього органу “Положення про організацію справи освіти національних меншостей, які населяють територію УСРР”, прийнятому Колегією НКО УСРР 10 серпня 1922 р., ставилося завдання інтегрувати шкільну освіту нацменшин у загальну систему освіти в Україні з урахуванням особливостей та їх специфіки.

Первинними ланками у справі організації освіти нацменшин стали національні бюро, діяльність яких координувалися Центральним національним бюро НКО [280, с. 87]. Звичайно, їх діяльність підпорядковувалася головній меті – комуністичному перетворенню суспільства. Підкреслювалося, що “культурне будівництво на рідній мові по лінії національних меншостей є в радянських республіках органічною частиною усього соціалістичного культурного будівництва” [349, с. 36].

Для сприяння місцевим органам у проведенні культурно-освітньої роботи серед національних меншин на місцях, під головуванням члена президії виконкому того чи іншого округу, були створені місцеві органи по їх обслуговуванню. Так, у 1926 р. при президіях окрвиконкомів функціонувало 26 бюро у справах національних громад [544, с. 70]. Цікавим був той факт, що в губерніях поряд з іншими національними секціями існувала і російська. Хоча, архівні документи початку 1920 х рр. свідчать про те, що російську націю не відносили до національних меншостей в УСРР [150, арк.83]. Взагалі статус російської меншини залишався довгий час невизначеним. Значна частина росіян вважали себе корінним народом в республіці. Інша ж вважала себе національною меншиною і вимагала надання прав і привілеїв, що гарантувалися іншим етносоціальним меншинам. При цьому ЦК КП(б)У розглядав як нацменшину лише селян-росіян, а в місті росіяни-робітники та чиновники розглядалися як корінна нація. Взагалі, робота по обслуговуванні представників російської національності як нацменшості, розпочалася лише з 1927-28 н. р. згідно з матеріалами по доповіді НКО УСРР М. Скрипника на Політбюро ЦК КП(б)У від 18 травня 1928 р. про стан трудових шкіл нацменшин [389, с. 190].

Головне завдання національних бюро, як уже підкреслювалось, полягало в керівництві культурно-освітньою роботою. Зокрема, діяльність польських бюро, наприклад, зосереджувалась, головним чином, в губерніях Правобережної України. Саме тут була сконцентрована переважна більшість польського населення, яке залишилось жити в УСРР. Варто зауважити, що компактне проживання національних етносів значно полегшувало роботу по організації для них системи освіти. Серед першочергових завдань, які ставилися перед нацбюро при відділах освіти, були виявлення і ліквідація всіх шкіл, що знаходились під впливом духовенства, та організація нових радянських трудових шкіл. Адже важливим фактором, який суттєво впливав на систему шкільної освіти національних меншин, був винятково високий рівень релігійності. Відсутність державних шкіл на початку 20-х років ХХ ст. була на руку духовенству, яке до 1917 р. фактично очолювало культурно-освітній рух нацменшин в Російській імперії. Це добре розуміли радянські функціонери. Тому вони приймали заходи до створення мережі шкіл і тим самим підривали вплив священників на дітей національних меншин [76, арк. 39,40; 89, арк. 107].

19 січня 1919 р. Тимчасовий робітничо-селянський уряд України видав декрет “Про відокремлення церкви від держави та школи від церкви” [338, арк. 28- 30]. За ним служителі церкви позбавлялись права працювати у будь-яких закладах по вихованню молоді. Представники духовенства, які до революції займалися педагогічною діяльністю позбавлялись викладацького цензу. Проте священнослужителі і надалі мали значний вплив на населення України, вони поряд з релігійною роботою продовжували проводити культурницьку діяльність, тим самим порушуючи вищезгаданий декрет. На це вказували багаточисельні факти. Так, наприклад, у м. Одесі в 1924 р. була розкрита підпільна школа, в якій ксьондзи навчали дітей польської мови і вели активну антирадянську пропаганду [326, с. 33]. Такі школи функціонували і в інших місцях, при цьому вони не були на обліку губернських і окружних відділів народної освіти. У 1923 р. в Житомирському окрузі на обліку відділу народної освіти було 17 польських шкіл, хоча після перевірки округу інспектором польського бюро виявлено їх 38 [118, арк. 221]. У цьому ж окрузі біля 60% німецьких шкіл працювало в культових спорудах [119, арк. 115]. Це пояснювалося тим, що діти після закриття шкіл під керівництвом духовенства не могли продовжувати навчання в інших школах, через їх нестачу. Спостерігалися випадки створення нелегальних домашніх шкіл [119, арк. 115].

Аналогічні явища мали місце по всій УСРР. Навіть наприкінці 20 х рр. ХХ століття, а саме у 1927 р. на першій Всеукраїнській нараді по роботі серед національних меншин говорилося про те, що ксьондзи організують підпільні школи для польського населення [426, с. 94]. Тому у 1929 р. Польбюро ЦК КП(б)У провело обстеження польських шкіл. В одному з висновків даного обстеження повідомлялося про діяльність польської школи №5 в м. Проскурові на Поділлі. З анонімних анкет, заповненими учнями, стало відомо, що з 223 учнів школи 15 відвідують нелегальну релігійну школу “Ружа” [62, арк. 27].

Тому, щоб запобігти впливу католицької церкви на польських дітей, керівництво польської секції НКО УСРР у 1925 р. розробило “Проект системи освіти серед польського населення в загальнореспубліканському масштабі”. Він був винесений на широке обговорення польських учителів [209, с. 99]. Цей проект повинен був стати своєрідною схемою польських шкільних закладів в республіці, за яким: 1) чотирирічна школа соціального виховання – це була школа першого ступеня з сільськогосподарським нахилом, яка призначалась для селянської молоді. 2) Семирічна школа, яка відповідала типовій міській, губерньській та повітовій школам планувалася з індустріальним нахилом. 3) Дев’ятирічка – школа великих польських центрів. Вона відповідала рівню середніх політехнічних шкіл республіканського масштабу і надавала можливість польській молоді отримати політехнічну середню освіту і допомагати їй вступити до вузу [209, с. 99]. Польське населення з надією сприйняло цей проект, але практичного втілення він не отримав, так і залишившись проектом. До місцевих органів народосвіти продовжували надходити факти про участь дітей національних меншин в релігійних обрядах, невідвідування ними школи у дні релігійних свят [159, арк. 31].

Отже, боротьба партійних і державних органів з релігією не лише не знаходила відгуку у етнічних меншин, більше того, вона викликала широке невдоволення. Тому що їх ставлення до власної школи і церкви було надзвичайно шанобливим, адже саме церква допомагала зберегти національну, культурну та релігійну самобутність кожної нації, що проживали в Україні.

Однак радянська влада не зупинялась на досягнутому і вдавалась до різних засобів, які підривали авторитет церкви. Зокрема, для зменшення кількості прогулів учнями нацменшин в дні релігійних свят та в неділю проводились заняття [149, арк. 36, 40,41, 42]. Свідченням цього є лист НКО від 19 квітня 1926 р. до всіх окрінспектур народосвіти. В ньому на

клопотання батьків єврейських учнів до НКО про відновлення суботнього відпочинку, під грифом таємності приписувалася відповідь місцевим віднаросам: “щоб запобігти тлумачень про скасування суботнього відпочинку в користь другого релігійного дня відпочинку, необхідно пояснювати, що трудшкола свої триместрові перерви не пристосовує до релігійних свят, а також те, що в єврейських школах можна установити цей відпочинок не обов’язково у неділю, а в інший день тижня” [160, арк. 25]. Часто у дні релігійних свят, коли проводилися шкільні заняття учням роздавали безкоштовні сніданки, одяг, взуття. Так, впродовж 1931 р. в Мархлевському польському районі, наприклад, 1301 учнів безкоштовно харчувалися, 240 отримували безкоштовно одяг та взуття. При всіх 7-річках діяли інтернати, в яких діти бідноти і середняків перебували на повному державному забезпеченні [516, с. 25].

Ці заходи робили “нову” школу в очах національних меншин більш привабливою. Однак, за визначенням українського дослідника В. Васильчука, в 20 х рр. ХХ століття в середовищі національної меншини склались і функціонували дві культури: традиційна, яка зберегла історичні традиції, звичаї та соціалістична, яка утверджувала нові світоглядні орієнтири, руйнуючи усталені форми духовного життя [226, с. 17].

З традицією представників єврейської нацменшини віддавати 5-б річних дітей в хедери або до приватних учителів директивні органи боролися шляхом запровадження програми навчання терміном на 8 років. Тобто дозволялося приймати в школи на навчання єврейських дітей з 6-7 років. Адже, за переконаннями єврейських батьків саме в цьому віці доцільно було розпочинати навчання. Як наслідок даної політики, впродовж другої половини 20-х рр. ХХ ст. на восьмирічну освіту лише Київська окрнаросвіта за дозволом НКО перевела 12 з 13 шкіл м. Києва і 5 з 10 шкіл Київського округу [240, с. 32]

Серед труднощів початкового етапу у створенні мережі загальноосвітніх закладів для нацменшин необхідно відзначити нестачу необхідних фінансово-матеріальних можливостей для їх утримання. НКО, починаючи з кінця 1921 р., згідно з рішенням РНК УСРР розпочав процес переведення шкіл на місцевий бюджет. Однак стан цього бюджету, як вже підкреслювалось, не сприяв розвитку всіх шкіл. Вони були просто приречені на закриття. Тому за вказівкою НКО від 29 вересня 1924 р. місцеві відділи освіти мали прийняти необхідні заходи, аби не допустити скорочення мережі шкіл [159, арк. 8]. З дозволу НКО і його місцевих органів розпочалося патрунування шкіл різними

професійними організаціями, підприємствами та установами. Так, в м. Одесі 7-річною вірменською школою опікувалися східний відділ губкому КП(б)У та вірменські виробничі заклади, зокрема артіль ім. С. Шаум'яна, бригади порту та інші [310, с. 28].

Однак основний тягар матеріального забезпечення загальноосвітніх закладів національних спільнот, як і шкіл корінної національності, лягав не на профспілкові та державні організації, а на місцеве населення, яке в основному позитивно ставилось до відкриття національних навчальних закладів і намагалось сприяти забезпеченню їх нормальної роботи. Громадська ініціатива в цьому напрямку підтримувалася і надалі. Зокрема, у плані конкретних заходів, необхідних для подальшого поглиблення роботи у справі забезпечення успішної самодіяльності нацменшостей по лінії НКО від 3 квітня 1926 р., зазначалося: “окружні виконавчі комітети зобов’язувалися піклуватися про те, щоб розвинути громадську самодіяльність в справі утворення та утримання семирічок нацменшостей та інтернатів при них в напрямку утворення організаційних груп та об’єднань на підставі закону” [49, арк. 8,20].

Зазначені вище заходи дали свої результати і посприяли розширенню мережі шкіл національних меншин. В багатьох селах УСРР, де представники національних меншин проживали разом з українським населенням, створювались змішані школи, тобто з двома мовами навчання. У них національна мова викладалась як предмет або ж організовувались паралельні класи, які з часом перетворювались в окремі національні загальноосвітні школи. Наприклад, у 1927 р. в УСРР діяло 120 німецько-українських, 15 німецько-російських, 6 німецько-українсько-російських, 4 німецько-українсько-єврейських, 3 німецько-єврейські школи [227, с. 85]. Усі ці заходи сприяли ширшому охопленню навчанням дітей національних меншин. Загалом в Україні, згідно зі статистичними даними відділів народної освіти та ЦСУ УСРР, на 1 січня 1922 р. з 12109 (76,7%) шкіл, які подали дані про себе, 6105 (50,4%) були українськими; 3404 (28,1%) – російськими, 119 (1,0%) – єврейськими, 102 (0,8%) польськими. Шкіл, де заняття велися українською та російською мовами, було 1966 (16,2%) [187, с. 2; 255, с. 77; 388, с. 47; 562, с. 13].

Директивні органи, розуміючи важливість розвитку системи шкільної освіти національних меншостей, продовжували вимагати від місцевих відділів народної освіти проводити агітаційну і роз’яснювальну роботу про важливість навчання на рідній мові. Нерідкими були випадки, коли безпосередньо Політбюро ЦК КП(б)У втручалось в ситуації, що

складались. Зокрема, 31 жовтня 1921 р. на його засіданні приймається постанова “Про роботу серед населення Правобережжя”, в якій НКО зобов’язувався звернути увагу “на величезне політичне значення освітньої роботи на Правобережжі, взагалі, і в прикордонній смузі зокрема” [239, с. 51]. НКО, в свою чергу, пропонував всім губнаросвітам вживати надзвичайних заходів для перегляду всіх спірних питань, які надходили від польбюро по освітній сфері і неухильно впроваджувати в життя державну освітню політику серед нацменшин [239, с. 51].

Цей та інші документи є підтвердженням факту частих випадків, коли на місцях деякі працівники відділів освіти не схвалювали рішення про організацію національних шкіл і продовжували зачиняти або позбавляти їх місцевого фінансування [120, арк. 289]. Для недопущення подібного вживалися заходи і в наступні роки [392, с. 163].

Таким чином, завдяки своєчасному втручання НКО УСРР вдавалося зупинити процес розпаду загальноосвітніх закладів етнічних меншин і поступово домогтися зростання їх мережі. Ці зрушення відзначила, наприклад, перша губернська нарада польських учителів Поділля, яка відбулася 5 липня 1924 р., та п’ята Всеукраїнська конференція польських робітників освіти (14 грудня 1926 р.) [239, с. 51].

Переломним моментом у вирішенні національних проблем стали рішення XII з’їзду РКП(б) з цього питання (квітень 1923 р.). Ними було проголошено курс на “коренізацію” в усіх республіках, тобто на максимальну реалізацію економічних, політичних та культурних запитів національних меншин. Постановами ВУЦВК “Про організацію українських шкільно-виховних і навчальних закладів” (27 липня 1923 р.) і ВУЦВК і РНК УСРР “Про заходи по забезпеченню рівноправності мов і про сприяння розвитку української мови” (1 серпня 1923 р.) було закріплено права національних меншин у мовній сфері. Тим більше, що на початку 20-х рр. ХХ століття, згідно з даними перепису 1920 р., в Україні проживало: 1 млн. 200 тис. євреїв, 210 тис. німців, 117 тис. поляків, 10 тис. латвійців, 16 тис. литовців, 9 тис. вірмен [482, с. 57]. Розпочата тоді політика українізації мала переконати як українців, так і нацменшин в тому, що більшовики категорично відмежовуються від царської політики русифікації. Проте, за цими багатообіцяючими гаслами ставилася заангажована ціль якнайшвишого поширення комуністичної ідеології [564, с. 316]. Саме задля її поширення було покладено початок формуванню мережі загальноосвітніх закладів, у яких викладання проводилося б національною мовою.

З самого початку запровадження політики українізації НКО УСРР зустрівся з безліччю складних проблем. Однією з них була проблема незакінченого процесу національного самоусвідомлення. Всесоюзний перепис населення (грудень 1926 р.), наприклад, зафіксував в Україні 476435 поляків [3, арк. 17;516, с. 5]. Щоправда, до офіційних статистичних показників варто підходити дуже обережно, оскільки до вказаної кількості поляків, що проживали на території України, на думку українського дослідника Г. Стронського, необхідно додати ще приблизно 300-400 тис. осіб. [516, с. 6].

Ще одна проблема, пов'язана з польським етносом, яка існувала в 20 х рр. ХХ ст., була проблема “українців-католиків”. Саме через неї виникала постійна плутанина у визначенні рідної мови для цього народу. Складність ситуації полягала у тому, що часто самі селяни зовсім не пов'язували себе з тим чи іншим етносом, а ідентифікували себе за конфесійною ознакою, тобто виникала плутанина між національною приналежністю та віросповіданням. Так, із зафіксованих комісіями по перепису 60215 поляків Шепетівщини лише 28886 розмовляли в повсякденному житті польською мовою, інші – переважно українською та російською. Ці комісії зараховували цих людей до поляків лише на тій підставі, що вони відвідували польські храми. Згідно із звітів згаданих комісій в Україні проживало біля 700-800 тис. католиків, а радянська статистика їх не фіксувала [516, с. 6]. Через це виникали конфлікти саме тоді, коли населення, яке розмовляло українською мовою, під впливом католицького духовенства вимагало відкриття польської школи у своїй місцевості, збирало на це кошти, надавало приміщення, а місцеві органи ігнорували їхні прохання лише через те, що ні батьки, ні діти не володіли польською мовою [66, арк. 36;90, арк. 10,11,155, 207].

Це питання порушувалося також на першій Всеукраїнській нараді серед національних меншин (8-11 січня 1927 р.). Доповідач Є. П. Олдаковський з Волині стверджував, що ті поляки, які розмовляють в побуті українською мовою, вимушені це робити тому, що свого часу їм не давали розмовляти на польській мові [426, с. 94]. На засіданні комісії Політбюро ЦК КП(б)У по українізації, яке відбулося 31 січня 1927 р., також згадувалася проблема “українських католиків” [71, арк. 28]. Тому в резолюції III Всеукраїнської конференції польських працівників освіти (1924 р.) констатувалась необхідність через політичні міркування відкриття польських шкіл католицькій категорії населення, яка в побуті не розмовляє польською мовою [89, арк. 52]. Необхідно зазначити, що з

кінця 20 х рр. ХХ ст., коли розгорнулась широкомасштабна робота по радянизації польського етносу, дана проблема втрачає свою гостроту.

Численні питання постали перед органами народів освіти і у зв'язку з переселенням єврейського населення у спеціально відведені землеробські райони, в яких потрібно було в найкоротші терміни створити біля 30-35 шкіл для даної національності [240, с. 31].

Тому створення національних шкіл в 20-х рр. ХХ століття набувало практичного і політичного значення. Так, у тезах доповіді Ради національних меншин при НКО до Всеукраїнської наради завідуючих губнаросвітами у 1923 р. зазначалось: “відсутність вірно функціонуючих шкіл з рідною мовою навчання гальмує проведення національної політики на Україні, оскільки населення нацменшин мимоволі стає носієм русифікації” [11, арк. 14].

В свою чергу національні меншини України вбачали у незадовільному функціонуванні їх шкіл національний гніт та переслідування по відношенню до себе. Вони вимагали створення шкіл навіть у тих населених пунктах, де було 40 і менше дітей шкільного віку [66, арк. 31]. У 1926 р., йдучи назустріч населенню, Укрголовсоцвих виробив концепцію подальшого розвитку шкільної освіти національних меншин під назвою “Схема системи освіти серед національних меншин УСРР”. Це була своєрідна спроба уніфікації національних навчальних закладів. У ній, зокрема, зазначалося: “Система освіти серед національних меншин УСРР співпадає зі всією системою народної освіти, прийнятою в УСРР. В галузі соціального виховання окрема національна школа будується в тих пунктах, де налічується не менше ніж 20 дітей національної меншини шкільного віку” [34, арк. 88-90]. Тим самим для національних меншин надавались пільги, бо в українських школах утворювались навчальні групи з 40 учнів, тобто норма була в два рази вищою. В основу шкільної освіти національних громад була покладена 4-річна сільська, містечкова та міська школи. А в районних центрах, в містечках і містах створювалися старші концентри 7-річних шкіл [34, арк. 90]. Отже, цей документ давав певне уявлення про структуру національної системи освіти в Україні.

На основі виробленої схеми складалися плани конкретних заходів щодо культурно-освітнього обслуговування національних меншин, зокрема, в галузі шкільної освіти. Так, в одному з таких планів зазначалося, що потрібно подбати про те, щоб “школи для нацменів містилися в тих районах, де мешкають діти, щоб усунути існуючу перешкоду – віддаленість шкіл, що зараз по деяких містах заважає дітям

відвідувати школи з викладанням на їх рідній мові” [49, арк. 8,20]. І це дійсно мало місце. Наприклад, в одній Київській польській семирічці навчалось 85% німецьких дітей, а Київська міська рада відмовлялася посприяти відкриттю польської школи у районі, де проживали ці діти [244, с. 67].

З проголошенням політики українізації перед новими структурами виникла проблема пошуку шляхів ефективного поєднання цього процесу з розвитком культур різних етносів, не обмежуючи при цьому їх прав. Так, на IX Всеукраїнському з'їзді Рад (травень 1925 р.) у звіті уряду УСРР з цього питання пропонувалося поглибити роботу як по “українізації”, так і в плані задоволення потреб національних меншин [269, с. 2]. Таким чином, передбачалось, що обидва ці процеси мають доповнювати один одного.

Для зміцнення зв'язку між процесом українізації та коренізації Колегія НКО УСРР видала постанову, за якою Раднацмен повинен був перевірити стан викладання української мови в загальноосвітніх школах національних меншин, а також провести перевірку підручників, виданих мовами національних меншин, на наявність у них достатнього висвітлення особливостей України. Також рекомендувалося в майбутньому друкувати підручники для національних шкіл лише при умові висвітлення в них знову ж таки особливостей України [74, арк. 69].

Паралельно з широкомасштабною українізацією проводились різні заходи по забезпеченню потреб національностей, які проживали в УСРР. Відчуженість національних меншин змінювалася довірою до радянської влади. Так, збільшенню кількості національних шкіл сприяло введення постановою ВУЦВК та РНК УСРР від 30 липня 1924 р. обов'язкового загального початкового навчання. Нарівні з розвитком системи української освіти стверджувались і міцніли школи для численних національних меншин. У своїй діяльності вони спирались на підтримку з боку вищих органів влади та державного управління України.

Завдяки вжитим заходам у 1925-1926 н. р. в УСРР мережа національних шкіл зростає до 934 шкіл, в яких навчалось 90169 учнів. З них: німецьких шкіл – 345 з кількістю учнів 22050; єврейських – 295 з кількістю учнів 46309; польських – 192 з кількістю учнів 13050; болгарських – 33 з кількістю учнів 4003; чеських – 7 з кількістю учнів 343; вірменських – 4 з кількістю учнів 475; татарських – 2 з кількістю учнів 179; шведських – 2 із кількістю учнів 122 [239, с. 43-44].

Наведені цифри переконливо свідчать про досить успішний початок важливої справи. У доповіді Раднацмену на Всеукраїнській

нараді губернських та окружних інспекторів народити в м. Харкові 26 травня 1925 р. констатувалося помітне поживлення культосвітньої праці серед цілого ряду нацменшин, що виявилось у зростанні кількості трудшкіл і охопленні ними дітей (німців, євреїв і поляків), піднесенні кваліфікації учителів, розвитку видавничої справи [459, с. 28]. Ставилося завдання відкрити з 1925-26 н. р. нові школи для дітей нацменшин шкільного віку або запровадити рідну мову в існуючих російських чи українських школах для дітей молдавської, болгарської, чеської чи єврейської національностей [459, с. 29-30].

Забезпечення мовних та культурно-освітніх інтересів неукраїнського населення республіки відіграло важливу роль. Підвищена увага сприяла тому, що будівництво національної школи просувалось досить успішно. Лише у Києві в 1925 р., наприклад, діяло 98 шкіл. З них – 49 російських, 35 українських, 7 єврейських, 2 польські, а також по одній татарській, німецькій, вірменській, арабській. В Одесі в цей час нараховувалося 26 російських шкіл, 21 українська, 11 єврейських, 2 німецькі, 2 чеські та по одній грецькій, татарській, вірменській [515, с. 94].

Про загальне охоплення дітей школами з рідною мовою викладання в 1925-26 н. р. свідчать дані, наведені у таблиці (див. Додаток В). За ними, стає очевидним факт низького охоплення навчанням дітей шкільного віку різних національностей [342, с. 491].

Відношення рідної мови учнів національних меншостей до мови навчання в школах допомагають прослідкувати звіти НКО УСРР в комісію Політбюро ЦК КП(б)У по українізації за 1926 р. (див. Додаток Д.1). Дані, наведені у таблиці додатку, дають можливість констатувати дійсну картину того, що в російських школах навчалось дітей значно більше, ніж було учнів з рідною російською мовою. Пояснюється це тим, що в російськомовних школах навчалися діти інших національностей. Польські і єврейські діти були погано забезпечені навчанням на рідній мові і саме тому більша їх частина навчалася в школах нерідною мовою. Необхідно зазначити, що найкраще забезпечені школою з рідною мовою навчання були німецькі діти. Про навчання в школах з російською мовою викладання представників інших національностей свідчать наступні дані. Зокрема, в 1925-26 н. р. з 412953 дітей російської національності навчалось взагалі в школі 220519, а в школах з російською мовою викладання – 323775 дітей [342, с. 491].

В даному випадку асимілятивні процеси у шкільному відношенні того чи іншого етносу проходили відповідно до місця їх проживання Так,

більшість представників єврейської національності зосереджувались переважно у містах, де панівною мовою була російська. Наприклад, перепис населення 1926 р. показав, що 50% росіян, 77% євреїв і лише 11% українців від їх загальної кількості проживали в містах [330, с. 76-77]. Що стосується польської національності (за переписом 1926 р.) – то за соціальним походженням воно було переважно селянським – 377688 осіб, а в містах проживало – 98747 осіб [3, арк. 17;325, с.10-18]. Зокрема, на Правобережжі, згідно даних перепису, мешкало 282504 поляків, з них у міських селищах – 48134, а у сільській місцевості – 234370 осіб [242, с. 9-12]. Таким чином, представники цих національностей, через відсутність шкільної мережі, змушені були навчатися з іншою переважаючою в тій чи іншій місцевості мовою викладання. Існував також стереотип серед батьків про прогресивність російської і української культур.

Про те, що периферія в 1926 р. ще не досить була охоплена школами національних меншин свідчать дані, наведені у таблиці (див. Додаток Д.2), за допомогою яких видно, що більш-менш задовільно забезпечені школами нацменшин були діти в містах і лише провідна нація УСРР в основному – у сільській місцевості.

Причинами низького охоплення дітей національними школами були: міське російськомовне чи сільське україномовне оточення, недостатня мережа відповідних шкіл, нестача необхідних приміщень, відсутність коштів на утримання вчителів.

Ще однією причиною було те, що батьки, наприклад, єврейської національності віддавали дітей переважно до російських шкіл у зв'язку з відсутністю у переліку навчальних дисциплін староєврейської мови, яка 19 березня 1926 р. рішенням Раднацмену НКО заборонялася як мова викладання, а порушення даної заборони розцінювалося як націоналістично-клерикальний ухил [160, арк. 64]. В інструкції НКО УСРР “Про порядок розподілу єврейських дітей по школах та переведення шкіл на єврейську мову викладання” до всіх окрінспектур наросвіти від 10 червня 1926 р. вказувалося, що на випадок коли батьки не зважають на всі заходи переконання, комісія всупереч їх бажанням повинна надсилати їх дітей до школи з іншою мовою викладання [160, арк. 58,61]. За даними ЦСУ УСРР на 1 грудня 1926 р. кількість дітей польської національності, наприклад, що навчалися по всіх школах дорівнювала 42811, з них у польських школах здобували знання – 17821(41,6%), мішаних школах – 24990 (58,4%) [282, с. 34]. Чеська діаспора в Україні, на думку Л. Дімідовіч, характеризувалася високим

рівнем асиміляції, зокрема мовної [277, с. 48]. Німці ж, навпаки, намагалися віддавати своїх дітей лише до німецьких шкіл [74, арк. 8].

Але все ж таки необхідно зауважити, що, з одного боку, існування національних шкіл певною мірою гальмувало асимілятивні процеси, але, з іншого, включення їх до загальної системи освіти допомагало інтегруватися молодому поколінню в нові умови існування.

Піклування про розвиток мережі шкіл національних меншин як невід'ємної частини процесу українізації показав Всесоюзний шкільний перепис (15 грудня 1927 р.). Завдяки йому стали відомі успіхи в національній політиці в Україні. З обстежених 17092 шкіл I концентру українськими були 14290, російськими – 1109, єврейськими – 311, німецькими – 547, польськими – 300, молдавськими – 89, болгарськими – 45, чеськими – 15, вірменськими – 4, татарськими – 5, шведськими – 2, ассирійськими – 3. Семирічних шкіл, де навчалися українською мовою, функціонувало 1489, російською – 273, єврейською – 160, німецькою – 43, польською – 25, болгарською – 5, вірменською – 1, татарською – 1 [562, с. 13-14].

Взагалі, за даними цього перепису – 79,3% від загальної кількості учнів навчалися українською мовою, 14,1% – російською, 6,6% – мовами інших національностей [306, с. 133].

Збільшення мережі шкіл сприяло збільшенню в 1927 р. порівняно з 1926 р., кількості учнів в них. У порівнянні з 1926 р. у 1927 н. р. ця кількість, наприклад, єврейської національності зросла на 15 тис., що складало 61 тис., польської – відповідно 5600 і 18670, німецької – 8 тис. і 30 тис. При цьому зріст спостерігався як в першому, так і другому концентрах. Для шкіл з російською викладовою мовою характерне зменшення, зокрема в російських семирічках число учнів зменшилося майже на 13 тис. Це пояснюється впливом українізаційних процесів та тим, що до цього часу більшість семирічок були російськомовними [198, с. 31-33].

Позитивно оцінюючи показники збільшення кількості учнів, не можна не наголосити на проблемі навчання дітей рідною мовою в школах II концентру. Суть її полягала в тому, що в 20-х рр. ХХ ст. діти національних меншин шкільного віку були забезпечені більш-менш лише початковою школою. Щодо розширення мережі шкіл II концентру, то існувала на той час загальнопоширена думка про те, що потрібно перш за все ліквідувати неписьменність на рідній мові. Тому II концентр, за цією теорією, на той час був не потрібний дітям неукраїнського походження. Як вихід з даної проблеми було подальше навчання дітей у

школах з українською викладовою мовою (див. Додаток Е). Дані таблиці додатку підтверджують обмежене охоплення дітей польської і німецької національностей як І, так і ІІ концентром. Хоча, на засіданні комісії по українізації (31 січня 1927 р.) говорилося, що “мережу освітніх закладів належить будувати так, щоб людність кожної національності мала змогу дістати початкову освіту своєю рідною мовою” [71, арк. 29].

Щодо розподілу шкіл і учнів у них за концентрами – то дані, наведені в таблиці (див. Додаток Ж) засвідчують істотну різницю в забезпеченні національних меншин школами ІІ, порівняно з І концентром. Тому висновок очевидний, діти тих національних груп, яких не могли охопити відповідні школи ІІ концентру, продовжували навчання в школах з нерідною викладовою мовою. Хоча постановою Секретаріату Центральної контрольної комісії КП(б)У про стан українізації радянського апарату і задоволення інтересів і культурних потреб нацменшин від 14 серпня 1926 р. пропонувалося НКО поглибити роботу в напрямку поширення мережі шкіл соцвиху для надання можливості дітям нацменшин продовжувати навчання на рідній мові [389, с. 162]. Але дані статистичного шкільного перепису (15 грудня 1927 р.) свідчили, що в українських школах І концентру навчалася, наприклад, 17747 поляків, а в ІІ концентрі 2841 [487, с. 202]. Таким чином, недостатня кількість відповідних шкіл ІІ концентру для певної національності призводила до того, що батьки не бачили перспектив навчання рідними мовами і знову ж таки віддавали дітей у школи з іншою викладовою мовою ще з 8-річного віку [285, с. 72].

Як вихід з даної ситуації передбачалося створювати інтернати не лише для місцевого населення районного центру, де переважно функціонували семирічки, але й для жителів навколишніх сіл. Адже більшість учнів нацменшин, які закінчили початкову школу за місцем проживання, не продовжували далі здобуття загальної освіти по причині відсутності засобів до проживання у райцентрі. Тому на засіданні Раднацмену 30 жовтня 1925 р. було прийнято рішення про відкриття даних закладів в поточному році при польських семирічних школах у Могилеві-Подільському та Вінниці. У 1926 р. такі були організовані у Немирові, Гнівані при єврейських трудшколах. Загалом в УСРР за матеріалами Раднацмену діяли 21 польських та 7 єврейських інтернатів [378, с. 104].

Потрібно зауважити, що хоч і активно проходило розгортання шкільної мережі, все ж потрібну норму загального охоплення навчанням дітей національних меншин у 1926-27 н. р. не було виконано [431, с. 43].

За п'ятирічним планом розвитку освіти в УСРР у 1926-1930 рр. передбачалось створити таку кількість шкіл, щоб забезпечити 100% охоплення дітей шкільного віку початковою освітою. Згідно з планом потрібно було відкрити 150 семирічних шкіл для росіян, 100 для євреїв, 33 для поляків та 18 для німців [309, с. 73]. На прикладі польської національності прослідкуємо нереальність поставленої мети. Так, в доповіді Президії Раднацмену ЦВК СРСР IV-го скликання по вирішенню цього питання в УСРР зазначалося, що у 1924-25 н. р. в Україні функціонувало 255 польських шкіл (з них 12 семирічок) [278, с. 109]. У 1925-26 рр. польських шкіл першого концентру з чотирирічним курсом навчання діяло 175, шкіл другого концентру з семирічним курсом навчання нараховувалося 17 [494, с. 24; 236, с. 11]. У 1926-27 н. р., відповідно, 354 і 20 [73, арк. 81], 1927-28 рр. – 304 і 25 [3, арк. 21] і у 1929-30 н. р. – 354 і 27 [494, с. 24; 236, с. 11]. Тобто ще однією значною вадою національної мережі трудшкіл була недостатня кількість семирічок.

Не зважаючи на труднощі, НКО й надалі постійно намагався розширювати мережу шкіл з викладанням національними мовами у відповідності до національного складу населення УСРР. Так, за С. Сірополком, на 1 грудня 1928 р. українських шкіл функціонувало 16172, що складало 82,4%, російських – 1314, тобто 6,7%, німецьких – 574 (2,9%), єврейських – 469 (2,4%), польських – 325 (1,7%), молдавських – 113 (0,6%). Відповідно національному складу кількість українських, польських та німецьких шкіл перевищувала відсоток відповідного населення в республіці. Російські ж діти були забезпечені рідною школою на 2,5% менше ніж росіян проживало в УСРР через переведення російськомовних шкіл на викладання українською мовою [487, с. 25].

У 1929-30 н. р. мережа шкіл для національних меншин розширилася, що знайшло свій відбиток у функціонуванні 1539 російських шкіл, 786 – єврейських, 628 – німецьких, 381 – польських, 121 – молдавських, 73 – болгарських, 16 – грецьких, 15 – чеських [562, с. 17].

Наприкінці 20-х – на початку 30-х років ХХ ст. істотно зросла мережа російськомовних шкіл та класів. В протоколі постанов та розпоряджень народного комісара освіти УСРР М. Скрипника від 16 березня 1929 р. зазначалося, що в Україні російська мова є обов'язковою для вивчення її у школах республіки, але не для переведення усієї роботи культурно-освітніх закладів. Робота культурно-освітніх закладів в УСРР проводиться українською мовою, а в закладах

національних меншин їх рідною мовою [35, арк. 19]. Розглянемо статистичні дані про обслуговування школою дітей різних національностей УСРР в 1929-30 н. р. (див. Додаток 3). Як свідчить таблиця додатку, кількість школярів в школах з російською мовою викладання перевищувала кількість дітей шкільного віку російської національності. А учнів, які здобували знання в єврейських і польських школах, було менше, ніж дітей шкільного віку цих національностей, не говорячи про дітей малочисельних нацменшин.

У 1930-31 н. р. загальноосвітньою школою було охоплено 94,5% дітей російської національності, 96,9% – болгарської, 97,4% – німецької, 99,3% – єврейської, та 100% – грецької. Важливим був і ступінь охоплення дітей навчанням своєю національною мовою. На початку 1930-31 н. р. в російських школах перебувало 81,2% дітей російської національності, відповідно 84,9% – болгарської, 81,9% – вірменської, 63,3% – молдавської, 53% – єврейської, 42,4% – польської, 26,5% – грецької [543, с. 67]. Загалом в 1929 р. в УСРР навчання в загальноосвітніх школах проводилося 11 мовами, а в 1931 р. – 17 [507, с. 29].

У 1931-32 н. р. також були певні досягнення у розвитку мережі національних шкіл. Однак, ще й у 1932-33 н. р. спостерігалася їх нестача, особливо другого концентру. Наприклад, 4-річних польських шкіл було 339, а 7-річних лише 85, функціонувала лише одна 10-річка [206, с. 55]. Отже, зростання мережі національних шкіл й контингенту учнів у них йшло за рахунок 4-річок. Таке становище було і з розгортанням мережі шкіл для інших національних меншин.

В 1932 р. Колегія НКО в постанові “Про виконання резолюції ЦК К(б)У в справі культобслуговування нацменшостей від 31 серпня 1931 р.” констатувала, що в сфері національно-культурного будівництва серед нацменшостей УСРР їх рідною мовою були значні досягнення: “проведено ряд заходів щодо політехнізації школи ... Забезпечено охоплення загальним обов’язковим навчанням дітей нацменшостей забезпечено на 98%” [444, с. 5].

Таким чином, розв’язання національного питання в Україні набуло широкого резонансу в суспільному житті, сприяло вільному розвитку їхніх мов і культур. Однак в наступні роки, в міру утвердження в СРСР тоталітарно-репресивного режиму, державна політика щодо національних меншин різко змінюється. Однією з головних причин було ускладнення міжнародної ситуації, погіршення відносин СРСР з Німеччиною та Польщею і відповідне посилення в цих державах

антирадянської пропагандистської кампанії, що зумовило, зокрема, особливу упередженість радянських владних структур до німецького та польського населення [542, с. 95]. Так, в резолюції листопадового 1933 р. пленуму ЦК КП(б)У констатовалося ослаблення роботи серед національних меншин, особливо серед польської та німецької національностей, “що призвело до засмічення колгоспів, шкіл, клубів, інститутів та ін. польськими та німецькими фашистськими елементами, що, деякі з них навіть пролізли і до партії” [436, с. 271]. Тому ставилося завдання встановити суворий контроль над національно-культурним життям нацменшостей.

Проте потрібно зазначити, що на початку 30-х років ХХ ст. увага до освітніх проблем нацменшин продовжувала й далі зростати. Зокрема, розглянувши 1 квітня 1933 р. питання про забезпечення культурних потреб національних меншостей України в справі шкільного навчання, Колегія НКО констатувала, що поруч зі значним кількісним розширенням мережі шкіл, в Україні мали місце певні націоналістичні перекручення, що полягали у фактично примусовій українізації частини учнів, рідна мова яких не була українською [446, с. 1]. Для запобігання примусу у визначенні мови навчання учнів НКО 22 березня 1933 р. видав директиву про перепис учнів нульової, першої та другої груп загальноосвітніх шкіл міст та селищ з характерним мішаним населенням. Перепис мав виявити та встановити на 1933-34 н. р. таку мережу шкіл, яка забезпечувала б національні потреби [446, с. 2]. Одночасно заборонялась примусова українізація, підтверджувалось право навчатися рідною мовою, вимагалось негайне виправлення допущених перекручень [446, с. 2].

Як наслідок, впродовж 1933 року повсюди була розширена мережа російських груп. Так, в Харкові питома вага учнів, які навчалися російською мовою, в порівнянні з 1932-33 р. зросла з 20% до 39%, в Одесі з 21 до 38%, у Херсоні – з 0 до 39% [297, с. 36]. За даними В. Затонського, паралельно збільшилася кількість учнів у школах національних меншин: у єврейських – на 26%, польських – на 28% [297, с. 36-37]. Цілком зрозуміло, що це кількісне зростання відбувалося за рахунок україномовних груп.

У наступні роки спостерігалось скорочення мережі загальноосвітніх закладів національних меншин. Своєрідним фіналом скорочення стала постанова Політбюро ЦК КП(б)У від 7 липня 1938 р. “Про реорганізацію особливих національних шкіл, технікумів, Одеського німецького педінституту та особливих національних відділень і класів у школах,

технікумах та вузах УСРР”. “Практика насадження національних шкіл, – зазначалося у постанові, – завдала величезну шкоду справі правильного навчання і виховання, відгороджувала дітей від радянського життя, позбавляла їх можливості надалі набувати освіту в технікумах [,] вищих навчальних закладах” [262, с. 113]. Складником цього документу був “План реорганізації особливих національних початкових, неповних середніх та середніх шкіл УСРР”. Подальше функціонування цих шкіл визнавалося “недоцільним і шкідливим”. З огляду на це 888 шкіл, в яких навчалося 94764 учнів переводились на навчання українською або російською мовами. З них 122 школи об’єднувалися з українськими або російськими, решта трансформувалися у російські та українські школи. Необхідно зауважити, що на час прийняття цієї постанови в Україні діяли 18101 шкіл з українською мовою та 1505 шкіл з російською мовою навчання, серед них 1187 національних шкіл, а також частина змішаних. Після цих реорганізацій в Україні залишилось близько 400 національних шкіл, однак культурно-освітніх потреб національних меншостей забезпечити вони не могли [227, с. 108].

Отже, у 20-х – на початку 30-х років ХХ ст., незважаючи на великі труднощі, були створені необхідні умови і досягнуті успіхи у розвитку шкільної освіти для всіх національностей, що проживали в Україні. У подальшому, починаючи з 1932-33 рр., в галузі національної політики відбувалися негативні зміни, зумовлені посиленням тоталітарного сталінського режиму. Однак не підлягає сумніву, що розвиток національної шкільної освіти мав велике значення, він сприяв підвищенню рівня грамотності і культури представників різних національностей УСРР. Хоча потрібно звернути увагу на суттєві недоліки, які негативно відбилися на її стані. Це – відсутність належної матеріальної та методичної бази, неузгодженість ступенів навчання, що не давало змоги отримати повноцінну освіту, ідеологізація системи навчання. Також при переведенні закладів соціального виховання на рідну мову викладання не бралися до уваги такі фактори, як асиміляція населення, не володіння рідною мовою, що призводило до небажання батьків відпускати дітей навчатися в школи з рідною мовою викладання, а в деяких випадках навіть до відмовлення від своєї національності.

2.2. Здійснення загальної обов'язкової початкової політехнічної освіти: завдання, проблеми, наслідки

Період середини 20-х – початку 30-х років ХХ ст., тобто перехід від запровадження загального навчання і до уніфікації освіти, ознаменувався в історії освіти масштабними процесами, що призвели до значних змін в її системі. Найважливішою особливістю шкільної освіти в УСРР того часу було її підпорядкування інтересам держави, розвитку промислового і сільськогосподарського виробництва.

В історії шкільної освіти УСРР 1921-1923 рр. були роками скорочення її мережі. З 22 тис. шкіл, які були в Україні до Жовтневої революції, залишилося функціонувати лише 15 тис. Кількість дітей, охоплених школою, за три роки скоротилась від 2 до 1,3 млн. Зокрема, в окремих губерніях як в Одеській, Миколаївській, Херсонській, це скорочення становило від 18% до 60%. У деяких округах, у зв'язку з голодом, школи перетворились в пункти харчування для місцевого населення. Враховуючи те, що всі кошти держбюджету витрачались на подолання голоду, а місцевого бюджету як такого ще не існувало, скорочення шкіл призупинити не вдавалось. Таким чином, запровадження загального навчання на той час не мало б ніякого сенсу. Лише в 1923-24 н. р., завдяки прийнятим заходам по пожвавленню господарського життя в республіці і оформленню місцевого бюджету на порядок денний постало питання про запровадження загальної обов'язкової початкової освіти.

30 липня 1924 р. ВУЦВК та РНК УСРР прийняли постанову “Про проведення загального навчання” [122, арк. 3;291, с. 18;338, с. 265-266], у якій вказувалося: “Здійснити загальне навчання дітей чотирьох вікових груп: 8, 9, 10 і 11 років – впродовж найближчих шести років, починаючи з 1924-25 н. р., причому впродовж цього навчального року закінчити усі підготовчі роботи по проведенню загального навчання” [291, с. 24-25]. При здійсненні цієї постанови висхідною вважалася шкільна мережа станом на 1 січня 1923 р.

На початку 1925 р. НКО під керівництвом О. Шумського запропонував на розгляд РНК і ВУЦВК більш прискорений план запровадження загального навчання. Ним передбачалось у 1925-26 рр. охоплення навчанням дітей 8-ми річного віку на 100% і відкриття для цього 5 тис. комплектів* [304, с. 15].

---

* Комплект – група учнів встановленої чисельності на одного вчителя.

Для керівництва за виконанням цієї постанови була створена Центральна комісія загального навчання. На її засіданні 2 лютого 1925 р. відповідний план був затверджений. У ньому передбачалось створення дільничних комісій для налагодження обліку дітей, розгортання будівництва шкіл [422, с. 56].

Постановою уряду УСРР від 5 серпня 1925 р. “Про заходи до переведення загального навчання”, визначалася обов’язковість реєстрації дітей шкільного віку та їх навчання у перших чотирьох групах [291, с. 24 -25].

Варто зауважити, що 1924-25 н. р. був проголошений підготовчим роком для введення загального навчання [56, арк. 57]. За загальноукраїнським планом, складеним НКО, передбачалось для повного охоплення в 1925-26 р. дітей 8-9 років відкрити 5 тис. комплектів. Вартість кожного визначалася НКО в середньому по Україні в 1100 крб. (вартість обладнання одного комплекту 300 крб. і 800 крб. передбачалось витратити на утримання одного вчителя). Таким чином, загальна вартість нових комплектів на 1925-26 рр. коштувала б 5,5 млн. крб., з якої за рахунок місцевого бюджету пропонувалось покрити 2,5 млн. крб., а 3 млн. крб. віднести за рахунок субвенції з державного бюджету [291, с. 15].

Окружні плани дещо відрізнялися. Так, за ними, кількість комплектів, яку потрібно було відкрити, перевищувала 5 тис., проте вартість кожного комплекту в середньому була нижчою від норми, встановленої НКО, точніше 800 крб. замість 1100 крб. [31, арк. 185-186]. Проте потрібної суми ні державний, ні місцевий бюджет забезпечити не могли, бо значна кількість округів вже закінчила складання бюджету. Тому єдиний загальний для всієї України метод побудови фінансового плану на 1925-26 н. р., у зв’язку зі змінами в кількості комплектів, виявився неможливим для реалізації. Звідси видно, що ставка робилась не на якість, а на кількість. Адже ні нормальної заробітної плати, ні навантаження, ні шкільного устаткування держава забезпечити не могла. Заслуга НКО полягала в прийнятті низки нормативних документів з даного питання. С. Сірополко з цього приводу зазначав: “з економічних причин радянська влада змушена була визнати 4-річну школу, як основний тип трудової школи... З жовтня 1925 р. батьки зобов’язані були вчити своїх дітей в трудовій школі до часу, аж поки вони не закінчать 4-річної школи” [487, с. 21].

Проте, приймаючи документи про запровадження загального обов’язкового навчання, органи влади мало що робили для їх виконання.

На засіданні політбюро 2 лютого 1927 р. О. Шумський вказував: “У нас не було перепису дитячого населення, не виявлено стан приміщень для шкіл, недостатній облік учительства, тобто всіх трьох елементів, які потрібні для переведення загального навчання” [56, арк. 57 зв.]. Дані Всесоюзного шкільного перепису (15 грудня 1927 р.) підтверджують це. Так, наприкінці 1927 р. у 15348 школах України було прийнято до першої групи лише 525808 дітей, а відмовлено через відсутність місць у школах чи вчителів у них, по хворобі та іншим причинам – 101675 дітям. Відповідно, у 2261 шкіл-семирічок було прийнято на навчання 139092 дітей, а відмовлено було 29047 [243, с.169].

Значно зменшились видатки на освіту з державного бюджету порівняно з тими, що передбачалися розрахунками й були необхідними для реалізації ідеї запровадження загального обов’язкового навчання. Свідченням цього було письмове прохання (1925 р.) Волинської губвіднаросвіти до НКО відпустити зазначені кошти в сумі 3350 крб. безпосередньо Волинському губвіднаросу по причині відмови Волинського ГВК у асигнуванні коштів на поширення мережі шкіл у зв’язку з дефіцитністю бюджету [124, арк. 35]. В резолюції ВУЦВК від 28 жовтня 1925 р. “Про проведення загального навчання” також констатувався факт неможливості виконання поставлених завдань через слабкість місцевих бюджетів: “коли-деякі економічно міцні округи зможуть власними силами перевести загальне навчання, а інші зможуть зробити це при невеликій підтримці центра, то низка економічно слабих округ, без значної підтримки центра не зможе виконати покладені на них завдання по здійсненню загального навчання” [291, с.34;338, с.301]. Ці факти О. Шумський назвав “гальмуванням освітньої справи” [56, арк. 57 зв.].

Але заради справедливості потрібно зазначити, що з проголошенням загального початкового навчання витрати на освіту по державному та місцевому бюджетах, незважаючи на їх дефіцитність, все ж зросли. Так, в 1923-24 н. р. на освіту місцевий бюджет виділив 25 млн. крб., а державний – 14,4. В 1927-28 н. р. – відповідно 95,3 і 44,6, а в 1932 р. – 388,0 і 187,4 млн. крб. [48, арк. 8]. Зростання асигнувань на народну освіту сприяло розширенню мережі шкіл, значному збільшенню кількості учнів. Загалом на території України в 1925 р. діти віком від 8 до 14 років становили понад 7 млн. Фактично було охоплено школою дітей цього віку: у 1921 р. – 32,2%, у 1922 р. – 27,0%, у 1923 р. – 23,3%, у 1924 р. – 28,4%, у 1925 р. – 35,8% [422, с. 57].

Уся шкільна мережа характеризувалася такими даними: якщо у 1921-22 н. р. діяло 18760 шкіл, то у 1922-23 – 18026, у 1923-24 – 16004, у 1924-25 – 16018, 1925-26 – 17956 [422, с. 57]. Таким чином, незважаючи на зростання кількості шкіл все ж таки дана мережа не могла забезпечити виконання планів загального початкового навчання і значної частини їх не вистачало для охоплення дітей школою. Хоча уряд України і вживав заходів для розширення мережі шкіл, все ж через відсутність достатніх обсягів фінансування в 1924-1927 рр. їх кількість значно зменшилася, як і учнів у них, порівнюючи з 1922 р. [478, с. 47]. За даними ЦСУ, в 1927 р. лише 86,2% дітей 8-11 років були охоплені шкільним навчанням. В свою чергу, нарком освіти М. Скрипник, стверджував, що відсоток був ще нижчим, а саме – 62,2 [487, с. 24].

Подібне спостерігалось і у 1928 р. Так, на засіданні РНК 13 листопада 1928 р. було вказано на недовиконання встановленого плану розгортання шкільної мережі у Білоцерківському, Волинському, Уманському, Запорізькому, Зінов'ївському, Київському, Конотопському, Кременчуцькому, Мелітопольському, Могилівському, Роменському, Шевченківському та Шепетівському округах [37, арк. 94]. Для виконання плану необхідно було збудувати 850 нових шкільних приміщень [422, с. 58].

Основними причинами такого становища було негативне фінансування освітньої системи, коли основний тягар утримання шкіл покладався на ще досить немічні місцеві бюджети [25, арк. 7].

Уповільнювали впровадження в життя плану розгортання шкільної мережі суто технічні питання: відсутність даних про кількість дитячого населення та вчительських кадрів, практики, своєчасного інструктажу керівництва цією роботою, а також зв'язку окружних комісій з окрвиконкомами [31, арк. 192; 55, арк. 2]. Так, на це вказувалося в листах багатьох губернських відділів народної освіти [122, арк. 2].

Акцентувалась увага на цих недоліках і на другій Всеукраїнській нараді представників окружних комісій по шкільній мережі 6 жовтня 1925 р. Тут підкреслювалося, що основними перешкодами на шляху запровадження загального навчання було нове шкільне районування. Адже за ним райони певної школи відходили від однієї округи до іншої і не було точної визначеності, які саме населені пункти увійдуть у той чи інший район. Через це виникла суперечність – з одного боку, потрібно було довести навантаження на одного вчителя в одну групу, а з іншого, це вимагало зменшення шкільного радіусу, а як результат збільшувалася кількість шкіл, коштів на утримання яких не передбачалось. Відкриття ж

шкіл у невеликих населених пунктах призводило до того, що на одного вчителя припадало декілька груп. Як вихід з даної ситуації передбачалось створювати школи на декілька населених пунктів і практикувати підвіз дітей до них, або відкрити інтернати. Так, в листі НКО від 23 листопада 1923 р. “Про інтернати (курси) при семирічних школах” до Волинського губвіднаросу констатувався факт наявності у більшості районів 1-2 семирічних шкіл. Тому рекомендувалося сприяти створенню умов для продовження навчання дітей в районній семирічній школі, організовуючи при ній інтернат [115, арк. 230,231]. У листі до президії Київського окрвиконкому від 16 липня 1927 р. Київська окрінспектура наросвіти НКО пропонувала розглянути пропозицію про організацію такого інтернату на 50-60 дітей в м. Києві, включивши частину видатків на його утримання в місцевий бюджет [136, арк. 148,148 зв.].

Для ширшого охоплення дітей школою проводились різні заходи. Зокрема, на основі постанови ВУЦВК та РНК від 30 липня 1924 р. Одеською губернською комісією по шкільній мережі 25 листопада 1924 р. затверджено інструкцію про виконання плану загального навчання. За нею допускалося існування пересувних шкіл в рідконаселених місцевостях [32, арк. 137]. Як відомо, при будівництві шкільної мережі в основу було покладено шкільний радіус у 3 км [124, арк. 2,3,5,9; 337, с. 344]. Проте були випадки, коли фактично деякі населені пункти знаходилися від школи на відстані близько 4 км, а в окремих місцях навіть більше [140, арк. 21].

Ще однією проблемою в справі проведення загального навчання була відсутність обліку дитячого населення. Хоча постанова РНК щодо введення загального навчання передбачала одним з перших завдань створюваних комісій проведення обліку дитячого населення 8-11 років. Проте в ряді округів, наприклад, прикордонних, перепис взагалі не проводився, невизначені були особи, які мали цим займатися, і тому все це робилося силами шкіл та статистичного бюро [31, арк. 217 зв.]. Невизначеність на початковому етапі щодо вікового прийому дітей також уповільнювала цей процес. Спочатку при розрахунках мережі бралася їх кількість з 8-11 років. Згодом, відповідно до коректив НКО, при прийомі до школи надавалась перевага дітям 8-9 річного віку. Необхідно зазначити, що ті діти, які залишилися поза школою, навчалися у школах ліквідації неписьменності [142, арк. 249].

Але при наданні переваги в прийомі до школи дітям 8-ми річного віку виникало багато суперечностей, на них вказувалося у виступах на другій Всеукраїнській нараді представників окружних комісій по

шкільній мережі (6 жовтня 1925 р.). Свою незгоду виступаючи пояснювали тим, що багато дітей старшого віку залишаються малописьменними чи неписьменними, а саме ці вікові категорії через 2-3 роки будуть працювати в промисловості та в сільському господарстві. А ті, яких “ми зараз хочемо навчити грамоті в семилітку в більшості не підуть і на роботу підуть через деякий час” [31, арк. 229 зв.].

З’ясовуючи причини, що гальмували реалізацію ідеї запровадження загального навчання, потрібно зважити й на те, що в Україні елементарно не вистачало шкільних приміщень для організації навчального процесу.

Через їх нестачу учні змушені були навчатись у три зміни. Так, якщо в 1927-28 н. р. відсоток учнів, що навчалися у першу зміну складав 80,4%, а в 1929-30 н.р. – 77,5%, то в другу зміну відповідно – 18,8% в 1929-30 н. р. – 22,3%. В третю зміну в 1927-28 н. р. навчалось 0,8% дітей, а в 1929-30 н. р. – 0,2% [48, арк. 20].

Ці явища у переважній більшості закладів освіти, зокрема, у сільській місцевості, створювали неприпустимі умови для здійснення нормального навчально-виховного процесу. Все це хоч і замовчувалося на офіційних нарадах, проте згадувалося у пресі. Так, в одній із публікацій газети “Вісти” від 24 січня 1926 р. на основі вчительських листів, які надходили на адресу редакції робився висновок, що в районах “мало шкіл, що діти школою охоплені на 50 і менше відсотків, що учителі працюють по дві зміни, що подекуди на одного вчителя припадає по 50, 80 і навіть по 100 учнів” [196, с. 1]. Зазначена кількість дітей як на вчителя, так і на школу була занадто великою і нормально організувати навчально-виховний процес було неможливо.

Очевидно, що й таких показників було досягнуто лише шляхом штурмівщини в справі виконання прийнятих рішень. Так, 25 листопада 1926 р. на IV сесії ВУЦВК прийнято рішення “Про проведення загального навчання”. У ньому аналізувалося виконання попередніх постанов уряду з даного питання, місцеві органи та НКО зобов’язувалися створити необхідні умови для “здійснення загальнообов’язкового навчання у найближчі роки” [422, с. 60].

Директивні органи, вся громадськість республіки вживали заходів по створенню умов для роботи загальноосвітніх шкіл. Однак виступ О. Шумського на засіданні Політбюро 2 лютого 1927 р. свідчив про те, що вони не давали позитивних результатів: “У нас, вказував він, на 10000 населення є 658 учнів, а в Європейській частині РСФСР, без відсталих у культурному розвитку автономних областей і республік, є 674 осіб ...” [56, арк. 60].

Основні ж причини провалу у запровадженні загальної освіти полягали у тому, що далеко не всі, хто бажали, могли стати школярами, адже не вистачало шкіл, учителів, підручників навіть для дітей “привілейованих” прошарків радянського суспільства. Таким чином обов’язковість навчання поширювалася на дітей “буржуазних елементів” та людей “вільних професій” лише тоді, коли в школах були вільні місця, а їх на той час майже не було [142, арк. 249].

По-друге, у школах УСРР була дуже велика плинність учнів. За офіційними даними НКО, з 1812 перевірених у 1927 р. шкіл, в яких нараховувалося 288704 учнів, передчасно вибуло 41004 дітей, або 14,2%. Ці дані свідчать про те, що майже половина дітей з тих, які залишили школу, навчалася в ній не більше двох років [354, с. 184]. Згідно даних таблиці (див. Додаток И. 1), продовжували навчання у старшому концентрі школи не всі діти, які здобули початкову освіту. Наочним підтвердженням цього є наступна таблиця (див. Додаток И. 2), дані якої наочно засвідчують, що чисельність учнів продовжувала зростати в обох концентрах, починаючи з 1923 р. Проте різницю між контингентами школярів I і II концентрів так і не було подолано. Значна частина дітей обмежувалася отриманням лише початкової освіти.

Досить показовими є також дані про навчання дітей у школах за місцем їхнього проживання. Так, в містах відвідувало школи 14,4% 13-ти річних дітей від загальної кількості дитячого населення даного віку. У наступній віковій категорії спостерігався спад відвідування школи. На селі, навпаки, з 14,0% дітей після закінчення початкової школи у старший концентр йшли лише 10,2%, з поступовим скороченням в 15-ти річному віці до 3,7%, тому що батькам і колективізованим сільгосп підприємствам потрібні були додаткові робочі руки [48, арк. 12].

В наступні роки у результаті проведених заходів вдалося досягнути істотного зменшення відсіву дітей із шкіл. Так, у звіті НКО УСРР за 1929-30 н. р. зазначалось, що якщо в 1927-28 рр. відсів складав 16-17% загальної кількості учнів – то в 1929-30 рр. лише 9-10%. Таким чином, середня тривалість навчання в школі зросла до 3,04 року [40, арк. 33 зв.], порівнюючи з 1925-26 н. р. коли вона в середньому складала 2,7 роки, а в 1924-25 р. – взагалі 2,4 [31, арк. 229].

Відвідування занять учнями школи було незадовільним, особливо в осінньо-зимовий період. Причинами цього негативного явища були: допомога учнів батькам по господарству аж до пізньої осені, недостатня роз’яснювальна робота серед батьків про значення загального навчання, відсутність у певної частини дітей взуття та теплої одягу [157, арк. 19

зв.]. Про це свідчать багаточисельні приклади. Так, аналіз журналу відвідування учнями Мілівецької 3-річної школи Довжецького району Кам'янецької округи свідчить про масові прогули учнями шкільних занять, починаючи з середини березня [168, арк. 102]. Дані про попередні підсумки комплектування шкіл та перебігу роботи по загальному навчанні у Бахмацькому районі на 1 жовтня 1930-1931 н. р. свідчили, що відвідування занять у школах пересічно складало 74% [42, арк. 9].

По-третє, на охоплення дітей школою в Україні впливало введення плати за навчання. Так, з 19056 перевірених в 1927 р. шкіл плату за навчання було встановлено в 1399 закладах для 122598 учнів [354, с. 184]. Школи, які не брали плати за навчання у молодшому концентрі, перебували в скрутному становищі. Так, на засідання Всеукраїнської наради представників окружних комісій по шкільній мережі (6 жовтня 1925 р.) доповідач з Шепетівської округи підняв питання про необхідність введення плати за навчання в молодших групах у зв'язку з неможливістю їх утримувати [31, арк. 213 зв.]. Подібна проблема існувала і на Київщині, де мали переглянути встановлені тарифи плати за навчання в I концентрі в сторону їх зменшення, але не відмінити її через фінансові труднощі для місцевого бюджету. Водночас передбачалося безкоштовне постачання перших двох і найбідніших учнів 3-4 груп сільської школи підручниками і письмовим приладдям [141, арк. 232].

По-четверте, фінансування плану по проведенню загального навчання у всеукраїнському масштабі гальмувалося тим, що деякі окрінспектури наросвіти взагалі не пред'являли необхідні для цього матеріали, хоча 26 травня 1925 р. всім окрінспектурам були послані детальні вказівки про методи побудови фінансових планів по здійсненню загального навчання.

Серед причин, що значно ускладнювали перехід до загального навчання варто виділити гостру нестачу шкільних приміщень. "Шкіл у нас не вистачає, – писав М. Скрипник, – і ще одна третина всієї кількості дітей на Україні не може знайти собі місця в школі, і одна третина дитячого покоління росте неписьменними" [498, с. 260]. Не виконувались плани по шкільному будівництву та директиви уряду про повернення шкільних приміщень. Так, в ряді областей (Київська, Харківська, Дніпропетровська, Вінницька) відсоток повернення таких приміщень складав від 6,8% до 22% [47, арк. 1].

Все це вказує на утопічність ідеї термінового запровадження загальної освіти. Із проведеного анкетування шкіл в зв'язку з введенням загального навчання на 1925-26 н. р. можна прослідкувати їхній стан по

округах. Так, в Миколаївському окрузі відсоток охоплення дітей 8-11 років школою до початку н. р. складав 70%, в Луганському окрузі – 65%, Черкаському – 64,8%, Бердичівському – 60%, Житомирському – 58%, Сумському – 55,7%, Вінницькому – 48,6%, Одеському – 46%, Білоцерківському – 45%, Київському – 41,6% (по м. Києву охоплено мережею 69,4%), Катеринославському – 33%, в Старобільському 25% [31, с. 55,62,65,68,72,74,80,83,85,87,126,131,173]. Загалом, згідно даних анкет делегатів наради по загальному навчанню, що відбувалася в жовтні 1925 р., кількість дітей 8-11 річного віку складала 2342572, потрібно було охопити навчанням дітей 8-9 річного віку 763674 осіб, фактично було прийнято 522319, а залишилось поза школою – 254005 [31, с. 173-174].

Результативність здійснення загального обов'язкового навчання в Україні була досягнута наприкінці 20-х – на початку 30-х років ХХ ст. Так, якщо на початку 1924-25 н. р. в УСРР діяло 15633 школи [55, арк. 1], до середини 1926 р. їх кількість збільшилася до 18400 [290, с. 76], а в 1928 – 19416. Кількість учнів загальноосвітніх навчальних закладів за цей же час зросла з 1433795 [55, арк. 2] до 2383608 [354, с. 58]. Однак, за даними освітнього діяча 20-х – 30-х років ХХ ст. В. Арнаутова, у 1927-1928 н. р. третина восьмирічних дітей залишилася поза школою [202, с. 13].

Що стосується шкіл на транспорті – то спочатку було вирішено не створювати тут комісії по загальному навчанні. Лише згодом було видано розпорядження про її скликання. Питання про загальне навчання у відомчих школах було прийняте з певними обмеженнями по причині неможливості повністю врахувати дитяче населення із-за динамічності транспорту. Тому в даному випадку мав місце лозунг: “Відкриваємо не по можливості, а по потребі” [31, арк. 217].

Незважаючи на значне зростання охоплення дітей школою, порівнюючи з дореволюційним періодом, темп проведення загального навчання в УСРР залишався незадовільним. В резолюції засідання президії ВУРПС від 9 серпня 1930 р. на доповідь НКО про “Загальне обов'язкове початкове навчання” зазначалося, що на 1929-30 н. р. охоплено школою дітей 8-11 років було пересічно 76,2%, зокрема по Донбасу – 78,4%, Дніпропетровську – 77,3%. В деяких округах цей рівень був ще нижчим (Старобільський – 55,3%, Куп'янський – 57,9). Старшим концентром було охоплено пересічно лише 15,6% підлітків 12-15 років. Зокрема, по містах та промислових районах –

43,5% [39, арк. 5,7]. Фактичний перехід до обов'язкового початкового навчання залишався актуальним завданням на наступні роки.

Виділяючи у всій системі загальної освіти семирічну школу, Колегія НКО 3 квітня 1930 р. запропонувала запровадити для дітей не старших 15 років, які закінчують початкову освіту, з 1930 р. у містах і фабрично-заводських містечках продовження свого навчання у п'ятих групах. Було заборонено без поважних причин забирати з семирічки аж до закінчення повного її курсу. НКО зобов'язувався до 1930-31 н. р. відкрити в містах і містечках достатню кількість семирічок, як шляхом нарощування над початковими школами п'ятих груп, так і шляхом розгортання паралельних комплектів в існуючих. Для забезпечення можливості отримання загального навчання в межах семирічки для переростків, які мали лише початкову освіту передбачалося розгорнути, в першу чергу при ШКМ і ФЗС, широку мережу вечірніх семирічок з прискореним курсом [38, арк. 2,3]. Адже в 1930 р. лише 65% учнів, які закінчили навчання в 4-річній школі, продовжували навчання в семирічній школі [501, с. 18].

Таке нелегке завдання було поставлено тодішніми директивними органами і законодавчо закріплено постановою ЦК ВКП(б) від 25 липня 1930 р. "Про загальне обов'язкове початкове навчання" [413, с. 97-100]. У ній передбачалося запровадити обов'язкову початкову освіту (чотири класи), а в міських школах – неповну середню освіту (сім класів), починаючи з 1930-1931 н. р.; 14 серпня 1930 р. ЦВК і РНК СРСР прийняли закон про запровадження загального обов'язкового семирічного навчання в містах і робітничих селищах та 4-річного навчання на селі [212, с. 11]. У постановах "Про хід загальної початкової освіти" від 21 лютого 1931 р. [413, с. 105-106] та "Про початкову та середню школу" від 5 вересня 1931 р. передбачався перехід до загальної обов'язкової семирічної освіти [413, с. 151-159]. Плановим органам було дано вказівку "розробити план загального обов'язкового семирічного навчання" [385, с. 156-161]. Проте найбільш масовою залишалась початкова школа.

19 серпня 1930 р. була прийнята постанова "Про запровадження загального обов'язкового початкового навчання" і в Україні. У ній місцеві органи влади зобов'язувалися впродовж короткого часу залучити до навчання дітей і підлітків віком від 8 до 15 років [39, арк. 19]. У постанові РНК УСРР від 7 серпня 1931 р. підбито підсумки запровадження загального обов'язкового початкового навчання та політехнізації школи в 1930-31 н. р. Констатувалися успіхи та

підкреслювалось, що охоплення школою дітей 8-9 років досягло 98% [451, с. 1].

5 вересня 1931 р. ВУЦВК розглянула підсумки загального обов'язкового навчання в 1930-31 н. р., та перехід до обов'язкового навчання в обсязі семирічки. Місцеві органи зобов'язувалися забезпечити 100% охопленням навчанням у п'ятих групах семирічних шкіл випускників четвертих класів фабрично-заводських районів, міст та сільських районів повної колективізації [422, с. 63].

Сучасний дослідник І. Лікарчук зазначив, що ці документи були своєчасними. Адже до призначення М. Скрипника наркомом освіти в Україні навчанням було охоплено всього 60% дітей віком під 8 до 11 років. Стосовно дітей старшого віку – то цей показник був ще нижчим (10,1%) [354, с. 206].

У запровадженні загального навчання брали участь громадські організації. Для активізації цієї роботи НКО від 2 жовтня 1924 р. надіслав лист до всіх губнаросвіт про норми громадської допомоги школі, ЦК ЛКСМУ прийняв постанову від 27 серпня 1930 р. “Про участь ЛКСМУ в загально-початковому навчанні” [39, арк. 34]. У першому, зокрема, зазначалась потреба пошуку найбільш гнучкої форми громадської участі в підтримці школи [121, арк. 173]. Велике значення для посилення активності громадськості в шкільному будівництві мала постанова Секретаріату ВУЦВК від 26 жовтня 1927 р. “Про участь рад в справі провадження обов'язковості загального навчання дітей”. На сільради покладался обов'язок проведення загального навчання, а саме догляд за своєчасним відправленням дітей відповідного віку до школи та їх відвідуванням. Київський окрвиконком розробив інструкцію про участь сільрад у здійсненні обов'язкового загального навчання [134, с. 190,191].

Аналогічні постанови були видані в інших губерніях УСРР [156, арк. 141]. Зокрема, у постанові Волинського окрвиконкому “Про облік дітей 8-9 років до прийому в школу в 1930-31 н. р.” (березень 1930 р.) підкреслювалося, що з метою точного виконання закону про обов'язкове загальне навчання дітей у масових школах округи та в І концентрі семирічних шкіл всі міські, селищні та сільські ради мали скласти точні персональні списки дітей 8-9 річного віку та підлітків, що у свій час не вступили до школи. Батьки у свою чергу зобов'язувалися обов'язково з 1 вересня 1930 р. посилати дітей до школи [125, арк. 1096, 1098,1102].

Проте участь громадськості у виконанні вище згаданих постанов про загальне навчання бажала бути кращою. Багато сільрад та

організованих при них комітетів сприяння активної участі в шкільному будівництві не брали [43, арк. 4]. Лише після того, як ЦК КП(б)У, НК РСІ та Центральний комітет сприяння загальному навчання видали відповідні директиви, робота місцевих органів влади і громадських організацій поживалася [292, с. 23]. У 1930 р. при РНК України, а також в містах, районах і селах при відповідних Радах депутатів трудящих були утворені комітети із загального обов'язкового початкового навчання з метою подальшої мобілізації громадськості на виконання завдань, які були поставлені перед школою [422, с. 62].

Сприяла активному запровадженню загального навчання і постанова РНК УСРР від 13 жовтня 1930 р. “Статут про фонди загального навчання”. Відповідно до неї створювались фонди республіканського та місцевого значення для надання матеріальної допомоги дітям незаможних верств населення та забезпечення шкіл обладнанням для проведення навчального процесу [39, арк. 71,74,75].

Проведені заходи щодо розвитку народної освіти сприяли зростанню мережі початкових та неповних середніх шкіл. Так, якщо у 1921-22 н. р. кількість початкових шкіл становила 12629 – а у рік проголошення початкового навчання вона сягнула – 14411, то в 1929-30 н. р. було зафіксовано найбільшу кількість шкіл – 17944. У наступні роки спостерігалось поступове зменшення кількості початкових шкіл за рахунок збільшення неповних середніх, кількість яких в 1932-33 н. р. складала 8011 [48, арк. 9]. Про неухильне збільшення контингенту учнів у всіх типах шкіл свідчить наступна таблиця (див. Додаток К). Аналізуючи наведені дані можна констатувати, що починаючи з 1925 р. спостерігався стабільний приріст дітей у школах. Значне ж збільшення учнів у семирічних школах, починаючи з 1930-31 н. р. пояснювалося розширенням мережі неповних середніх шкіл. Як наслідок відбувалося поступове скорочення кількості учнів у початкових школах, яке в 1932-33 н. р. складало 81523 [48, арк. 9].

Проте, не зважаючи на наведені в таблиці дані, значна частина дітей перебувала ще поза школою. Так, у 1929-30 н. р. охоплення дітей навчанням у початковій школі становило 82,8%, а в семирічній – 23,8% [422, с. 63]. Виступаючи на сесії Київської міської ради (лютий 1931 р.) М. Скрипник, підтвердив це: “План загального навчання на Україні виконано на 107%. Товариші, я, зрозуміло, з гордістю кажу, що ми план загального навчання виконали. Але, як народний комісар освіти, на жаль, не можу похвалитися, що ми перевиконуємо плани. Те, що ми план виконали на 107%, показує, що в

нас план був неправильний, показує, що ми незадовільно спочатку підраховали кого треба було навчати” [489, с. 11], або “частина...плану...йде коштом того, що тут урахували підлітків” [490, с. 5].

Однак, за даними ЦСУ, навіть зважаючи на їх певну тенденційність, у школах в 1932 р. навчалось 4426023 учнів, що у два рази більше, ніж у 1921 р. Це дало змогу визнати проблему охоплення загальним навчанням дітей 8-11 років вирішеною і поставити завдання: “запровадити на кінець другої п’ятирічки загальнообов’язкове політехнічне навчання для всіх дітей і підлітків до 17 років” [201, с. 24].

В постанові Президії ВУЦВК від 30 вересня 1932 р. “Про запровадження загального навчання та політехнізації школи за 1931-32 рр. і про підготовку до 1932 року в УСРР” констатовалося, що в 1931-32 н. р. дітей віком 8-10 років було охоплено початковою школою на 98%. 90% учнів, які закінчили в 1930-31 н. р. четверті групи продовжували навчання у 5-х групах. Крім цього, 84,5% підлітків, які не мали відповідної освіти, залучено на навчання у школі [164, арк. 29; 338, с. 605-606].

Беручи до уваги ці здобутки, планувалося в 1932-33 н. р. завершити по всій Україні перехід до загального обов’язкового семирічного навчання та охопити 91 тис. дітей 7-ми річного віку підготовчими класами [45, арк. 30; 338, с. 607]. Так, ще друга Всесоюзна нарада з питань народної освіти (квітень 1930 р.) ухвалила організувати при семирічних школах нульові групи. Навчання дітей у нульових групах розпочалося в УСРР в 1930-31 н. р., у яких навчалось 33,3 тис. дітей. В 1932-33 н. р. ця кількість становила 94,2 тис., що складало 11,4% по відношенню до цієї вікової групи. Якщо брати окремі міста – то в містах Києві 7-ми річних дітей нульовими групами було охоплено 64%, у Миколаєві – 51%, Харкові – 35,5%, Луганську – 35%, Одесі – 25%.

Проте, варто зауважити, що в перший рік заснування ці групи працювали без відповідних програм і підручників. Діти змушені були навчатися по підручниках I групи загальноосвітньої школи, тобто діти нульовок два роки засвоювали програму одного року. Хоча, практика показувала, що семирічні діти нульових груп програму першого року навчання засвоювали за один рік. Тому постало питання поступового переходу навчання в промислових містах і робітничих районах з 8-ми річного віку на 7-ми річний та про ліквідацію нульових груп в школах. З 1933 р. НКО мав приступити до його виконання [46, с. 15,16]. У цей час поступово почала розширюватись мережа 10-ти річних шкіл. Так, якщо

в 1930 р. функціонувало 4360 семирічок і жодної десятирічки – то в 1933 р. діяло вже 13450 чотирирічок, 8240 – семирічок і 282 десятирічки [435, с. 173].

Таким чином, розвиток економіки і культури країни вимагав подальшого вдосконалення системи народної освіти, адже середньої загальноосвітньої школи в Україні не було і після семирічки навчання можна було продовжувати у профшколах і технікумах. Тому Постанова ЦК ВКП (б) від 25 серпня 1932 р. “Про навчальні програми та режим у початковій і середній школі” вказувала на необхідність “приступити, починаючи з 1932-33 н. р. до реорганізації семирічної політехнічної школи в десятирічну” [385, с. 161-164; 255, с. 116] як бази для вищої школи. Відповідні вказівки щодо виконання цієї постанови були розроблені і в Україні. Постановою ЦК ВКП(б) від 12 лютого 1933 р. “Про підручники для початкової і середньої школи” було ухвалено видання стабільних підручників [385, с. 164-165]. Зазначені постанови законодавчо закріпили основні принципи освітньої політики, навчальний процес в УСРР переводився на шлях уніфікації та стандартизації на зразок РСФРР.

У зв'язку з швидкими темпами розвитку промисловості виявився дефіцит в кваліфікованій робочій силі. Саме тому до шляхів реформування шкільної освіти відноситься також політехнізація школи. Це ніякою мірою не означало розриву з єдиною трудовою школою, навпаки ці два типи шкіл становили єдину шкільну систему. Політехнічна школа ставала ланкою, яка поєднувала між собою початкову освіту і систему профосвіти. Вона по суті являла собою різні типи навчальних закладів – школи колгоспної молоді, фабрично-заводські семирічки.

Сутність політехнічного навчання, як одного з основних теоретичних положень правлячої партії, полягала не лише в ознайомленні школярів з географією розміщення джерел сировини, корисних копалин, основними галузями виробництва, засадами його організації, а й у прищепленні їм виробничих навичок поводження з найпростішими знаряддями праці. Ідея політехнічного навчання знайшла своє відображення у програмі комуністичної партії, затвердженій VIII з'їздом РКП(б) у 1919 р. Так, політехнічна школа повинна була “давати цілком досвідченого своєї справи майстра ...столяра, тесляра, слюсаря і т. інше., але разом з тим цей ремісник мусить мати певні загальноосвітні знання, мінімум основ ось таких і таких наук...” [501, с. 21].

На початку 20-х років ХХ ст. в розбудові школи діяв принцип монотехнізму, тобто надання знань з однієї професії. Лише на Х з'їзді КП(б)У, який відбувся наприкінці 1927 р., після неодноразових дискусій з представниками союзних директивних органів, М. Скрипник визнав, що дітям в школі необхідно давати знання з основ наук у поєднанні з практикою: “Політехнізація школи, – стверджував він, – це є ознайомлення в теорії і на практиці з усіма важливими галузями виробництва, придбання навичок, оволодіння всіма важливими найрізноманітнішими знаряддями й інструментами” [487, с. 37].

У вересні 1930 р. відбувся I Всеукраїнський з'їзд політехнізації. На ньому було визнано політехнізм, як основну ознаку радянської школи [363, с. 48]. Так, в резолюції XII Всеукраїнського з'їзду Рад “Про загальне навчання і політехнізацію школи” від 4 березня 1931 р. було вирішено закінчити цілковиту реорганізацію усіх 7-річних шкіл на ФЗС і ШКМ та впродовж 1931-32 н.р. забезпечити зв'язок цих шкіл з виробництвом. Господарські органи, підприємства, колгоспи і радгоспи зобов'язувались брати активну участь у політехнізації школи [339, с. 127,128].

Відповідно до постанов ЦК ВКП(б) від 5 вересня 1931 р. та 25 серпня 1932 р. укладалися угоди між заводами, фабриками, з одного боку, та ФЗС, з іншого. Відповідну угоду, наприклад, було підписано між однією з Павлоградських ФЗС та Олійзаводом [38, арк. 143-146]. Такі договори укладалися повсюдно.

У матеріалах до конференції по програмах ФЗС в квітні 1930 р. підкреслювалось, що завод, при якому знаходиться ФЗС, мав стати тією базою, де розгорталася б практична робота учнів. Водночас учні мали допомагати заводу чи фабриці у виконанні промфінплану і п'ятирічного плану. Політехнічна праця вводилась у ФЗС з першого року навчання. Спочатку як теоретичне ознайомлення з основними елементами техніки, елементарними прийомами обробітку матеріалів. В старших групах вводився практичний цикл політехнічних знань, умінь і навичок, які розвивалися по можливості на виробництві [38, арк. 9,10].

Сільські школи прикріплялися до колгоспів, а міські – до промислових підприємств. Мали місце випадки прикріплення учнів міських шкіл до “колективних господарств”, для того, щоб забезпечити “зв'язок міста й села.” Тоді важливим елементом педагогічного процесу ставало “виробниче оточення. В одній із статей М. Скрипник так охарактеризував цей процес: “Візьмемо Знам'янське, там в депо учнями проводиться виробнича практика. Але в чому полягає ця виробнича

практика? А в тому, що учні паклею витирають паротяги... Учні ШКМ перевантажені фізичною працею” [493, с. 20]. Не зайвим тут буде приклад, поданий С. Сірополком: “10 учнів з Київської 33-ьої трудової школи були прикріплені до свинарника, – “вони готували корм для свиней, приносили помий з таборової кухні, стежили за охайністю в свинарнику” [487, с. 38]. Хоча дані “перекручення” заборонялися НКО в листі від 3 листопада 1932 р. до всіх обласних та районних відділів народної освіти, до всіх завідуючих шкіл “Про категоричну заборону використовувати дітей як робочу силу” [448, с. 78].

Використання дитячої праці в навчально-виробничому процесі не приховувалось. Зокрема, в листі НКО “Про організацію пришкільних господарств” (листопад 1932 р.) чітко зазначалось, що “роботи в шкільному господарстві виконують: а) учні школи...” [354, с. 210].

Як основні заходи, що забезпечували політехнізацію школи в УСРР Колегія НКО від 3 квітня 1930 р. запропонувала прискорити створення ФЗС і зробити її до 1930-31 н. р. масовою школою в фабрично-заводських районах. Для розвитку середньої освіти на селі, у відповідності з прийнятою Колегією НКО постановою про ШКМ від 5 лютого 1930 р., ці заклади мали створюватись як через організацію нової мережі, так і шляхом реорганізації всіх сільських семирічок в масову школу, яка готувала б на широкій політехнічній базі кадри масової кваліфікації. Передбачалося створити новий тип міської семирічки – школи комунальної семирічки, що мали своєю виробничою базою такі комунальні заклади, як водопровід, електростанція, авто майстерня [38, арк. 3].

Проте на місцях ця робота організовувалася недостатньо. Більшість керівників обмежувалися лише тим, що на шкільних радах заслуховували інформації про перехід на новий тип навчання. [38, арк. 129].

Впровадження ідей політехнізму в загальноосвітніх навчальних закладах супроводжувалося виробничим навчанням на базі шкільних майстерень. У 20-х – на початку 30-х років ХХ ст. щодо його організації існували дві діаметрально протилежні думки. Прихильники однієї вважали організацію майстерень заходом непотрібним, адже на їх думку у них учні здобували лише ремісницькі навички. Прихильники іншої – підтримували їх організацію по причині більш розвиненої мережі шкіл в порівнянні з заводами і фабриками, радгоспами, де учні проходили б виробничу практику [501, с. 24]. Однак, майстерень у школах було надзвичайно мало. Це відзначав заступник наркома освіти О. Карпеко:

“візьмемо Мархлевський район, там 71 школа, з них 11 – семирічок, і всього на всього в цілому районі – лише 2 школи, що мають майстерні. Це біля 3%” [311, с. 37]. Крім того, навіть у наявних шкільних майстернях не було елементарного обладнання. Діти вимушені були приносити його з дому.

Однак це не заважало НКО складати плани організації виробничого навчання. Зокрема, в одному з них, датованому 1932 р. на місцеві відділи освіти та загальноосвітні школи покладалося завдання: “...забезпечити виробниче навчання на підприємствах та по майстернях не менше 90% учнів II концентру ФЗС, а в колгоспах і по майстернях не менше 70% учнів II концентру ШКМ, забезпечити працю в робочих кімнатах не менш 50% учнів I конц. по містах і промрайонах та 30% по селах”. При цьому потрібно було “забезпечити майстернями й робочими кімнатами 100% шкіл по містах і промрайонах, не менш 75% шкіл II концентру і 50% шкіл I концентру в сільській місцевостях, механізувати не менш 50% загальної кількості шкільних майстерень” [450, с. 2]. Школи в свою чергу зобов’язувалися звітувати про виконання таких планів, хоча насправді виробниче навчання зводилося до прибирання учнями шкільних приміщень та дворів [47, арк. 79].

О. Карпеко, висвітлюючи стан виробничого навчання, зазначав: “...по Христинівському району на 18 семирічок є 7 фізико-хімічних і фізичних кабінетів. Значить 11 семирічок фізику й хімію вивчають за допомогою крейди із слів учителя. По Новоград-Волинському району на 16 семирічок є лише два таких кабінети, а 14 семирічок їх не мають” [311, с. 37].

Справа реорганізації семирічних трудових шкіл в ФЗС і ШКМ з утворенням при них майстерень ускладнювалася відсутністю потрібних коштів. Тому Колегія НКО на засіданні 30 грудня 1929 р. ухвалила створити центральний фонд організації майстерень при ФЗС та ШКМ. Джерелами поповнення фонду мали стати щорічні асигнування з державного бюджету за окремим визначенням РНК, відрахування від плати за навчання у семирічних школах і комітетів сприяння школі в розмірі 5% від цих надходжень [38, 136, 136 зв.].

Проте цих коштів було недостатньо. Про це свідчили матеріали перевірки ряду областей у грудні 1931 р. Так в м. Харкові до постанови ЦК ВКП(б) від 5 вересня 1931 р. шкільних майстерень було 57, а після проголошення їх кількість збільшилася на одну. На грудень 1931 р. з 80 шкіл, 22 – не мали власних майстерень. До цієї постанови 60 шкіл м. Харкова мали робочі кімнати, а у приміській смузі – 12 шкіл. Після

постанови в цьому місті було організовано 3 робочі кімнати, в приміській смузі – жодної. Таким чином, відділ народів був неспроможний забезпечити створення сітки майстерень та робочих кімнат, хоча була проведена попередня робота по укладенню договорів між школами та підприємствами. Причиною цього була відсутність матеріальних ресурсів підприємств для налагодження політехнізації. У них не було зайвих верстатів, інструментів та матеріалів [33, арк. 2,7]. Як свідчила періодична преса 30-х років ХХ ст., загальною ставленням до політехнізації з боку підприємств було байдужим [42, арк. 27].

НКО УСРР у листі в ЦК ВКП(б) про хід здійснення програми загального навчання в Україні в 1931 р. констатував, що в Україні більше 75% семирічок прикріплені до підприємств, колгоспів і радгоспів та реорганізовані по типу ФЗС і ШКМ [78, арк. 14]. Проте при вибірковому їх обстеженні 65 районів в 1932-33 н. р. було виявлено, що якість устаткування фізичних, хімічних, агробіологічних кабінетів, майстерень і земельно-дослідних ділянок лише на 50% задовольняла вимоги до їх експлуатації [47, арк. 6 зв.].

Для втілення в життя ідей політехнізму в республіці проводилися заходи по пошуку коштів для комплектування кабінетів та майстерень обладнанням. Так, за допомогою громадських та молодіжних організацій впродовж 1929-1930 рр. організовувалися комсомольські суботники в різних округах УСРР, кошти, зібрані під час їх проведення, витрачалися на цю мету [38, арк. 112,115]. Так, у лютому 1930 р. в м. Дніпропетровську, наприклад, комсомольський суботник допоміг зібрати 43 тис. крб. та використати їх на закупівлю і ремонт обладнання ФЗС та реконструкцію і будівництво приміщення для майстерень. Крім цих коштів обладнання майстерень йшло частково за рахунок добровільних внесків батьків учнів. Проте більшість майстерень ФЗС все ж таки не задовольняли вимоги, а давали лише навички кустарно-виробничого характеру. У школах зв'язок з виробництвом полягав у тому, що їх учні іноді були присутні на робітничих зборах.

Гігієнічний стан майстерень був незадовільний, вони розташовувалися переважно в підвалах з підвищеною вологістю, брудними стінами і кам'яною підлогою. Бракувало інструменту [433, с. 48,49].

Матеріали до звіту РНК УСРР про загальні підсумки культурного будівництва УСРР за 1932 рік свідчать про значне покращення політехнічної бази шкіл в порівнянні з показниками початку першої п'ятирічки, коли лише деякі поодинокі школи мали примітивні робочі

кімнати. 4-річні школи цими кімнатами були забезпечені лише на 32,6% [45, арк. 32]. Отже, хоча й було зростання мережі шкільних майстерень і робочих кімнат у порівнянні з минулими роками, проте потрібно відзначити, що це зростання не відповідало вимогам забезпечення кожної школи міцною політехнічною базою.

Недостатньо було також організована перепідготовка вчителів для роботи в ФЗС. Більшість шкіл обмежувалася лише тим, що на шкільній раді заслуховувалася доповідь керівника закладу про перехід на тип ФЗС [38, арк. 128]. Ще одним недоліком у цій справі було те, що реорганізація більшості шкіл була розпочата після початку навчального року, як, наприклад, у м. Одесі в жовтні [38, арк. 159].

Для більш швидкого поступу в справі поширення мережі ФЗС та покращення їх роботи проводилися конкурси як всесоюзного, так і всеукраїнського значення на кращу політехнічну школу. Так, у Києві 27 жовтня 1929 р. був підписаний договір про всесоюзне соціалістичне змагання ФЗС між школами Москви, Ленінграду, Харкова, Києва [38, арк. 148-150]. У постанові Центральної конкурсної комісії Всеукраїнського конкурсу від 3 серпня 1932 р. значилося, що в даному конкурсі взяли участь сотні шкіл УСРР. Були визначені школи-переможці, які нагороджувалися зразково укомплектованими майстернями по дереву чи металу, політехнічними екскурсіями для кращих учнів шкіл та вчителів до Москви, Ленінграду, а також бібліотеками, кіноустановками [44, арк. 26-28].

Під час політехнізації закладів освіти в містах відбувалася індустріалізація, а сільських місцевостях агрономізація 7-річних шкіл. Тобто зміщувалися акценти в змісті навчання, у містах загальноосвітні навчальні заклади перетворювались у фабрично-заводські семирічки (ФЗС), а в сільській місцевості – в агрономізовані семирічні школи. Починаючи з 1929 р. дана реорганізація проводилася прискореними темпами. У 5-ти річному перспективному плані культбудівництва НКО УСРР передбачалося: “а) агрономізувати всі сільські 7-річ., б) індустріалізувати або перетворити в ФЗС на 100% 7-річки в промислових районах і в першу чергу в гірничих (Донбас)” [442, с. 3]. Потрібно зазначити, що вже наприкінці 1930-1931 н. р. було реорганізовано в фабрично-заводські семирічки 77,1% всіх семирічок по промислових районах порівняно з 6,6% на 1 листопада 1929 р. [451, с. 1]. Однак, траплялися непоодинокі випадки, коли за ФЗС іноді вважали семирічну загальноосвітню школу, в якій вивчався суто теоретичний матеріал програми ФЗС [286, с. 55].

Щодо формування мережі шкіл колгоспної молоді (ШКМ) – то вона мала охопити навчанням сільську молодь віком від 15 до 18 років, яка закінчила 3- або 4-річну школу. У березні за ініціативою М. Скрипника на засіданні Політбюро ЦК КП(б)У було прийнято документ “Про перебудову школи у зв’язку із завданням суцільної колективізації”. За ним навчальні плани загальноосвітніх шкіл пристосовувалися до вимог усупільненого сільського господарства, обов’язковими були як вивчення сільськогосподарського виробництва так і робота учнів сільських шкіл в колективних господарствах [58, арк. 56].

У листопаді 1926 р. НКО, надаючи великого значення утворенню шкіл колгоспної молоді та агрономізації частини семирічних, дав директиву розпочати розгортання мережі ШКМ в такий спосіб, щоб в 1926 р. було утворено по 1-2 школи колгоспної молоді в кожній окрузі, при цьому зарахувавши їх в окружний бюджет [101, арк. 20]. Результати не забарилися, якщо наприкінці 1928 р. ШКМ в УСРР діяло 115 – то на початку 1932-1933 н. р. вже 80% сільських семирічок було реорганізовано відповідно до постанови. [451, с 1]. Проте, діяльність такої моделі загальноосвітніх навчальних закладів позбавляла молодь всесторонньо розвиватися і готувала її до роботи в сільському господарстві.

У зверненні правління Українського центру колгоспного господарства (далі – Укрколгосп) до провідних Союзів та Окрколгоспсоюзів в справі будівництва шкіл колгоспної молоді та участі колгоспрганів і окремих колгоспів у цій справі від 26 липня 1930 р. зазначалося, що з метою якнайбільшого охоплення ШКМ, НКО мав організувати різні її типи для старшого віку, тобто для молоді старшої 15 років нарівні з школами молодшого віку (12-15 років). Поряд з 3 х річними ШКМ старшого віку, повинна була бути розгорнута мережа ШКМ зі скороченим терміном навчання (1-2 роки) [143, арк. 2].

Варто зазначити, що хоча й прикріплювалися школи до підприємств та колгоспів, створювалися майстерні при школах, організовувалася практична робота учнів на виробництві все ж таки більшість шкіл не можна було назвати політехнічними. Причиною цього була відсутність певного критерію на місцях у визначенні ФЗС і ШКМ. Наприклад, іноді навіть однокомплектову школу вважали за ШКМ, коли вона мала хоч якийсь зв’язок з колгоспом. По-друге, прикріплення шкіл до підприємств та колгоспів було лише формальним, без практичного його оформлення [286, с. 55]. Не було узгодженості шкільних навчальних

планів з планами роботи учнів на підприємствах. Таким чином, поєднання теоретичного навчання в школі з виробничою практикою не існувало.

Для виправлення та подальшого запобігання формальному прикріпленню шкіл до виробництв проводились заходи по перетворенню їх у виробничу одиницю, тобто складову частину. Так, в одній з постанов Аннопільської районної ради (листопад 1930 р.) зазначалось, що з прикріпленням школи до колгоспу остання ставала юридичним членом колгоспу і передавала йому всі свої земельні ділянки, залишаючи лише 2 га для науково-дослідної роботи. Всю свою практичну роботу учні зобов'язувались проводити в колгоспі [157, с. 144]. У результаті проведених заходів на 1 травня 1931 р. 80% сільських семирічок було реорганізовано в ШКМ, порівняно з 14,5% на 1 листопада 1929 р. [451, с. 2].

Отже, впровадження ідей загального початкового навчання і політехнізму у загальноосвітню школу змінили зміст і методи освіти. Значних успіхів було досягнуто в охопленні школою дитинства, у розгортанні шкільної мережі та реорганізації самої школи. Всеобуч було завершено до кінця першої п'ятирічки. У 1932-33 н. р., як свідчать статистичні довідники, загальним навчанням було охоплено 98% дітей віком до 10 років, 95% випускників початкової школи продовжували навчання у п'ятих класах. Проте про достовірність цих даних годі й говорити, адже той навчальний рік у сільській місцевості проходив в умовах голодомору.

РОЗДІЛ 3

СТВОРЕННЯ УМОВ ДЛЯ РОБОТИ ЗАГАЛЬНООСВІТНЬОЇ ШКОЛИ

3.1. Проблеми становлення і розвитку матеріально-технічної бази закладів освіти

Зміни суспільно-політичного життя в 20-х – на початку 30-х років ХХ ст. визначили зміст і функціонування загальноосвітньої школи. Як свідчать джерела одним з перших заходів держави була декларація про всебічний розвиток освіти, де основна увага зверталася на матеріальну базу школи. Так, ще 29 жовтня 1917 р. у Петрограді було опубліковане звернення наркома освіти, в якому говорилося: “Як би не довелося зменшувати інші статті народного бюджету, – витрати на народну освіту повинні стояти високо...” [423, с. 3].

Однак, роки військового та громадянського протистояння, важке господарське становище та іноземна інтервенція не дозволяли виконувати задекларовані зобов'язання. В умовах інфляції, господарської розрухи, голоду, високого відсотку безпритульності серед дитячого населення не доводилось говорити про поліпшення матеріального становища шкіл. Всі зусилля нової влади були спрямовані на подолання труднощів, пов'язаних з економічною та політичною кризою в країні. У результаті чого, як свідчать документи Херсонського округу Миколаївської губернії, наприклад, внаслідок голоду, нестачі одягу та взуття у школярів, повної відсутності навчальних посібників, непридатності шкільних приміщень у 80% сільських шкіл та у 50% міських заняття в цей час не проводилися. У інших же школах навчалися з перервами. Шкільні меблі в старих школах були розкрадені, навіть деякі шкільні будинки розібрані. Взагалі, 60% шкіл Миколаївської губернії, наприклад, мали по одній класній кімнаті, в яку потрібно було вмістити 2 групи учнів, а взимку школи в зазначений період не функціонували [16, арк. 156 зв., 157 зв.]. У цей час навчальні заклади масово зачинялись. Так, в Одеській губернії в 1921-22 н. р. з 1500 шкіл, які діяли до революції, залишилось лише 600 [16, арк. 160]. Подібне спостерігалось майже в усіх містах і селах України. Багато шкільних приміщень були зайняті іншими установами. Так, у звіті НКО УСРР за 1920 р. зазначалося, що кращі шкільні будинки в 1920 р. віддавалися для армії, лікарень. Траплялися випадки, коли військові організації

самовільно захоплювали приміщення шкіл [7, арк. 34,34 зв.]. Зокрема, А. Луначарський відзначав, що "...це був час, коли школа голодувала, кричала й коли ми, сидючи у Наркомосі, були безсилимими свідками розвалу" [359, с. 237]. У такому становищі була школа не лише в Росії, але й в Україні.

Єдиним виходом з цього становища стало залучення до справи реалізації соціального виховання громадських організацій. Ці питання ставали предметами обговорення на з'їздах місцевих органів влади. З липня 1921 р., наприклад, II Бердичівський повітовий з'їзд Рад, констатувавши катастрофічний стан освітніх закладів, ухвалив доручити волвиконкомам та сільським радам провести ремонт шкіл та заготовити для них паливо [107, с. 29]. З 1 по 15 серпня 1922 р. в УСРР було оголошено "Двотижневик освіти" для проведення ремонту всіх шкіл [60, арк. 40]. Так, на Київщині і на Волині організації комнезамів не лише ремонтували шкільні приміщення, але і будували нові. В Донецькій губернії, наприклад, в 1922-23 рр. за допомогою робітничих організацій розпочали заняття до 90% шкіл [7, арк. 34 зв.]. А завдяки зусиллям організацій незаможних селян Уманського повіту Київської губернії тут майже всі школи були відремонтовані і підготовлені до початку навчання в 1922-23 н. р. [176, с. 4].

З березня 1923 р. ВУЦВК звернувся з відозвою до всіх органів радянської влади, громадських організацій та трудящих республіки надати допомогу школі та учителю. Одночасно, а саме 1 березня 1923 р. було опубліковано звернення до всього селянства допомогти робітничо-селянській владі піднести на належний рівень справу народної освіти [418, с. 36; 419, с. 37].

Таке звернення було не випадковим. У той час було багато тих, хто виступав проти збільшення видатків на культурне будівництво, вважаючи, що у першу чергу потрібно займатись відбудовою промисловості та сільського господарства. Освітянам часто доводилося зустрічати "жахливу недооцінку культурного фронту" [372, с. 26-29].

У міру того, як відбудовувалась промисловість та сільське господарство, збільшувались асигнування на будівництво і ремонт шкіл, забезпечення школярів книгами, навчальними посібниками і приладдям. Велику допомогу в цей період органам народної освіти надавали профспілки, які створили "Комітет господарського сприяння школам". Багато шкіл вони взяли на своє утримання. У Донбасі, наприклад, на початку 1923 р. коштами батьків учнів і населення їх утримувалося 66%, профспілок – 7,3%, решта перебували на утриманні Наркомосу і

місцевого бюджету. У м. Горлівці, наприклад, за постановою місцевого відділення Всеросійської Спілки Гірничих працівників Горлівського району в одній із шкіл було зроблено парове опалення [518, с. 106].

З кожним роком асигнування на освіту зростали. Якщо в 1922-23 н. р. на народну освіту було асигновано близько 15 млн. крб., то у 1925-26 н. р. – понад 88 млн., а 1926-27 н. р. понад 111 млн. [477, с. 116]. Необхідно зауважити, що основна сума асигнувань витрачалась на масову трудову школу. Так, у першій половині 30-х років ХХ ст. витрати на школу мали наступну динаміку: 1929-30 н. р. – 361,5 млн. крб, а 1932 р. – 864, 5 млн. крб. [319, с. 249].

Проте цих асигнувань не вистачало для забезпечення матеріальних потреб існуючої шкільної мережі. Серед вимушених заходів для більшого охоплення дітей школою стало скорочення частини четвертих, п'ятих класів і шкіл другого концентру та відкриття трирічних шкіл в тих місцевостях, де їх не було. Ці заходи були зумовлені великими матеріальними труднощами і неможливістю утримувати всі школи і розширювати їх мережу.

Одним із проявів турботи радянської влади про народну освіту було будівництво шкіл. У постанові ВУЦВК і РНК УСРР про здійснення загального навчання, підкреслювалося, що шкільне будівництво було найважливішим політичним завданням, від успішного розв'язання якого залежало охоплення дітей шкільним навчанням. Тому, не зважаючи на всі економічні труднощі, впровадження цієї постанови в життя сприяло зростанню кількості побудованих шкіл. Так, за період з 1918-1920 рр. було збудовано 124 школи, 1921-1925 рр. – 666, 1926-1928 рр. – 1582, 1929-1932 рр.– 1543 [48, арк. 21]. Кількість учнівських місць за цей період збільшилась на 386,3 тис.

З 4032 побудованих шкіл в УСРР з 1918 р. по 1932 р. 3976 було споруджено у селах і 56 у містах. Цей факт засвідчує намагання держави поліпшити справи освітньої системи не лише в містах, але і на селі. Аналіз шкільного будівництва вказує на державне піклування у створенні умов для розвитку освіти. Свідченням цього є дані про вартість будівництва шкільних закладів. Так, якщо у 1918-1927 рр. в будівництво шкільних приміщень було вкладено 25,2 млн. крб. – то в 1928-32 рр. – 161, 3 млн. крб., тобто ці асигнування зросли майже у сім разів [422, с. 65].

Щоб виконати план запровадження загального навчання, багато шкіл, а особливо окремих класів, довелося відкривати у приватних

будинках. На 1 грудня 1925 р. в Україні діяло 17560 шкіл, в яких навчалися 2 млн. учнів [529, с. 31].

В обіжнику НКО від 19 вересня 1924 р. до всіх губнаросвіт вказувалося на велику кількість письмових звернень від сільрад та інших організацій до НКО і Головоцвуху щодо надання грошової допомоги для шкільного будівництва. НКО змушений був відмовляти через повну відсутність в 1923-24 н. р. й 1924-25 н. р. будь-яких асигнувань, передбачених на шкільне будівництво [121, арк. 133].

Зі зростанням економіки збільшувалися витрати на освіту як з державного, так і місцевого бюджетів, а це сприяло збільшенню будівельних робіт (див. Додаток Л). З наведеної таблиці додатку видно, що державні асигнування збільшилися, проте основний тягар утримання загальноосвітніх шкіл покладався на місцеві бюджети.

Загалом в Україні витрати на освіту з республіканського і місцевого бюджетів становили за п'ятирічку в цілому (1928-1932 рр.) 1610,3 млн. крб., з них 659,6 млн. крб. на загальноосвітню школу [341, с. 75].

Однак, це зростання далеко не характеризувало дійсних вкладень. Адже, само населення виявляло ініціативу в спорудженні своїми силами шкільних приміщень. По Україні в цей час здійснювалось масове шкільне будівництво. Лише по селах Криворіжжя, наприклад, влітку 1925 р. будувалось 130 нових шкіл, які планувалося закінчити до початку 1925-26 н. р. і розмістити в них 80% дітей [178, с. 2]. Масштабне будівництво в УСРР дозволило у 1927-28 н. р. охопити навчанням 80% дітей шкільного віку порівняно з 35,4% у 1924-25 н. р. [527, с. 343]

У справі шкільного будівництва на місцях допускалися серйозні порушення у використанні коштів. Зокрема, на своєму засіданні Колегії НКО 11 вересня 1931 р. констатувала порушення деякими районами директиви про шкільне і культурно-освітнє будівництво. Так, у Волочиському прикордонному районі, наприклад, з дотацій попереднього року на будівництво замість концентрованого використання їх застосовувався розпорошений метод фінансування численних об'єктів. При чому 2,5 тис. крб. витрачено на купівлю будинку не за призначенням [78, с. 48]. Ці факти мали місце і у інших районах. Зокрема, в прикордонному Чимировецькому районі було витрачено не за призначенням 41 тис. крб., а в Юринецькому – 5 тис. [78, арк. 48].

Серйозним недоліком у шкільному будівництві була відсутність типових проектів, контролю за його якістю. Траплялися випадки

будівництва приміщень неприпустимої конструкції. Наприклад, в Лозівській школі Проскурівського району в одному приміщенні зі школою будувалася крамниця, кінозал. А в с. Стувченці того ж району крокви були зроблені за такою конструкцією, що існувала загроза руйнування [78, арк. 48].

НКО та Держплан в 1925 р., враховуючи всі ці недоліки, розробили єдині норми в справі шкільного будівництва та інструкцію контролю за ним. Був виданий альбом проектів типових шкільних будинків соцвиху, відповідно до місцевих природних умов кожного регіону УСРР [124, арк. 166].

Не зважаючи на прийняті заходи, шкільне будівництво в республіці проходило досить повільно [311, С. 33]. Основною причиною цього стало погано налагоджене постачання будівельними матеріалами. Тому програма будівництва шкіл не виконувалася. Особливо критичним було становище у степових районах республіки [195, с. 2]. При спорудженні нових шкіл дерев'яне будівництво займало до 72% від загальної їх кількості по всій Україні в 1929-30 рр. [241, с. 45]. А це означало, що такі приміщення були не довговічні.

Як свідчили документи НКО, для здійснення загального обов'язкового початкового навчання (1930 р.) необхідно було забезпечити приміщеннями 11200 комплектів I-го концентру, але в бюджетах 1929-30 н. р. для цього не передбачалося виділення коштів. Навіть ті 7700 нових комплектів, які пропонувалося відкрити в 1930 р., не забезпечувалися спеціальними приміщеннями. Тому для виконання поставленої мети школи відкривалися в колишніх “куркульських”, в орендованих селянських будинках, в приміщеннях колгоспів, радгоспів, які взагалі не комплектувалися шкільними меблями, в старих шкільних будинках, де навчання проводилося в другу зміну [39, с. 64]. Зокрема, в обіжнику Секретаріату Київського окрвиконкому до всіх РВК, сільських та селищних рад Київської округи “Про запровадження загального обов'язкового навчання” від 21 липня 1930 р. рекомендувалося використовувати селянські будинки для класних кімнат, при їх нестачі. Разом з тим дозволялося добудувати лише частину школи під класні кімнати, де не можна було добудувати всієї школи [146, арк. 1]. Як показувала перевірка і свідчення представників окружних комісій по шкільній мережі на Всеукраїнській нараді (жовтень 1925 р.), у таких приміщеннях були жахливі умови для організації навчального процесу. “Буває так, – як вказував представник Шепетівської округи, – що на

одному кінці стола обідає сім'я селянина, а на другому учитель працює з учнями” [31, арк. 213].

Зважаючи на таке становище, державні та директивні органи до будівництва шкільних приміщень залучали громадськість, підшефні організації та колгоспи. В постанові РНК УСРР від 26 жовтня 1932 р. “Про перебіг шкільного будівництва” констатувався незадовільний стан будівництва нових шкільних приміщень. Наслідком чого, на думку уряду, було те, що облвиконкоми, РВК і міські ради не забезпечили оперативного керівництва та контролю за цим будівництвом, а також не зуміли залучити до цієї справи широкі маси робітництва та селянства і мобілізувати на місцях матеріальні ресурси. Зокрема, констатовалося неприпустиме ігнорування цього завдання рядом союзних господарських об'єднань (“Сталь”, “Кокс”, “Азовсталь”, вугільні трести) [441, с. 1].

Одним із свідчень величезних масштабів робіт за активної участі населення УСРР був ремонт шкільних приміщень. Адже, за невеликими винятками шкільні будинки не ремонтувалися з 1915 р. [7, арк. 34 зв.]. Анкети про стан шкільних будинків за 1921 р. та матеріали всесоюзного шкільного перепису на 15 грудня 1927 р. свідчили, що в шкільних приміщеннях багато класів були не пристосовані до навчання, не відповідали санітарно-технічним вимогам [30, арк. 11; 110, арк. 3,5-15; 433, с. 48; 243, с. 64, 64, 96-99]. На це вказувалося й у доповіді про діяльність Жмеринського відділу народосвіти. Тут шкільні приміщення потребували капітального ремонту, деякі з них знаходилися в стані руйнування [87, арк. 90].

Ініціатором ремонту шкіл виступали місцеві органи влади. Зокрема, у зверненні Вінницької повітнародосвіти від 22 липня 1920 р. до всіх голів сільських рад Калинівської волості пропонувалося негайно вжити заходів для ремонту та забезпечення паливом шкіл. Для цього рекомендувалося обговорити на зібраннях селян про внесення власних коштів на допомогу владі у цій справі [100, арк. 27]. Подібне завдання отримали від Подільського губвіднаросу всі волосні виконкоми і волосні учительські спілки Вінницького повіту [100, арк. 26, 32]. Потрібно зауважити, що зазначені кошти на потреби школи поступали із значними запізненнями. Зокрема, в Будянській школі на Поділлі належний по колдоговору хліб було зібрано не вчасно і таким чином ремонт було закінчено з запізненням, в результаті навчання розпочалося лише 19 жовтня 1923 р. [103, арк. 30].

У телеграмі НКО до всіх Губвіднаросвіт від 13 квітня 1921 р. для якнайшвидшого проведення ремонту шкільних будинків передбачалося

надавати кредити до 100 тис. крб. в середньому на ремонт кожного приміщення [126, арк. 13].

Всі ці заходи дали певні результати. Так, у Волочиському районі Подільської губернії на 1 жовтня 1923 р. всі школи були відремонтовані на 70-80%. Ремонт проводився переважно силами селян, згідно колективних договорів [93, арк. 673]. У цьому ж районі кожною школою оброблялося 5,5 га землі, відведеної окружним земельним управлінням [93, арк. 673]. Весь прибуток від урожаю йшов на ремонт та на утримання шкіл [88, арк. 84]. Вагому підтримку для розвитку навчальних господарств при загальноосвітніх школах надала постанова ВУЦВК від 23 серпня 1922 р. За нею школи звільнялися від оподаткування земельних і садових ділянок, якщо останні оброблялися особисто учасниками навчального процесу [150, арк. 120]. Проте були непоодинокі випадки, коли ремонт приміщення школи неможливо було виконати за рахунок урожаю зі шкільних земель, оскільки посухою був знищений весь урожай, а місцевий бюджет в зв'язку з дефіцитністю не відпускав на ці потреби коштів [23, арк. 30,38].

Наприкінці 20-х років ХХ ст. посилилася робота по підготовці шкіл до навчання. Адже, НКО за рахунок дотації вперше почав відпускати відповідні кошти. Так, Могилів-Подільський округ, наприклад, в 1926-27 н. р. отримав на ці цілі 125 тис. крб. В 1927-28 н. р. на шкільне будівництво було відпущено 85 тис. крб., на які передбачалось збудувати 3 школи. Крім того кошти, зібрані по самообкладанню в цьому окрузі 201 тис. крб. направлялися на шкільне будівництво [81, арк. 2,2 зв.]. У Мархлевському польському районі в селах поширеним було самооподаткування населення в сумі по 25-30 коп. з кожного 1,1 га. землі. Зібрані таким чином кошти, які досягли у 1928 р. 110,9 тис. крб., використовувалися на будівництво культурно-освітніх закладів [516, с. 24].

Наприкінці 1920-х рр. приймалися заходи по збільшенню капіталовкладень на освітні потреби. Згідно з рішеннями II сесії ВУЦВК (листопад 1929 р.) вони зросли у 1929-30 н. р. на 71%, мережа шкіл розширилась на 115%, шкіл лікнепу – на 95,3% тощо. З 1926 по 1929 рр. в Українській РСР було додатково створено понад 3 тис. шкіл, кількість учителів збільшилась у півтора рази [509, с. 146].

Однак, на 1928 р. в УСРР відсоток шкільних приміщень, пристосованих для навчання, складав лише 41,6%, 31,5% приміщень – потребували капітального ремонту, а 26,9% – цілковитої перебудови [491, с. 22]. У 1930 р. 10% шкільних будинків являлися

старими і їх потрібно було замінити новобудовами, а 50% потребували капітального ремонту. [241, с. 43,44].

Велике значення для ліквідації нестачі шкільних приміщень мали постанови союзного і республіканського урядів про виселення сторонніх осіб зі шкільних приміщень. Проте облвиконкоми, міськради та райвиконкоми не забезпечували вчасне виконання цих постанов. Про це свідчить листування губернських відділів народосвіти з НКО, завідуючих шкіл з губвіднародосвітами [23, арк. 2-4].

Як відомо, директивні органи неодноразово приймали рішення про використання для шкіл приміщень розкуркулених селян. Проте місцеві відділи народосвіти найбільш придатні для шкіл приміщення “використовували часто-густо під різні установи, канцелярії, управління тощо” [492, с. 10;313, с. 47], забезпечення житлом осіб, які не працювали в школі [28, арк. 2;110, арк.16,16 зв.] та для інших потреб [100, арк. 7]. Адже і працівникам народної освіти, як виняток, було дозволено проживати в приміщеннях школи [80, арк. 36].

За даними НКО в 1928 р. шкільних приміщень в Україні, які займали установи чи організації, було приблизно 450. Тому РНК УСРР доручив НК РСІ УСРР разом з прокуратурою республіки негайно перевірити, які приміщення і з яких причин ще не було звільнено [37, арк. 94].

Про невиконання зазначених постанов свідчать наступні приклади. Так, в с. Пісках на Житомирщині секретар місцевого комітету партії поселився в колишньому “куркульському” будинку, в якому мала розміщуватися школа, а уповноважений від партії цей вчинок виправдав: “школа нехай почекає, від цього революція не постраждає” [316, с. 69]. Ще одним прикладом байдужого ставлення місцевого керівництва може слугувати те, що в Донецькій області близько 100 шкільних будинків також використовувалося не за призначенням. Подібне спостерігалось у Харківській області. Так, у висновках бригади про виконання Харківською віднародосвітою постанови ЦК ВКП(б) “Про початкову та середню школу” від 5 вересня 1931 р. вказувалося, що із 44 будинків, які повинні були бути передані ВНО, передано школам за останні роки лише 5 об’єктів [31, арк. 3]. З числа наявних “куркульських” будинків було передано в розпорядження ВНО лише біля 30% [33, арк. 3].

У республіці траплялися неодноразові випадки позбавлення навчальних закладів власних приміщень. Зокрема, Київський окрвиконком продав будинок педтехнікуму Шкітрестові за 600 тис. крб. У Вінниці в шкільних будинках розміщувалися медичні заклади,

конвойна команда. Центральна комісія розподілу будинків в столиці УСРР, звільнених внаслідок ліквідації округ, ухвалила виключити з списку установ, які потрібно було задовольнити приміщеннями, заклади соціально-культурного сектору [41, с. 16].

На масовий характер подібних явищ вказували і контролюючі органи. Так, у рішенні Колегії НК Юстиції від 9 серпня 1932 р. “Про роботу органів юстиції в галузі загального навчання та політехнізації школи” відзначалося, що багато шкільних приміщень, які використовувалися не за призначенням, було передано школам [44, арк. 17;440, с. 3].

Через нестачу шкільних приміщень в багатьох школах, як вказують архівні матеріали, заняття проводилися в дві, а то й три зміни. У Донбасі, зокрема, навчання проводилося в 3 і навіть 4 зміни, інколи учні залишали школу в 9 годин вечора [163, арк. 73]. Хоча, шкільні приміщення не були оснащені вентиляційними системами і були непристосованими до змінних занять [536, с. 38].

Однак лише шляхом встановлення змінності навчання вдавалося подолати проблему тісноти в школі і добитися більш-менш допустимою шкільною гігієною коефіцієнту щільності в класних кімнатах. Ступінь забезпечення шкільними приміщеннями учнів УСРР в цілому розподілявся таким чином: близько 1 м² припадало на 42% учнів, від 1 до 1,24 м² – 25%, 1,25 м² і більше, відповідно 33% школярів [241, с. 43]. Отже, біля половини учнів навчалися в умовах далеких від норми, встановленої шкільною гігієною з розрахунку на кожного учня в 1,5 м².

Неприпустимі санітарні умови, які призводили до епідемій хвороб були причинами того, що навчання учнів проводилося з перервами. Для боротьби із захворюваннями учнів у 1922 р. вперше було запроваджено медичне обслуговування шкіл. У містах медпункти були відкриті в більш як у 60% шкіл, у селах – понад 23%.

Проте й надалі у більшості шкіл УСРР відповідного санітарного контролю не було. Так, у Волинській губернії в 1924 р. значний відсоток сільських шкіл не відповідав гігієнічно-санітарним вимогам [163, арк. 10]. А у Київській окрузі за даними Окрздоров'я від 2 червня 1926 р. 63% шкільних приміщень не задовольняли нормальні умови навчання [175, с. 2].

Особливо у надзвичайно важкому стані перебували сільські школи. У 1925 р. в Україні налічувалося 16600 шкільних приміщень, з яких 25% були зовсім не пристосованими для навчання дітей, а решта вимагали капітального ремонту. Так, у доповідній записці інспектора по

польроботі завідуючому Подільським ГубВНО від 31 березня 1925 р. зазначалося, що шкільні будинки, судячи по 2-х округах, лише на 25% відповідають своєму призначенню, інші ж на 75% не пристосовані для навчання [169, арк. 21]. Здебільшого сільськими школами були невеликі і невисокі, вкриті соломною будинки у дві-три кімнати, з малими вікнами та земляною долівкою. З усієї кількості приміщень 33% мали лише по одній шкільній кімнаті, дві – 25%, три – 13% і лише 9% мали чотири і більше кімнат [468, с. 7; 188, с. 3]. Більшість шкіл були збудовані ще в дореволюційний період [533].

В осінньо-зимовий період через відсутність палива у школах не дотримувався потрібний температурний режим. Внаслідок чого, взимку 1920 р. в Україні функціонувало лише 40% шкіл [7, арк. 34 зв.]. Для ліквідації подібного становища РНК Союзу 15 вересня 1921 р. встановив паливну повинність місцевого населення.

У 1922-23 н. р. із-за відсутності коштів для постачання навчальних закладів паливом НКО обмежився лише його розподілом серед установ м. Харкова [63, арк. 75]. Вже в 1923-24 бюджетному році перспектива забезпечення паливом шкіл покращилася. Тим закладам, які розміщувалися в степових районах (не біля лісу), НКО домовився про постачання їм вугілля (Одеська, Катеринославська, Донецька, Полтавська губернії, м. Харків та Київ). Іншим навчальним закладам, які утримувались за рахунок держбюджету, надавались кредити на заготівлю палива на місцях [63, арк. 76]. При постачанні паливом школам траплялися випадки його захоплення при транспортуванні. Тому наказом Волинського губернського РВК по Волинській губернії від 10 лютого 1921 р. всі продукти, паливо та реманент, що належали закладам народної освіти, ніяким реквізиціям та захопленню не підлягали [129, арк. 120].

Повідомлення про потреби шкіл в опаленні надходили звідусіль [44, арк. 17; 92, арк. 9; 456, с. 253]. Як вихід з даної ситуації на місцях вдавались до економії, в деяких школах навчання провадилися з 2-3 групами в одній кімнаті, що, звичайно, негативно впливало на хід навчального процесу [103, арк. 49]. Деякі школи зачинялися взимку через відсутність палива [104, арк. 30, 163], а в інших – взагалі не розпочиналося навчання [108, арк. 49 зв.; 132, арк. 1]. Щоб вийти зі скрутного становища, в ряді сіл селяни вирубували колишні поміщицькі парки, лісопосадки для опалення шкільних приміщень. Освітлення шкіл взагалі не передбачалось кошторисом. При потребі вчителі приносили свій гас або вводилось самообкладання населення на освітлення. У

1924 р. III сесії ВЦВК'а Союзу зобов'язала Народний комісаріат земельних справ (далі – Наркомзем) та місцеві виконкоми рад прийняти заходи по забезпеченню шкіл паливом [1, арк. 223].

Необхідно зазначити, що опалення центрального типу в шкільних будинках було на той час дуже рідкісним явищем (до 1,5%), а громіздкими грубами опалювалося наприкінці 20-х – на початку 30 х років ХХ ст. до 13% всіх приміщень [241, с. 45]. Проте, незважаючи на труднощі, у більшості неопалюваних школах, з вибитими вікнами, вдягнуті у лахміття діти продовжували навчатися, а вчителі, які не отримували заробітної плати, продовжували навчати [333, с. 291].

Унеможлилював налагодити нормальний навчально-виховний процес і незадовільний стан із забезпеченням шкіл навчально-виробничим матеріалом. Не вистачало шкільних парт, столів, стільців, наочного приладдя. Навіть стан дослідних шкіл був жахливим. У 1924 р. у Бахмутській дослідній семиріччі для дітей членів профспілок “під час дощу в коридорі стоять різні відра і корита для збирання дощової води... Меблів не вистачає і учні сидять по 3-4 за однією партою” [22, арк. 74]. Подібне спостерігалось майже в усіх губерніях республіки. Так, на початку 30 х років ХХ ст. у с. Кривочинці Волочиського прикордонного району 11 парт припадало на 6 комплектів [78, арк. 44]. А у одному із газетних повідомлень про хід місячника загального навчання в 1930 р. зазначалося, що в деяких школах м. Одеси та Одеського району за партами для двох учнів сиділо 5 осіб [41, арк. 58].

Були випадки, коли кошти, які направлялися державою на покращення матеріальної бази шкіл використовувалися не за призначенням. Хоча постановою Колегії НК РСІ від 16 липня 1926 р. заборонялося використовувати спецзасоби не за прямим призначенням, у іншому випадку порушники притягувалися до відповідальності [139, арк. 118]. Так, у 1930 р. було відпущено спеціальні дотації з прикордонного фонду “0” кв. в сумі 600 тис. крб. на господарське і навчальне устаткування шкіл та 100 тис. крб. на одяг і взуття учнів. Жоден з прикордонних районів ці кошти цілком використати не зміг [78, арк. 44,45].

Забезпечення шкіл партами проходило несистематично. Відділи наросвіти не знали, скільки потрібно їх виготовити чи відремонтувати. Ця справа передавалася завідуючим школами, тобто про це мали дбати самі навчальні заклади.

Подолання дефіциту в навчальних меблях було надзвичайно важкою справою. Так, для шкіл Могилів-Подільського округу в 1926-

27 н. р. було виготовлено 1059 парт на суму 13 тис. крб., а в 1927-28 н. р. – 2808 на суму 30 тис. крб. Проте все ж нестача відчувалася ще в столах, стільцях, шафах [81, арк. 2 зв.].

Потрібно зазначити, що в той час парти були переважно старого зразка, деякі з них належали тим установам, які перебували в цих приміщеннях [80, арк. 36]. Шкільний інвентар не мінявся багато років і тому ремонту не підлягав. Значна його частина при катастрофічній нестачі палива була знищена.

Одним з важливих елементів навчальної бази загальноосвітніх шкіл є бібліотеки. У 20-х – на початку 30-х років ХХ ст. в усіх навчальних закладах України був низький рівень їх фондово-матеріального забезпечення. А вже за час революції загальноосвітня школа неодноразово піддавалась перетворенням і тому в ній залишались бібліотеки попередніх навчальних закладів, фонди яких не відповідали програмній роботі і тому не використовувалися учителями та учнями [150, арк. 116].

Становище ускладнювалося відсутністю в ряді шкіл самих бібліотек, що гальмувало реалізацію навчальних програм і задоволення культурно-освітніх потреб учнів [150, арк. 116]. У деяких школах через нестачу приміщень бібліотеки існували без читального залу. Тому підручники видавалися для домашнього користування. По зазначеній вище причині деякі бібліотеки розміщувалися в коридорах шкіл [164, арк. 4,7,8,10,12,16]. Більша частина книг була непридатною для користування, а деякі навіть з першого дня свого надходження [164, арк. 5]. Про низьку якість як за змістом, так і за оформленням виданої навчальної літератури в 20-х роках ХХ ст. свідчили протоколи засідань вчительських комісій з питань оцінки підручників для трудових шкіл (1926-27 н. р.) [148, арк. 66,110]. Таким чином, знову підтверджувалась характерна для радянської влади того періоду особливість – відсутність заміни для ліквідованих попередніх здобутків.

З метою створення сприятливих умов для накопичення навчальної літератури для трудових шкіл постановою ВУЦВК від 23 серпня 1922 р. визнавалось необхідним асигнування для цієї мети відсоткової позики Державне видавництво України (далі – ДВУ) із резервного фонду РНК [164, арк. 5].

З 20-х років ХХ ст. розпочався процес поступового збільшення кількості бібліотек при школах. Однак книжковий фонд у них був надзвичайно обмеженим, переважала в основному політична література.

Так, у шкільній бібліотеці однієї із польських шкіл м. Вінниці, наприклад, в 1930 р. було 403 підручника, 433 книги науково-політичного характеру і 54 книги з белетристики [80, арк. 36].

У плані Головсоцвиху НКО УСРР по запровадженню української мови в закладах соціального виховання (1923 р.) зазначалося, що до початку 1923-24 н. р. потреби українських шкіл в підручниках будуть задоволені. Для цього передбачалося виділення спеціальних кредитів. Водночас констатовувалася наявність частини літератури на ринку. Була врахована і сума асигнувань, необхідних для здійснення цих планів. Вона складала – 331710 зол. крб. [16, арк. 105].

На початку 20-х років ХХ ст. після передачі шкіл на кошти місцевого бюджету стало очевидним, що він не в змозі забезпечити всі витрати по утриманню шкіл. У розпорядженні Донецької губвіднаросвіти, наприклад, було в наявності лише по 10 зол. крб. в місяць на навчальні посібники для кожної школи. При такому малому асигнуванні діти залишалися без підручників та зошитів [22, арк. 73].

Становище в шкільних бібліотеках ускладнювалось і тим, що стару дореволюційну літературу заборонялося використовувати і з часом вона була знищена [26, арк. 13; 168, арк. 10]. Тому книжкові фонди перших шкільних бібліотек створювались силами населення. Були випадки, коли господарські органи (наприклад, цукровики Андрусівської волості Волинської губернії), за кошти яких утримувались школи, постачали робітників освіти педагогічною літературою [53, арк. 12]. В інших губерніях, зокрема, Донецькій учні в 1923-24 н. р. забезпечувалися підручниками за отримані кошти від самообкладання населення [26, арк. 18]. Розпорядженням місцевих органів влади організувалося обкладання робітників, які отримували не менше 40 тов. крб. заробітної плати [26, арк. 73].

Комплектування шкільних бібліотек проводилося і за кошти добровільних внесків батьків учнів, як це було у Тростянецькій та Вінницьких трудшколах в 1924 р. [80, арк. 36; 104, арк. 81 зв.].

Враховуючи те, що сільради кошти на постачання підручниками сільських шкіл не відпускали, їх придбання відбувалося за рахунок культфонду [91, 141-142], а також отриманих коштів від продажу хліба, зданого згідно колдоговорів населенням [103, арк. 30 зв.].

Існувала практика, як, наприклад, в Сновському окрузі Чернігівської губернії, коли 18 шкіл, вибраних губвиконкомом в порядку їх патронування, у 1924 р. отримали від нього необхідні книги. Інші навчальні заклади даного округу 500 зол. крб., виділених Чернігівським

губвиконкомом, витратили на закупівлю підручників, проте цієї суми, звичайно, було недостатньо [24, арк. 6].

Учні шкіл національних меншин взагалі забезпечувалися підручниками погано [119, арк. 114, 114 зв.]. Так, польські школи у Подільській губернії – на 50% в I групі і на 15% в II і III групах [92, арк. 21 зв.]. При катастрофічній нестачі підручників та методичної літератури спроби дипломатів зарубіжних країн допомогти національним меншинам відхилялися. Зокрема, в кінці 20 х років XX ст., наприклад, прагнення польських дипломатів надіслати польській національній меншині в УСРР навчальну літературу з Польщі було відхилене радянським керівництвом [519, с. 51-52]. Необхідно зазначити, що в 1932-33 н. р. планувалося видати 76 назв підручників для цих шкіл, а вийшло з друку лише 53 [45, арк. 19 зв.].

Виходячи зі скрутного становища, 19 серпня 1924 р. колегія НКО ухвалила постачати за рахунок фонду на здешевлення книжки зі знижкою в 55%, або взагалі безкоштовно в першу чергу підручниками райони, в яких був недорід і в зв'язку з ним дефіцитний бюджет [27, арк. 68]. Була встановлена норма забезпечення учнів підручниками на 1924-25 н. р.: 1 буквар на одного учня I групи, 1 книга для читання на 4 учнів [27, арк. 76]. Учні старших класів міських і містечкових шкіл повинні були купувати підручники самостійно [28, арк. 9]. В 1925 р. учень мав в середньому менше половини необхідних підручників.

Тому III сесія ВУЦВК зобов'язала НКО та губернські виконкоми (1924 р.) забезпечити масові школи, особливо сільські в 1925-26 н. р. радянськими підручниками [1, арк. 222]. Виходячи з цього спостерігалось збільшення асигнувань на комплектування шкільних бібліотек. Так, згідно даних Могилів-Подільського округу, на придбання підручників в 1926-27 н. р. було асигновано – 28 тис. крб., в 1927-28 н. р. – 30 тис. Пересічно на кожного учня припадало на той час 3 підручника, проте в семирічках їх все ж таки продовжувало не вистачати [81, арк. 2 зв.].

Потрібно зазначити, що школи у великих центрах отримували шкільні підручники в першу чергу та нерідко в більшій кількості, ніж потрібно, а загальноосвітні заклади на периферії залишалися без них або отримували їх у другій половині шкільного року через незадовільне транспортування [123, арк. 20]. Подібна негативна практика критикувалась наркомом освіти М. Скрипником в одному із виступів, де

наводиться приклад, коли транспортування книг з Києва до Вінниці здійснювалося 36 днів [493, с. 24].

Неналежне ставлення місцевих органів влади до цієї справи призводило до невчасного початку в деяких школах навчання. Зокрема, Мар'янівською сільрадою на Поділлі біля 246 кг зерна на підручники було здано по призначенню, а навчання в листопаді 1922 р. ще не розпочалося через їх відсутність [0, арк. 6,10].

У листі НКО до всіх губвідділів та окрінспектур наросвіти, датованому 1925 р., констатовалося, що загальна кількість підручників ідеологічно і методично цілком пристосованих до вимог нової школи, надрукованих до початку навчального року (5 млн. примірників) цілком достатня [97, арк. 4]. Проте з місць продовжували надходити повідомлення, що постачання підручниками і деякими приладдями відбувалося за рахунок населення. Про це, зокрема, говорилося на третьому Павлоградському окружному з'їзді Рад 9 травня 1926 р. За державні кошти в цій окрузі було розіслано на кожну школу лише по одному порадику та журналу "Радянська освіта". В 1925-26 рр. в Україні підручники в основному постачалися за кошти місцевого бюджету. Всього надіслано було до шкіл 60 тис. підручників, 87 глобусів та 258 географічних мап [32, арк. 47]. Але така кількість була далеко недостатньою для організації навчального процесу.

ДВУ проводило договірну кампанію на постачання з місцевого бюджету шкіл підручниками та навчальним приладдям. У 1926-27 н. р. школи були в основному забезпечені ними, завдяки своєчасному поданню заявок та відповідних авансів ДВУ, без яких воно, зважаючи на обмеженість оборотних коштів, не змогло б організувати виробничий процес [27, арк. 63].

У 1927-28 н. р. така договірна кампанія проводилась з окрвиконкомами [136, арк. 85,87]. Були випадки, коли укладалися договори і з іншими видавництвами. Так, Президія Київського окрвиконкому уклала договір з Книгоспілкою. Проте це суперечило директивам РНК і НКО і викликало бурю протестів [136, арк. 88,89]. Тим більше, що ДВУ надавало 15% знижки, з яких 10% отримували ОВК, а 5% – низова кооперативна мережа [136, арк. 89].

У доповідній записці про хід роботи по здійсненню загального обов'язкового початкового навчання в УСРР (1930 р.) зазначалося, що НКО встановив продаж підручників для I концентру українських шкіл в 5520 тис. екземплярів і для старшого концентру в 2765 тис. Надруковано для молодшого концентру українських шкіл було 4195 тис. екземплярів,

що складало 76% загального тиражу, а для старшого концентру – 992 тис., тобто наклад складав лише 36%. Заявки на підручники для 1-2 груп українських шкіл були задоволені на 75,9%, для 3-4 груп на 53,5% і для старшого концентру на 31,8%. Для молодшого концентру російських шкіл наклад був визначений в 575 тис., а для старшого – в 696 тис. Надруковано було 14% тиражу для молодших груп, і 30,5 % – для старшого. Було задоволено заявок для перших двох груп російських шкіл на 70,6%, для 3-4 груп – на 19,5% і для старшого концентру – на 32,2%. Водночас зазначалась причина затримки друку – обмеження в постачанні паперу [39, арк. 63].

Обіжником від 14 жовтня 1930 р. НКО, ДВУ та Книгоспілки визначалися місцеві бази постачання районів підручниками. Ними стали окружні книгарні філій ДВУ та окрспоживспілки колишніх окружних центрів (за старим адміністративним поділом до ліквідації округів). Прикріплення районів до певних книгарень мережі ДВУ або Книгоспілки було вміщено в газеті “Комуніст” [172, с. 4]. Обстеження виявило, що низка районів несвоєчасно викупляла і вивозила підручники з цих установ. Тому НКО звернувся до РВК і міськрад з проханням налагодити постійний зв’язок з цими книгарнями, стежити за отриманням підручників з подальшим їх розподілом між прикріпленими районами і негайним викупом й розподілом по школах [39, арк. 77].

Перед початком 1930-31 н. р. Книгоспілка, яка мала постачати підручники школам, видала розпорядження тримати їх на складах. Пояснювалось це тим, що кооперативна сітка знаходилася тоді в стані реорганізації. Внаслідок зазначеної бездіяльності 1-2 групи шкіл І концентру були забезпечені підручниками на 73% щодо назв і 64% щодо накладу. 3 і 4 групи мали отримати підручники з 15 вересня 1930 р., а учні в старших групах були забезпечені підручниками лише на 15% [197, с. 3]. Згідно даних листування з райвиконкома, інспекторами народної освіти України про стан роботи по введенню загального обов’язкового початкового навчання ІІ концентр шкіл в 1930 р. підручниками був забезпечений не повністю (5-60%) [42, арк.10]. У школах м. Хмільника в 1930-31 н. р. підручників було лише 50% [170, с. 7], а у Баришівському районі –30% [193, с. 7].

Пояснюючи причини такого становища ДВУ посилялося, як і раніше, на нестачу паперу й неналагодженість поліграфічного виробництва. Директивні органи вживали заходи для подолання цих причин. Так, ще в 1924 р. для безкоштовного забезпечення або придбання на пільгових умовах підручників дітям робітників й

незаможного селянства в масових закладах соціального виховання НКО забронював 131 тис. кг паперу, що передавалися на певних умовах ДВУ [20, арк. 154]. Проте деякі друкарні, наприклад м. Дніпропетровська та Одеси, маючи вдосталь паперу, замовлення на друк підручників не виконували, друкуючи при цьому іншу літературу [41, арк. 16].

Низькопродуктивна діяльність видавництв пояснювалася не лише обмеженістю фондів паперу, а й слабкою поліграфічною базою. Саме, суттєва нестача паперу, а також відсутність інших матеріалів затримувала випуск підручників. Власне план постачання видавництв папером в 1932 р. виконувався так: 55% – 1-й квартал, 60% - 2-й квартал, 33,4% - липень, а впродовж першої декади серпня постачання паперу взагалі припинилося. Ці дані свідчать про те, що реалізація завдання у великій мірі залежала від сировинної бази, діяльності типографій і видавництв. Для подолання дефіцитності паперу та сировини для поліграфічної промисловості та видавництв, а також для підвищення відповідальності громадськості до даної проблеми НКО проводив різні заходи в межах республіки. Одним з них був місячник (1 березня – 1 квітня 1929 р.) збору паперової макулатури серед учнів загальноосвітніх шкіл [149, арк. 32].

У зв'язку з обмеженістю паперових ресурсів та невеликої кількості тиражів НКО в 1932-33 н. р. дав розпорядження обережно користуватися підручниками, про що свідчить низка статей в пресі та доповідна записка заступника наркома освіти О. Карпеко до РНК [45, арк. 36].

Серед причин повільного друку підручників варто виділити недостатньо організовану працю авторів, в результаті чого видавництво рукописів відбувалося занадто повільно. Про це свідчать темпи виготовлення підручників для загальноосвітніх шкіл. Так, в 1932 р. 54 назви підручників колективом робітників видавництва, авторів, рецензентської громадськості і врешті референтів науково-методичного сектору, виготовлялися 3073 дні [45, арк. 4].

Постановою Колегії НКО від 11 серпня 1932 р. пропонувалося видавництвам і секторам перебудувати свою роботу так, щоб до початку н. р. всі підручники були надіслані до шкіл. І знову через запізнення автури і головним чином через нестачу паперу постанова не була виконана [45, арк. 19]. Як і раніше, постановою Колегії НКО в грудні 1932 р. констатувався катастрофічний стан виготовлення та забезпечення шкіл підручниками. Зокрема, план їх видання був виконаний лише на 40,9%. Аналізуючи кількість виданих підручників

у 1932 р., потрібно відзначити, що по кількості й повним накладом вийшли лише російські [45, арк. 19].

12 лютого 1933 р. ЦК ВКП(б) прийняв постанову “Про підручники для початкової та середньої школи” і зобов’язав видавництва та органи освіти розпочати видання стабільних, краще складених і перевірених підручників [385, с. 164-165].

Робота по забезпеченню шкіл підручниками та навчальними посібниками проводилася спільними зусиллями РСФРР та Української СРР. 28 березня 1933 р. було підписано угоду, згідно з якою Наркомос РСФРР зобов’язувався сприяти Наркомосу УСРР шляхом видання всіх підготовлених у 1933-34 н. р. стабільних підручників. НКО УСРР зобов’язувався для цього надавати Наркомосу РСФРР необхідні матеріали з історії, географії та соціалістичного будівництва України [526, с. 7].

З початку 1930-х рр., коли фактично в УСРР розпочалася планомірна русифікація, в країні зростає кількість російськомовних підручників. Їх не лише завозили у значній кількості з центральних районів Росії, а й збільшували їх випуск безпосередньо в Україні. Так, із 210 назв підручників для початкової й середньої школи, запланованих до видання українською і російською мовами у 1937-38 н. р., 99 (47%) були російською мовою [262, с.112-113].

У цей період значна увага приділялась також питанням забезпечення учителів методичною літературою, якої також катастрофічно не вистачало. Внаслідок чого вчителям доводилося власноруч складати матеріали, тексти, за якими проводилося навчання [293, с. 200]. З цією метою ЦК КП(б)У 15 вересня 1932 р. прийняв постанову “Про початкову та середню школу”, в якій зобов’язав ДВУ та видавництво “Пролетар” організувати на пільгових умовах добірку та розсилання необхідної для учителів літератури до 1 лютого 1933 р. [80, арк. 36].

У 1920 – 1930-ті рр. надзвичайно гостро стояло питання забезпечення учнів наочними приладдями. Так, заступник народного комісара освіти Я. Ряппо в своїй доповіді на II сесії ВУЦВК 21 жовтня 1925 р. зазначав, що витрати в 1924 р. на 1 учня в місті складають 13 крб. на рік, на селі ще менше, а саме – 8,37 крб. [468, с. 6]. Особливо складне становище виникло при викладанні предметів в старших класах. Наочні приладдя, які виготовлялися, були надзвичайно низької якості і не відповідали висунутим до них вимогам. У 1920 р. у країні один олівець

припадав на 60 учнів, 1 перо – на 22 учні, 1 чорнильниця – на 100 учнів. На школяра в рік видавався 1 зошит на 15 листків [360, с. 139].

Потрібно відзначити, що НКО на 1924-25 н. р. встановив норми постачання шкіл навчальними посібниками. Зокрема, передбачалось видавати по одній карті СРСР, України, Європи, Донбасу, округу, району кожній школі. По одній таблиці метричних мір на дві групи, одній таблиці правопису на групу та приладів, матеріалів, інструментів для практичних робіт, лінійок, циркулів з розрахунку 50 крб. на школу [27, арк. 77]. Проте, у річному звіті Головоцвиху Поділля, наприклад, за I півріччя 1923 р. зазначалося, що школи забезпечені навчальним та письмовим приладдям на 30% [91, арк. 252]. У такому становищі були майже всі загальноосвітні школи України [93, арк. 673].

Не краще становище було і в наступні роки. Так, в квітні-травні 1925 р., в Проскурівському районі цієї ж губернії, наприклад, загальноосвітні школи не мали фізичних і природничо-історичних кабінетів, методичної літератури, а такі необхідні предмети, як глобуси, рахівниці, настінні карти були не в усіх школах. Причинами цього стали відсутність відповідних асигнувань та труднощі дістати їх на ринку [81, арк. 2 зв.,3]. Необладнаність кабінетів або їх відсутність була характерною для багатьох шкіл УСРР [161, арк. 14].

Незадовільний стан існував у забезпеченні школярів учнівськими зошитами. За словами М. Скрипника: “На одного учня на квартал припадає лише 4-5 зошитів. Це голодна норма. Це норма нижча за мінімальну потребу” [493, с. 24]. Поряд з цим траплялися випадки, коли спецзасоби використовувалися не по призначенню, тобто витрачалися не на зміцнення матеріальної бази школи [139, арк. 118].

Наркомат торгівлі УСРР з метою врегулювання справи постачання учням шкіл соцвиху зошитів 13 жовтня 1929 р. видав розпорядження, за яким постачання їх в школи мало здійснюватися за планами, а роздрібний продаж по крамницях мав проводитися лише після задоволення першочергових потреб організованого споживача [37, арк. 41]. Проте, як і раніше, постачання проходило й надалі безсистемно. Одні школи отримували по 30 тис. зошитів, а деякі взагалі не отримували своєї розверстки [47, арк. 29]. Наприклад, у м. Києві, в 1930 р. їх продовжували видавати в обмеженій нормі – 3 зошита на місяць на учня [194, с. 3]. Тому школярі змушені були писати на газетах, а вчителі нотатки відповідних уроків – на сторінках старих підручників.

В цей час шкільне приладдя в значній кількості використовувалося не за призначенням. Зокрема, деякі заклади використовували зошити, виділені для навчальних закладів, на різні канцелярські потреби. Тому НКО пропонував адміністрації шкіл встановити контроль за отоваренням фондів [445, с. 3].

Наявність недоліків в організації навчання підростаючого покоління пояснювалася і тим, що окремі громадські і радянські органи усунулися від цієї важливої справи і не надавали допомоги, якої потребували школи. Тому ЦК КП(б)У своєю постановою від 23 серпня 1930 р. зобов'язав державні установи і громадські організації взяти участь у матеріально-фінансовому забезпеченні плану загального навчання на 1930-31 н. р. [42, арк. 93].

Значну допомогу у забезпеченні шкіл канцелярськими товарами надавали промислові підприємства союзних республік. Із Москви, Таганрогу та інших міст РСФРР в УСРР поступала велика кількість зошитів, мап та інших навчальних матеріалів [263, с. 62]. Так, у жовтні 1926 р., наприклад, Московське акціонерне товариство пропонувало органам народної освіти України для закупівлі зошити та інші навчальні товари вартістю 29 крб. за 1 тис. одиниць [147, арк. 88].

У 1931 р. ЦК ВКП(б) зобов'язав ВРНГ СРСР створити Всесоюзне об'єднання по виготовленню навчальних посібників і шкільного приладдя. В березні 1931 р. ВРНГ УСРР організувала республіканський трест шкільного приладдя [263, с. 62]. В 1931 р. “Союз станкоінструмент” виділив для НКО УСРР різних інструментів на суму 561 тис. крб. [263, с. 64].

Державні органи, декларуючи безкоштовне обов'язкове навчання, взяли на себе зобов'язання забезпечити учнів сніданками. Так, декретом РНК УСРР від 31 травня 1921 р. “Про постачання продовольством і предметами широкого вжитку навчально-виховних закладів” передбачалося забезпечити школи продовольством для сніданків у їдальнях із державних фондів [7, арк. 110]. На початку грудня 1922 р. В. Ленін “До проекту постанови Політбюро ЦК РКП(б) по доповіді комісії Держпостачання” дописав таке: “Забезпечити крім наведеного розрахунку повністю потребу в хлібі усіх шкіл, як і учителів, так учнів... підрахувати, яку саме кількість хліба для цього треба відкласти... Додати ще на витрати школи 1 мільйон карбованців золотом” [350, с. 312].

Проте в наступні роки як заклади освіти, так і торгівельні організації безвідповідально поставилися до виконання цього рішення. Про це свідчить публікація наркома освіти М. Скрипника, в якій він

підкреслював: Наркомторг, Вукоспілка “...взяли підрахували, скільки гарячих сніданків і розверстали по районах, на одні райони припало по 13 сніданків, а на другі по 7... Це знущання, це глум, і тому треба організувати суспільну широку перевірку виконання [цього] завдання” [492, с. 13]. Перевірка показала, що в приміській смузі м. Києва, наприклад, в 1930 р. гарячі сніданки були організовані лише в 7 школах із 61 [180, с. 3]. Подібне спостерігалось в Подільській, Херсонській та інших губерніях. Зокрема, у м. Шепетівці Подільської губернії гарячих сніданків в 1930 р. було отримано 850 замість 1310 [41, арк. 22]. За підрахунками спеціалістів у м. Херсоні потрібно було видавати міським школам мінімум 1573 безкоштовних сніданків і 3470 – платних, а Робкооп спромігся видати лише 100 безкоштовних і 1200-1300 платних [175, с. 3].

Для більш кращого забезпечення шкіл гарячими сніданками проводився збір металобрухту, макулатури учнями шкіл. Наприклад, в листопаді 1929 р. метал здавався уповноваженим Рудметалоторгу, які перераховували кошти навчальним закладам [149, арк. 100].

Згодом, постановою ЦК ВКП (б) від 19 серпня 1931 р. у справі поліпшення громадського харчування та обіжником НКО “Про забезпечення школярів гарячими сніданками” від 19 вересня 1932 р. місцевим відділам народної освіти було дано ряд директив і вказівок для їх виконання [447, с. 11]. У 1932 р. уряд значно збільшив видатки на забезпечення ними дітей. Внаслідок цього, зокрема, по Дніпропетровській області у містах харчувалося 80% всіх учнів, на селі 20%; Вінницькій – 31%, Одеській – 30%, Київській – 15% [45, арк. 31].

У цей час через натуралізацію допомоги лєвова частка коштів соцстраху використовувалася на дієтхарчування та харчування школярів, позашкільне обслуговування [374, с. 133].

Потребувало удосконалення забезпечення учнів взуттям та одягом. Згідно з декретом РНК УСРР від 31 травня 1921 р. “Про постачання продовольством і предметами широкого вжитку навчально-виховних закладів” передбачалося забезпечувати школу одягом та взуттям [7, арк. 110].

Проте це питання вирішувалося так. Спочатку ним забезпечувалися дитячі будинки і лише після їх задоволення – школи [127, арк. 39]. Тому керівники органів і закладів освіти пояснювали великий відсоток невідвідування дітьми шкіл тим, що “Нарядів немає, чобіт не надсилають, матерії не дають, з чого ж ми будемо шити? Діти в таких

випадках босі, виходу до школи немає...” [311, с. 36]. За свідченнями дослідника В. Тиріна, в Коростенському районі Волинської губернії, наприклад, через відсутність одягу та взуття 48% дітей не відвідували школи [520, с. 58], а у м. Вінниці – 50-60% [91, арк. 162 зв.]. Таке становище спостерігалось у всіх повітах України [110, арк. 6; 183, с. 1].

Траплялися неодноразові випадки коли взуття, яке видавала кооперація учням, не відповідало по розміру [182, с. 2]. Так, 20 грудня 1930 р. на пленумі ВУРПС М. Скрипник зазначав, що чобітки, пошиті для дітей-школярів, за розміром відповідали дитині 4-5 років [492, с. 13].

На 1930-31 н. р. Наркомторг встановив норми постачання взуття та одягу, що складало близько 20 крб. на учня. В перелік цієї норми входили взуття на різні сезони, пальто, костюм, шапка. Потрібно зауважити, що на той час промисловість УСРР щомісячно виробляла лише 30-35 тис. пар взуття для дітей шкільного віку. Проте потреба в одязі складала 600 тис. комплектів, а на I квартал передбачалося виготовити лише 200 тис. комплектів. Складений НК торгівлі і ВРНГ план передбачав виготовлення та видачу на квартал 3000 комплектів одягу (в тому числі безкоштовно для дітей бідноти); 700 тис. комплектів взуття (в т. ч. 400 тис. безкоштовно для дітей бідноти). Місцева промисловість зобов'язувалась випускати 20% свого виробництва для дітей шкільного віку, крім того промислова і інвалідна кооперації повинні були виробляти не менше 70% своєї продукції для потреб шкіл. Але така перебудова промисловості не вирішувала питання постачання шкіл. Наприкінці 1930 р. потреби в одязі в країні забезпечувалися на 30%, взуттям на 50% [39, арк. 65].

Про дійсне становище, що склалося, говорять окремі приклади. Так, у м. Шепетівці на 2 тис. учнів було видано 180 пар взуття, 340 одиниць одягу та 290 пальто [41, арк. 22]. В с. Воєвідчинці на Могилівщині “наче на глум, прислали на село на зиму сандалі для дітей та одяг вартістю у 25 крб.” [177, с. 3]. У селах Херсонського району Робкооп видав на 6 тис. школярів лише 225 пальт [175, с. 3]. У Яришівській школі на Вінниччині на 174 дітей видали 12 пар взуття, з яких 6 – були придатні для дітей дошкільного віку [183, с. 1]. Заходами місцевих організацій зимовим одягом по 11 районах УСРР із 800288 учнів було забезпечено 53963 учні, або 6,7% [492, с. 13].

Отже, шкільна освіта в Україні у 20-х – на початку 30-х років ХХ ст. в результаті громадянської війни була зруйнована. У 50% міських та 80% сільських шкіл не проводилося навчання. Фактично з нуля, в

умовах економічної кризи, господарської розрухи, голоду 1922-1923 років проводилась її відбудова. Однак, на ремонт і будівництво шкіл негативно впливав залишковий принцип фінансування освіти. Не було достатньої кількості в загальноосвітніх школах навчальних кабінетів, не вистачало обладнання, шкільних підручників. Все це призводило до змінності роботи багатьох шкіл, що негативно впливало на навчально-виховний процес. Державними та директивними органами до відбудови шкільних приміщень залучалась громадськість, виробничі організації. Проводилися суботники, місячники допомоги школі, змагання на кращу організацію будівництва шкіл, обладнання навчальних кабінетів та майстерень.

3. 2. Особливості підготовки та формування вчительських кадрів

Першочергову роль у розвитку особистості, організації навчально-виховного процесу в школі відіграють кваліфіковані кадри. Тож цілком закономірно, що в різні періоди історичного розвитку нашої країни державні і директивні органи приділяли увагу поліпшенню підготовки вчителя. Дослідження цього досвіду у 1920-х – на початку 1930-х рр. дає можливість побачити, як саме відбувалися ці процеси, вплив шкільних працівників на політичне та культурне життя країни.

Зі встановленням радянської влади в УСРР процес перебудови суспільно-політичного життя супроводжувався певними труднощами. Надійним засобом їх подолання державні та директивні органи вважали поліпшення системи освіти, яку, на їх думку, потрібно було докорінно перебудувати. Ця перебудова розпочалася з розробки нової концепції кадрової політики. У зв'язку з цим керівництво НКО вдавалось, перш за все, до кадрових змін серед вчителів загальноосвітніх шкіл. Зокрема, наказом НКО №7 від 20 березня 1919 р. ліквідовувалися посади наглядачів, помічників класних керівників, а особи, які обіймали ці посади, звільнялися з роботи, якщо вони не належали до викладацького персоналу [6, арк. 52].

На противагу йому 4 квітня 1919 р. відділ взаємовідносин між працею і капіталом Народний комісаріат праці (далі – НК праці) ухвалив, що зазначені вище категорії освітян зможуть залишатися у школі, з метою зменшення безробіття, якщо пристосуються до вимог роботи в новій школі [6, арк. 58]. Так, вчителі, які були звільнені з шкіл Київського повіту, як призначені на роботу за часів Денікінщини, але мали бажання

працювати на користь радянської влади, поновлювались на свої посади, згідно з постановою Київського повітового революційно-військового комітету по відділу народів від 10 січня 1920 р. [133, арк. 5].

Одночасно необхідно було поліпшувати діяльність закладів, які готували педагогічні кадри. У спадщину в галузі підготовки педагогічних кадрів НКО України дісталось від попередніх урядів 9 учительських інститутів і 3 університети, сформованих на підставі закону від 14 червня 1917 р. [476, с. 14-15]. Випуск спеціалістів цих навчальних закладів обчислювався сотнями. Функціонувало також 44 учительські семінарії [476, с. 15]. Крім цього, підготовку вчителів нижчих початкових, вищих початкових та середніх шкіл здійснювали педагогічні курси. Проте, за даними С. Постернака, відповідну освіту в середніх школах України в 1917 р. мав лише 1% учителів [434, с. 81].

Проте для існуючого режиму принципово важливим було насамперед повернення на бік радянської влади вчительства, оскільки переважна їх кількість ставилася до нової влади вороже. Це визнавав і сам нарком освіти Г. Гринько, стверджуючи на VI Всеукраїнському з'їзді Рад, що вчительство "будучи переважно українським, воно особливо відбивало національні й націоналістичні переживання села" [238, с. 45]. Влучну характеристику політиці влади й НКО в цій сфері дав С. Сірополко "Визнаючи школу як головне знаряддя комуністичного виховання молоді, більшовицька влада з особливою енергією взялася за політичне виховання наявного кадру вчительства та за підготовку нових кадрів педагогічного персоналу, що був би цілковито пройнятий духом комуністичної партії" [487, с. 114-115]. Саме тому перед урядом УСРР постала потреба у реформуванні системи підготовки педагогічних кадрів.

Наявна на той час мережа закладів педагогічної освіти в радянській республіці не відповідала вимогам нової влади, і найголовніше, змісту освітньої політики. На думку працівників НКО, педагог повинен був мати найвищу кваліфікацію після закінчення ІНО. Однак, потрібної кількості таких закладів не було, і тому розпочалося активне формування мережі підготовки педагогічних кадрів.

У звіті НКО за 1920 р. зазначалося, що на той час в Україні функціонувало 20 вищих педагогічних інститутів. Колишні вчительські інститути і загальноосвітні факультети університетів були перетворені в педагогічні. Щороку вони випускали близько 1 тис. працівників освіти. Діяли також 48 середніх педагогічних шкіл, хоч це й суперечило існуючим поглядам, за якими вся педагогічна освіта мала бути вищою. Зазначені заклади також випускали біля 1500 осіб [7, арк. 36 зв.].

У перші роки радянської влади державні університети, ряд учительських інститутів реорганізуються в ІНО. Захопившись реформуванням педагогічної освіти, НКО УСРР ігнорував позитивний досвід дореволюційної педагогічної школи. Точний “діагноз” деградації університету в радянській системі поставив М. Попович, позначивши прихований сенс перетворення вищої школи на педагогічну, пропагандистську, яка не залишає місця ні академічній свободі, ні науковому пошукові, що є невід’ємними від ідеї університету [212, с. 155].

У 1921 р. ІНО вже функціонували у Харкові, Катеринославі, Чернігові, Кам’янці-Подільському, Полтаві та інших містах. Існувала й певна градація серед вищих педагогічних закладів. Так, в пояснювальній записці до штатів педагогічних навчальних закладів зазначалося, що всі ІНО можна було умовно поділити на дві основні групи по своїй потужності. До І групи відносились Катеринославський, Київський, Одеський і Харківський ІНО, де навчалися від 1200 до 2500 студентів та існували факультети профосвіти, соцвиху і робітфаки. Крім того в цих інститутах було в наявності вдосталь кабінетів. До 2 групи належали ІНО в Луганську, Полтаві, Глухові, Ніжині, Чернігові, Житомирі, Кам’янець-Подільську, Миколаєві і Херсоні, які були менш потужні з 1 факультетом соцвиху (у Луганському і Ніжинському були робітфаки) [19, арк. 4 зв.].

Крім цього, діяли вищі трирічні педагогічні курси, організовані в 1921 р. на базі учительських семінарій, реформованих в грудні 1917 р. в учительські школи, а з 1920 р. – педагогічні школи [275, с. 84]. Згодом в 1925 р., вони були перейменовані у педагогічний технікум. У 1922 р. колегія Укрголовпрофосу прийняла “Тимчасове положення про трирічні педагогічні курси”, згідно з яким вони не розглядалися як вищий ступінь в системі педагогічної освіти [275, с. 84]. Зокрема, керівник Укрголовпрофосу Я. Ряппо відзначав, що трирічні педкурси, що виникли на базі дореволюційних учительських семінарій, потрібно розглядати як тимчасові навчальні заклади для підготовки “рядових” працівників соцвиху [471, с. 27]. Пізніше він виступив з різкою критикою середньої педагогічної освіти взагалі, заявивши, що “кваліфікація сучасного педагога є вища кваліфікація, а не звичайна” [477, с. 78]. По причині нестачі педагогів і з визнанням лише вищої кваліфікації постановою РНК від 9 липня 1925 р. курсам було повернено попередній статус та прирівнено до технікумів (в Україні в 1920-1930 рр. вони вважалися вищими навчальними закладами) [477, с. 41; 422, с. 65-66]. Педкурси

(педтехнікуми) готували учителів для початкової школи, а ІНО – учителів для другого концентру семирічки, профшкіл, робітфаків й технікумів [563, с. 195].

Необхідно зазначити, що курси проіснували до 1930 р., коли була проведена уніфікація системи вищої і середньої спеціальної освіти СРСР. У результаті якої педтехнікум став середнім спеціальним навчальним закладом, який готував вихователів для дошкільних закладів та вчителів початкових класів. Після низки трансформацій курси перетворились у педагогічні училища.

Відповідно до декрету РНК України від 2 березня 1919 р. “Про вступ до вищої школи” розширилися можливості набуття вищої освіти. Зокрема, при вступі до вузів від вступників не вимагали наявності атестату про середню освіту, не передбачалося й складання вступних іспитів. Пріоритет надавався вступникам, рекомендованим партійними, комсомольськими, профспілковими організаціями.

З метою якнайшвидшого забезпечення школи вчительством були створені робітничі факультети в 1919 р. у РСФРР, а у 1920-1921 рр. в Україні, а саме у Ніжині, Києві, Харкові, Одесі, Катеринославі, Миколаєві та інших містах. Набір на ці факультети здійснювався в основному за рекомендаціями партійних, профспілкових організацій та комітетів незаможних селян. У даному випадку спостерігалось здійснення політики підміни загальногуманних принципів класовими [315, с. 62].

Про швидку “пролетаризацію” вищих навчальних закладів, у тому числі і педагогічних свідчать наступні дані. Так, якщо в 1917 р. студентів-вихідці з дворянських верств населення складали понад 66%, то з 1920 р. і в наступні роки їх кількість почала стрімко падати до 0%. Студентів-вихідців з дрібної буржуазії в 1917 р. навчалось у вищих навчальних закладах близько 40%, у 1918 – 1920 рр. – 72%. Проте далі спостерігається поступове скорочення і в 1924 р. їх відсоток сягнув 13%. Привілейоване становище за часів радянської влади, порівняно з вище зазначеними верствами населення мали робітники, селяни і службовці. Так, якщо в 1919 р. серед студентів нараховувалося 24% вихідців зі службовців, 6% – з селян і 3% – з робітників, то в 1924 р. вони відповідно складали вже близько 47%, 25% і 16% [54, арк. 128]. Безпосередньо прийом на навчання в ІНО для робітників складав у 1924-25 н. р. 6,5%, для селян – 19,5%, для службовців – 66%. У наступні роки існувала аналогічна ситуація класової градації серед студентів педагогічних закладів. І в 1928-29 н. р. прийом за соціальним станом в ІНО виглядав

таким чином: робітники – 20,4%, наймити – 1,2%, селяни – 32,2%, трудова інтелігенція – 27,5%, службовці – 16,6%, кустарі – 1,8% [36, арк. 20]. До речі, вона була підкріплена законодавчо. Згідно з директивою НКО від 20 липня 1923 р. при вступі до вищих навчальних закладів варто було керуватися перш за все дійсним “пролетарським походженням” і наявністю виробничої практики [115, арк. 126].

Цією директивою при вступі у вищий навчальний заклад надавалася також перевага особам, які закінчили робітничі факультети, школи ФЗУ, профшколи. Небажаним було прийняття на навчання абітурієнтів, які закінчили лише семирічну трудову школу, адже вони вважалися недостатньо “профільтрованою” соціальною масою, не мали достатнього багажу знань та виробничої практики [115, арк. 126]. Необхідно зазначити, що дані упередження відобразилися на динаміці прийому випускників трудових шкіл в ІНО. Зокрема, якщо в 1923-24 н. р. – вступників з даного навчального закладу було прийнято 17%, то в 1924-25 н. р. лише 8,5%, 1925-26 рр. – 9,5%, і лише показник у розмірі 27,3% у 1928-29 н. р. перевищив показник 1923-24 н.р. [36, арк. 23]. Домінуючою була кількість абітурієнтів в ІНО, які здобули освіту в профшколах. Так, якщо в 1924-25 н. р. їх кількість складала 11% – то в 1928-29 н.р. – 29,7%. Зростала кількість студентів-випускників робітничих факультетів. В 1924-25 н.р. їх навчалася в педагогічних навчальних закладах 4,2%, у 1928-29 н. р. – 12,2% [36, арк. 23].

Потрібно зазначити, що у зв'язку з дефіцитністю вчительських кадрів, прийом у вищі педагогічні заклади постійно збільшувався. Так, план прийому в ІНО в 1928-29 н. р. збільшується на 1240 осіб, порівняно з минулими роками. Проте, зараховано було на навчання лише на 529 осіб більше [36, арк. 2]. Основною причиною невиконання плану прийому являвся класовий підхід до комплектування складу студентів. На це красномовно вказує аналіз причин відмов у прийомі на навчання. Так, серед абітурієнтів, яким було у 1928-29 н. р. відмовлено у прийомі на навчання представників селянства було 638 осіб і трудової інтелігенції – 593 [36, арк. 3].

Поряд з розширенням прийому до педагогічних навчальних закладів відбувався також пошук шляхів прискорення підготовки вчителів. Зокрема, Харківський відділ народної освіти запропонував створити дворічні інститути практикантів, до яких зараховувалася молодь віком від 18 до 25 років з семирічною освітою. Впродовж першого року навчання вони підвищували свій загальноосвітній рівень, на другому – проходили практику в педагогічних інститутах. Після закінчення курсів

слухачі складали іспити на звання вчителя. Кожен з них повинен був працювати у молодших класах на правах стажиста. І якщо він себе позитивно зарекомендував, дістав позитивну оцінку колективу школи, йому присвоювалося звання учителя початкових класів [366, с. 59-60].

На початку 20-х років ХХ ст. для перевірки осіб, які не отримали педагогічної освіти, але бажали отримати право займатися педагогічною діяльністю були створені спеціальні комісії. Вони проводили колоквиум, за яким об'єм формальних знань повинен був відповідати тому, який вимагався для вступу в ІНО. Зазначені особи мали пройти впродовж 2 тижнів практику і лише після цього вони направлялися через губпрофобрі і губвіднаросвіти як практиканти в ті заклади, в яких вони хотіли працювати. Через рік вони мали пред'явити звіт і відгук про свою роботу. Якщо останніми визнавалась дійсна цінність особи як освітянина, губвідділ профосвіти видавав відповідне посвідчення на право вчителювання [8, арк. 182].

Приймалися заходи для збільшення прошарку комуністів і комсомольців серед студентів педагогічних навчальних закладів. Як приклад, наведемо дані робітфаку Київського та Харківського ІНО за 1924 р. Загальна кількість студентів в першому складала 121 осіб, в другому – 110. З них: комуністами були відповідно 32 і 39 студентів, комсомольцями – 50 і 18, безпартійними – 39 і 53. За соцпоходженням: робітників нараховувалось – 73 і 61, селян – 33 і 34, службовців – 12 і 15, інших – 3 [64, арк. 122].

Динаміка прийому партійців і комсомольців постійно зростала. Якщо в 1923-24 н. р. в інститутах країни навчалось 9,1% членів і кандидатів партії та 6,1% – комсомольців, то в 1926-27 н. р. кількість перших зросла до 16,1%, а других, відповідно, до 22,2%. У технікумах в 1923-24 н. р. навчалось 3,1% комуністів і 7,0% комсомольців, а в 1926-27 н. р., відповідно, 5,9% і 33,3% [477, с. 73].

Динаміку прийому у вищі навчальні педагогічні заклади за партійним складом допомагає побачити таблиця (див. Додаток М), дані якої засвідчують зростання прошарку комуністів і комсомольців при прийомі на навчання в ІНО.

Постійними були так звані перереєстрації працівників освіти і студентства, які зводилась до заповнення анкет, особистого опитування, зібрання компрометуючого матеріалу через волосні та сільські організації. Так, у Волинській губернії, наприклад, впродовж 1923-24 н. р. через перереєстрацію в профсоюзі РОБОС пройшли 3014 освітян. З них віднесено до І категорії з виключенням із профсоюзу – 279 осіб, до

II категорії (недостатня політична кваліфікація) – 1399 освітян. Особи I категорії були звільнені з роботи, а інші через відсутність заміни залишалися на роботі до кінця навчального року [119, арк. 116].

Що ж стосується чистки студентів, то при кожному навчальному закладі була створена комісія, яка проводила роботу в двох напрямках: навчальному, тобто вивчалась успішність та політичному: з'ясовувалося соціальне становище батьків до революції і після, належність їх до старої білої армії, їх погляди [153, арк. 9]. Перереєстрацію, наприклад, у цій же Волинській губернії пройшли 649 студентів, з них було виключено зі складу студентів 67 [119, 116 зв.].

Звільняючись від так званого соціально чужого, класово “ворожого” елементу, система освіти все більше політизувалась. Загалом під виглядом академічної перевірки успішності під час “соціальних чисток” з інститутів України в 1925 р. було відраховано 7139 студентів (25,3%) [67, арк. 187].

“Чистки” студентів призводили до того, що кількість випускників була значно меншою порівняно із зарахованими абітурієнтами. Наприклад, Маріупольський педтехнікум, який в 1930 р. було перетворено на грецький, за 1930-33 рр. жодного разу не виконав планів випуску студентів. Так, на греко-татарський сектор у 1930-31 н. р. було прийнято 35 осіб, випуск становив же 28. Лише в 1932-33 н. р. з 405 студентів технікуму було “відсіяно” 105 [559, с. 191]. Така практика була звичайною справою для всіх вищих навчальних закладів УСРР, в тому числі і педагогічних. За приховування соціального становища також виключали з навчальних закладів студентів-комсомольців. Зокрема, у 1930-31 н. р. в Київському ІНО за це було виключено із загальної кількості 42% [276, с. 12].

Ще однією особливістю у підготовці педагогічних кадрів в 20-х – на початку 30-х років ХХ ст. була антирелігійна боротьба, яка найбільш “ефективно” почала впроваджуватись з 1929 р., після Всесоюзного з'їзду войовничих безвірників. Маючи підтримку правлячої партії, Спілка войовничих безвірників (СВБ), яка була фактично контролюючим органом в суспільстві, розпочала планомірну антирелігійну роботу. З'їзд доручив НКО й ЦК працівників освіти до початку навчального року вжити рішучих заходів по звільненню віруючих учителів з роботи в школах. Причому ця категорія працюючих переслідувалась і при спробах влаштуватися в іншому місці. Подібні заходи вживалися до студентів педтехнікумів та ІНО [458, с. 73]. У 1931 р. голова Центральної Ради спілки войовничих безвірників О. Ярославський на зустрічі із

зарубіжними безвірниками заявив, що у вищу школу не приймають навіть дітей священників, якщо вони не зреклись батьків [508, с. 249].

З 1926 р. розпочалося реформування вищої освіти. Сутність її полягала у скороченні терміну навчання до трьох років і збільшенні терміну навчання до 11 місяців на рік. Система комплектування вузів за рознарядкою доповнювалася прийомом за конкурсними екзаменами, в тому числі перевіркою знання української мови. Постановою ЦВК і РНК СРСР від 30 грудня 1930 р. “Про програмно-методичне керівництво профтехнічними закладами” та циркуляром НКО до всіх приймальних комісій технікумів і робітфаків від 19 серпня 1931 р. у вищих педшколах та ІНО була введена куріяльна система прийому, яка забезпечувала зростання кількості робітників і селянської бідноти у складі студентів [155, арк. 29]. Зокрема, встановлювались соціальні норми для вступу у вищі навчальні заклади на 1931-32 н. р. За ними в педагогічні технікуми, наприклад, мали прийняти на навчання 40% робітників та їхніх дітей, 40% селян і 20% службовців [155, арк. 29 зв.].

В ІНО приймали виключно за направленнями партійних і профспілкових органів. Обов’язковою стала політична співбесіда, не пройшовши яку, абітурієнти не допускалися до вступних іспитів. До речі, без іспитів вступали в вищі педагогічні навчальні заклади переважно діти колгоспників, робітників, незаможних верств населення. Для всіх інших соціальних верств вони передбачалися [152, арк. 3-6 зв.].

Таким чином, незважаючи на великі труднощі, у перше десятиліття радянської влади в Україні проводилася велика робота щодо становлення й розвитку системи підготовки учительських кадрів для українських та інших національних шкіл. В 1925-26 н. р. в УСРР діяло 12 педагогічних інститутів, в яких викладало 712 викладачів та навчалося 6887 студентів. Функціонувало 59 педтехнікумів з 740 викладачами та 8070 студентами. Робітничих факультетів, які давали педагогічну освіту, діяло 6 з 131 викладачами та 1335 студентами [69, арк. 9].

У 1927-28 н. р. у 12 педагогічних інститутах, 61 педагогічному технікумі та 6 робітфаках навчалося близько 17 тисяч студентів. Склад учителів республіки оновився за 10 років на 40-45% порівняно з дореволюційним періодом [366, с. 62].

Характерною особливістю діяльності закладів педагогічної освіти у ті часи була їх увага до підготовки національних кадрів. До речі, дякуючи цьому у багатьох учителів з’явилася надія на дійсно демократичний характер розвитку нової національної школи. На вирішення цих проблем була направлена постанова НКО України від 9

березня 1919 р. “Про обов’язкове вивчення в усіх школах місцевої мови, а також історії та географії України” [381, с. 35]. Але через громадянську війну та зміни влади вона не була практично реалізована. Лише у другій половині 1921 р. створюються сприятливі умови для практичної реалізації положень декрету РНК УСРР “Про запровадження української мови у школах та радянських закладах” (серпень 1921 р.). У декреті РНК УСРР “Про заходи в справі українізації шкільно-виховних і культурно-освітніх установ” від 27 липня 1923 р. НКО доручалося провести облік педагогічного персоналу, що не володіє українською мовою, й вжити невідкладних заходів для їх навчання. Впродовж 1923-24 н.р. планувалося підготувати кадрів педагогічного персоналу, який володів би українською мовою для забезпечення роботи початкової школи. У 1924-25 н.р., відповідно до декрету, на 3-річних вищих педагогічних курсах, факультетах соціального виховання ІНО, у Київському ІНО для абітурієнтів, а також для їх випускників вводились обов’язкові іспити на знання української мови [49, арк. 117,118].

Так, у 1924 р. у переліку педагогічних навчальних закладів з українською мовою викладання значилися Вінницький, Кам’янець-Подільський, Херсонський, Полтавський ІНО. В яких працювало 130 викладачів та навчалося 1267 студентів. Функціонувало 32 українських педагогічних курсів, в яких здобували знання 4784 курсанти. До педагогічних закладів зі змішаною мовою викладання належали Київський, Житомирський ІНО та українське відділення Одеського ІНО, в яких навчалося 3880 студентів. Діяло 17 педагогічних курсів зі змішаною мовою викладання, на яких навчалося 5941 курсанти [2, арк. 52,58.].

Загалом під час проведення українізації із 60 педкурсів українськими були 33, змішаними – 11, із 14 ІНО українськими були 5, змішаними – 6 [54, арк. 129 зв.].

Помітні зрушення відбуваються й у національному складі студентства (**див. Додаток Н**). Наведені дані у таблиці додатку свідчать що поступово прийом на навчання у педагогічні заклади почав відповідати національному складу УСРР. Так у педінститутах кількість студентів-українців зросла з 32% у 1922-1923 н.р. до 44,2% у 1923-1924 н.р. У педтехнікумах відповідно з 75,2% до 80,7% [279, с. 102].

На перешкоді прискореної українізації навчально-виховного процесу в педагогічних навчальних закладах було незнання професорсько-викладацьким складом української мови. Так, у Харківському та Катеринославському ІНО українці-викладачі становили

17%, а в Одеському – 16% [315, с. 76]. Деяка частина з них взагалі негативно віднеслася до українізації. Внаслідок прийнятих заходів вже в 1928-29 н. р. відсоток викладання українською мовою підвищився в Одеському і Харківському ІНО до 86-87 %, у Києві він склав 92%, Полтаві – 96%, Кам'янці-Подільському – 100% [500, с. 363].

Це дало можливість у педагогічних навчальних закладах, курсах підготовки й перепідготовки учителів здійснювати навчання переважно українською мовою. Всі, хто закінчував інститути народної освіти, вищі педагогічні курси, складали іспит на знання української мови. Даний іспит також був обов'язковим при вступі до вищих навчальних закладів.

При цьому існувало ряд труднощів у роботі педагогічних навчальних закладів. Основні з них були пов'язані з відсутністю або обмеженістю потрібної навчальної літератури. У листі до “Учительської газети” педагоги Полтавської губернії писали, що вони всі пройшли перепідготовку через районні, а дехто й через губернські курси. “Але цього недостатньо. Із запровадженням нових програм учителю цих знань мало. І в цьому йому повинна допомогти література: педагогічні журнали й газети. А учитель їх не має” [319, с. 104]. Центральне бюро з перепідготовки не мало можливості задовольнити потреби всіх губерній. У серпні 1924 р. вдалося розіслати на місця лише 6000 примірників “Порадника з перепідготовки” [29, арк. 28].

Серед інших труднощів під час проведення українізації шкіл, як уже зазначалося, варто назвати нестачу кваліфікованих вчителів. За оцінками сучасників, у 1923 р. для проведення нормального навчального процесу потрібно було 100 тис. учителів, а в освітній системі їх налічувалося лише 70 тис. [181, с. 1]. М. Скрипник у 1927 р. констатував – “треба вивчити нових 30 тис. учителів і цю роботу провести за наступних 5 років” [498, с. 261]. Лише в період українізації загальноосвітні школи потребували близько 100 тис. учителів, а їх було лише 45 тис. [218, с. 196; 330, с. 120; 517, с. 339]. Потрібно зазначити, що лише 59,1% вчителів міських шкіл від загальної їх були українцями за національністю [354, с. 193].

Найбільшу потребу в україномовних учителях відчували школи Донбасу. Для подолання дефіциту в шкільних штатах, які володіли українською мовою туди на роботу направляли освітян із Правобережжя й Лівобережжя. У плані українізації закладів соціального виховання Харківської, Одеської, Катеринославської і Донецької губерній передбачалося зобов'язати губернські й окружні відділи народної освіти провести до 1 листопада 1924 р. облік учителів, які володіли українською

мовою, зробивши за угодою з союзним органом внутрішньогубернське переміщення. ГубВНО і губвідділам інших губерній, особливо на Правобережжі, доручалося провести роботу щодо залучення таких учителів. Для освітян, які не володіли українською мовою, організовувалися курси з її вивчення [2, арк. 50].

У звіті Донецького губВНО від 24 грудня 1923 р. повідомлялося, що в школах губернії не вистачало 2791 вчителів, які володіли б українською мовою [22, арк. 12]. Тому на засіданні колегії Наркомосу від 19 січня 1924 р. було ухвалено запросити дані у Полтавського, Подільського, Волинського і Київського губВНО про кількість непрацевлаштованих у школі українських вчителів, які мають бажання переїхати в Донбас [22, арк. 11]. Склалися їх списки, проводилися робота по перегрупуванню, перш за все у російсько-українські школи, де частина предметів викладалася російською мовою [191, с. 1]. Катастрофічна нестача вчителів на Донбасі була приводом того, що М. Скрипник запросив з Галичини 5 тис. учителів для дерусифікації Донбасу, адже саме вони не знали російської мови і, на думку наркома освіти, могли б краще, ніж місцеві, зламати опір українізації в Донбасі. Союзний уряд заборонив впроваджувати цей захід у життя [517, с. 339].

Незважаючи ні на що, започаткування більшовицьким режимом процесу українізації привернуло на його бік вчительство, адже 72% вчителів республіки належали до української національності [330, с. 120].

Поступово вчительство з групи “петлюрівців” перейменовувалось на “трудоу інтелігенцію” [184, с. 1]. Але все ж таки у значній її кількості існувало упереджене ставлення до радянської влади, яке В. Затонський пояснював так: “український вчитель переважно ненавидів більшовиків не тому, що він стояв на боці капіталу, а саме тому, що більшовики, як йому здавалося, не дають йому можливості мирно й спокійно працювати “на користь рідної неньки, селянсько-демократичної України” [295, с. 7].

Необхідно зазначити, що це абсолютно не обмежувало можливості навчання рідною мовою представників національних меншин. Адже розподіл учителів за національністю, які володіли рідною мовою (див. Додаток II) засвідчує, що діти всіх національностей були більш-менш забезпечені відповідними вчительськими кадрами.

Розширювалась мережа педтехнікумів, національних відділень при українських інститутах народної освіти та соціального виховання. У цей період функціонували й педагогічні заклади для національних меншин. У 1924 р. діяло 4 єврейських педагогічних курсів на 400 осіб, 1 єврейське відділення при Одеському ІНО на 110 осіб. Існував

1 болгарський педагогічний технікум на 180 осіб [66, арк. 58,66.], 1 польські та молдавські курси, німецький факультет при Одеському ІНО [279, с. 105].

У 1931 р. підготовку вчителів національних меншин здійснювали Київський польський інститут народної освіти, 5 єврейських відділів при вузах, 1 німецький відділ при Одеському ІНО та 9 педагогічних технікумів: 3 єврейські, 2 російські, 1 польський, 1 татарський, 1 німецький, 1 грецький [248, с. 64].

Щодо перепідготовки учителів національних меншин, то вона проходила як через загальні окружні курси, так і через організацію спеціальних курсів для вчителів окремих національностей. У деяких округах при окружних курсах перепідготовки організовувалися окремі секції для вчителів нацмен, а до загальної програми курсів залучалися певні додаткові дисципліни (мова, література). На кошти держбюджету організовувалися центральні курси перепідготовки при національних педтехнікумах. Зокрема, в Києві – для поляків та євреїв, в Преславі – для болгар. Пересічне щорічне охоплення учителів ними для євреїв, поляків, німців становило 100-150 осіб, для болгар – 50. Перепідготовка учителів дрібних нацмен (чехи, молдавани) проходила через їх відрядження на курси відповідних союзних республік за рахунок держбюджету [75, арк. 24]. Загалом педагогічних курсів для національних меншин було: єврейських – 4, німецьких – 2, болгарських – 1, польських – 1 [19, арк. 70].

Проте створена мережа педагогічних навчальних закладів УСРР не повністю задовольняла потреби шкіл у педагогічних кадрах. Необхідно було додатково підготувати 16500 учителів, педтехнікуми в свою чергу випускали лише 3900 спеціалістів [365, с. 34]. Тому підготовка учительських кадрів проходила й у радпартшколах. Наприклад, у шести радпартшколах Харківщини вивчалася українська мова, історія України [429, с. 62-63].

У зв'язку із запровадженням загального обов'язкового навчання підготовка та перепідготовка вчительства набула ще більшого розмаху. Зросло охоплення місцевими короткотерміновими курсами вчителів шкіл I ступеня на 12% у 1927 р. порівняно з 9% у 1926-27 н. р. Розмежовується діяльність між центральними й місцевими курсами. Завдання центральних курсів визначилося як перепідготовка більш кваліфікованих педагогів з метою створення з них керівного активу для роботи на місцях по підвищенню кваліфікації масового вчительства.

Центральні курси були реорганізовані в інститут підвищення кваліфікації педагогів [319, с. 149].

Щоб ліквідувати дефіцит кадрів у 1930 р. використовувалися для заміщення вчительських посад студенти II та III курсів педагогічних інститутів і технікумів під час проведення педпрактики. Проте така організація практики значно знижувала якість підготовки педагога, адже термін теоретичного навчання скорочувався з 3 років до 2,5. По-друге, студент-педпрактикант використовувався лише як робоча сила і призначався в ті школи, де відчувалася нестача вчителів, а не в найкращі. Постановою ЦВК СРСР від 19 вересня 1932 р. про вищі навчальні заклади і технікуми скорочується час виділений на практику. У 1933 р. теж було вирішено залучати студентів II та III курсів педагогічних закладів під час практики до роботи як самостійних вчителів [79, арк. 72].

Для успішного проведення загального обов'язкового навчання у 1931-32 н. р. передбачалося підготувати помічників вчителів з випускників 7-річних шкіл в кількості 9 тис. Однією з форм підготовки вчителів стали 4- і 3-місячні курси, з річним контингентом слухачів по 4 тис. кожен. Водночас підкреслювалося, що при наборі слухачів їх основу мали складати члени ЛКСМУ [154, арк. 27].

Внаслідок прийнятих заходів дефіцит педагогічних кадрів було покрито за рахунок випускників ІНО, технікумів, короткотермінових курсів. Проте, і в 1932-33 н. р., згідно даних місцевих відділів освіти, в Україні не вистачало 4 тис. учителів. Зокрема, в Київській області – 2043 вчителів, у Дніпропетровській для I концентру 322 вчителя, для II – 276, в Харківській відповідно для I концентру шкіл – 109, для II – 218 і т. д. [45, арк. 31].

Тому в Україні впроваджується заочна форма підготовки вчительських кадрів. У 1927 р. при Дніпропетровському ІНО відкрився заочний відділ. 3 лютого 1928 р. у Харкові розпочав свою роботу заочний педагогічний інститут при НКО УСРР, який у серпні цього ж року був перейменований на Всеукраїнський заочний інститут народної освіти (ВЗІНО) для підготовки та підвищення кваліфікації вчителів з терміном навчання 4 роки. У лютому 1928 р. тут вже навчалось 17500 працівників народної освіти [365, с. 35]. Потрібно відзначити, що заочна форма викликала великий інтерес і стала однією з найважливіших засобів у підготовці та формуванні вчительських кадрів [485, с. 102]. Відповідно до постанови РНК УСРР від 11 серпня 1930 р. ВЗІНО реорганізовуються у Всеукраїнський інститут підвищення кваліфікації педагогів (ВІПКП).

Якщо у 1930 р. у ньому здобували освіту 17 тис. осіб, то в 1931 р. вже 24 тис. Всього заочну освіти в УСРР в цей час здобували майже 40 тис. осіб, або 47% загальної кількості вчителів [422, с. 68].

У зв'язку з уніфікацією освіти, яка законодавчо була закріплена постановою ЦВК і РНК СРСР від 23 липня 1930 р. "Про реорганізацію вищих шкіл, технікумів і робітфаків" та постановою РНК УСРР від 11 серпня 1930 р. "Про реорганізацію мережі і системи педагогічної освіти" [422, с. 66] на території України, встановлювались такі типи педагогічних навчальних закладів: вищі педагогічні навчальні заклади (інститути); середні педагогічні навчальні заклади (педтехнікуми), короткотермінові педагогічні курси. На 1 листопада 1930 р. в УСРР діяло вже 39 ІНО.

У результаті чергової реформи вищої педагогічної школи 1930 р., ІНО перетворювались у фізико-хіміко-математичні інститути для підготовки викладачів вищих шкіл (Київ, Харків, Одеса, Дніпропетровськ). Інша їх частина була реорганізована в інститути соціального виховання для підготовки вчителів семирічної трудової школи, проте останні проіснували недовго. На їх базі у 1932-33 н. р. були створені педагогічні інститути з чотирирічним терміном навчання. Їх кількість щорічно зростала. Тенденція розвитку педагогічної освіти в 1927-1932 рр. (див. Додаток Р) засвідчує кількісне зростання педагогічних навчальних закладів, а також контингенту студентів у них.

Значна кількість вчителів УСРР здобувала освіту у вищих навчальних закладах РСФРР. За 1926-1930 рр., за неповними даними, у педагогічних навчальних закладах Російської республіки стаціонарно і заочно навчалось 4 тис. вчителів УСРР [263, с. 67].

Таким чином, серед позитивних результатів уніфікації педагогічної освіти була не лише ліквідація дефіциту кількісного складу педагогічних кадрів, а й покращення їх якості. Проте поспішність в реорганізації вищих навчальних закладів негативно позначилася на якості навчального процесу й матеріальній базі.

У період формування нової системи педагогічної освіти випробовувалися її нові форми на практиці, зокрема, в 1931 р. було проголошено короткотермінову перебудову системи педагогічної освіти, метою якої було здійснення підготовки вчителів сільських шкіл в області природознавства і сільського господарства у так званих агропедтехнікумах і агропедінститутах. Для шкіл міст педагогів мали готувати індустріально-педагогічні технікуми та інститути. Але це

нововведення в 1932 р. було відхилене і відновлена система педагогічної освіти 1930 р. [270, с. 108;422, с. 67].

Згортання політики коренізації спричинило ліквідацію у 1935 р. польського педагогічного інституту в Києві, у 1936 р. інституту єврейської мови при ВУАН. Тоді ж припинили існування Кадіївський татарський та Сталіндорфський єврейський педтехнікуми, молдавський сектор при Ново-Миргородському педтехнікумі Одеської області та білоруський сектор при Кіровському педтехнікуму Одеської області. Після постанови ЦК КП(б)У (квітень 1938 р.) Одеський німецький педагогічний інститут був реорганізований в інститут іноземних мов. Ліквідувалися болгарське відділення при Одеському українському педінституті та польське при Київському педінституті [262, с. 113].

Велика робота, як показують документи, проводилася і по “вихованню” педагогічних кадрів. Першим її кроком стали фільтрації вчителів крізь безперервні вибори та перевибори. По суті, це було початком чистки лав учительства, яку ознаменувала постанова Колегії НКО від 10 травня 1919 р. “Про вибори шкільних працівників”, у якій вказувалося, що педагогічний персонал школи “повинен мати довіру з боку населення”, а тому необхідно, щоб він пройшов через вибори на цю посаду [4, арк. 64;319, с. 40]. Згідно з інструкцією до постанови особа, яка бажала отримати посаду шкільного працівника мала подати заяву у відділ народної освіти. Бажані були рекомендації профспілкових, партійних організацій [100, арк. 10;137, арк. 41].

6 липня 1920 р. керівництво НКО УСРР видало ще одну постанову “Про вибори шкільних працівників”, за якою пропонувалося усім губнаросвітам організувати виборчі кампанії, крізь які повинні були пройти як усі старі шкільні працівники, так і нові [113, арк. 83; 319, с. 40]. Поряд з цим у школах створювалися громадські організації, які залучали вчителів до партійної і профспілкової роботи.

Щодо політичних поглядів – то вчительство УСРР на початку 20 х рр. займало переважно нейтральні позиції, що відповідало ленінській схемі переходу інтелігенції до визнання радянської влади: “... Від ворожості більшовизмові спочатку до нейтральності, потім до підтримки його ...” [352, с. 185]. У цей час більша частина працівників загальноосвітніх шкіл зараховувалась директивними органами до носіїв “старої ідеології”. Було впроваджено комплекс заходів адміністративно-примусового характеру щодо зміни їх політичної орієнтації. Так, в одному з циркулярів НКО до всіх губернських і окружних відділів наросвіти ще в 1919 р. було вказано на необхідність організації

спеціального апарату з проведення короткотермінових курсів для ознайомлення вчителя з принципами нової єдиної трудової школи і асигновано для цього значні кошти [6, арк. 58]. У травні-червні 1919 р. такі курси почали роботу у Житомирі, Києві, Одесі, Бердичеві, Лубнах, Умані, Черкасах та інших містах. Ними було охоплено близько 2,5 тис. слухачів. У 1921-22 н.р. на короткотермінових курсах соціального виховання навчалось 22450 осіб, з них на 2-місячних – 15700, на 3-місячних – 2100, на 6-місячних – 1700, на річних – 1750, на педкурсах іноземних мов – 1200 осіб. Слухачам читалися лекції з історії комунізму, соціології, Конституції, циклу педагогічних дисциплін (соціальне виховання, теорія і практика трудової школи) [366, с. 59].

З метою перевиховання кадрів, декретом РНК УСРР від 13 лютого 1921 р. “Про шкільну повинність працівників соціального виховання” всі вчителі впродовж 3 років повинні були пройти навчання на шестимісячних курсах політичної і педагогічної грамоти [338, с. 89]. Направляли на курси вчителів переважно молодого віку, соціальний склад яких відповідав класовим принципам держави “диктатури пролетаріату” [88, арк. 18].

Діяльність цих педкурсів, шляхи удосконалення навчально-виховного процесу в них були темами обговорення на педагогічних конференціях, нарадах. Так, на III Всеукраїнській нараді з освіти (червень 1921 р.), на якій працювала підсекція підготовки працівників, обговорювалися питання: короткотермінова і довготермінова підготовка, характер роботи короткотермінових курсів, підготовка нових працівників, робота з учителями. Народа рекомендувала такі конференції, курси проводити систематично. [524, с. 71]. До 1926 р. через ці курси пройшло майже все вчительство соцвиху.

Відповідно до постанови Наркомосу від 10 червня 1921 р. “Про роботу серед працівників освіти”, для політичної роботи серед сільських вчителів, при губкомах створювалися трійки з представників профспілки РОБОС, губполітосвіти та губкому компартії [370, с. 102].

У 1922 р. паралельно з державними та адміністративними установами в освітніх закладах проводились “соціальні чистки”. Внаслідок яких звільнялись з роботи в освітніх закладах колишні учасники національно-визвольного руху. У звіті “Про обстеження Ольгопільської окрнаросвіти інституцій Соцвиху в період часу з 1 по 27 липня 1921 р.”, наприклад, інструктор парткому С. Кривенко вказував на те, що вчительство тероризувалось звинуваченням їх у

ворожому відношенні до радянської влади, прихильністю до петлюрівців, і далі зазначав, що воно “в більшості своїй зовсім не розуміло принципів трудшколи, як не розуміє їх Зав. соцвихом, котрий уявляє собі трудову школу, як ремісничу, де учні нагадують підмайстрів” [87, арк. 102]. Так, у червні 1922 р. Кам’янець-Подільська комісія “з чистки радянських установ від негідного елементу” ухвалила звільнити з посад 82 особи, і серед них – Ф. Приймака (керівника наросвіти) як “петлюрівця” [393, с. 157-158].

Учительство Вінницьких, Гайсинських, Могилів-Подільських та інших педагогічних курсів також було звинувачене в опозиційності до радянської влади за навчання учнів у дусі національних традицій. Влада застосовувала до непокірної інтелігенції жорстокі репресії. У 1923 р. було “ліквідовано” ворожу групу вчителів Поділля в кількості 106 осіб. Губернська надзвичайна комісія 25 з них засудила до страти, 56 – до різних термінів ув’язнення, 25 осіб було звільнено з роботи [357, с. 61]. Подібні заходи проводилися і в інших повітах республіки.

Внаслідок цих репресивних заходів вже у 1924-25 рр. політична ситуація змінилася, спостерігався перехід учительства на бік радянської влади. Проте ще значна їх частина залишилася політично пасивною. Вивчені таємні документи ДПУ свідчать, що навіть у роки відносної лібералізації суспільно-політичного життя, в період здійснення політики українізації всі питання шкільництва продовжували знаходитись під пильним оком партійних органів. Так, у 1928 р. в політичному відношенні все вчительство Вінницького округу, як стверджувалося працівниками окружного відділу освіти в одному з документів, поділялось умовно на такі групи: праві (антирадянські) – до них відносились особи, які служили в петлюрівській армії, їх нараховувалось приблизно 25%; лояльні, які повністю підтримували нову владу – 30%; до третьої групи належали вчителі, які дотримувались нейтралітету і підтримували радянську владу в політико-виховній роботі – 30%; а до четвертої – вчительство аристократичного походження, хоча воно також притримувалося комуністичних поглядів – 15% [102, арк. 502].

Особисте життя комуніста-освітянина ніколи не було абсолютно вільним від партійного впливу. Навіть вибір супутника життя часто робився з урахуванням ідеологічного моменту (“не рекомендувалось” створювати шлюб з людиною “неблагонадійною” з точки зору соціального походження, “небажаним” для комуністів став вважатися і шлюбний союз з людиною, яка раніше мала відношення до церкви). З підозрою також ставилися і до вчителів, родичі яких були віднесені до

куркулів, “спекулянтів”, відмовляли у прийнятті на роботу людям з “невиразною ідеологією”. Це була життєва практика, а не регламентована норма партійного життя. Досить частими були звинувачення вчительок у “співмешканні з попом” [103, арк. 53;99, арк. 632;96, арк. 99]. Так, у с. Струги Ново-Ушицького району Вінницької області 23 вересня 1932 р. звільнили з роботи вчителя української мови та креслення А.М. Вершигору за стандартним на ті часи звинуваченням – “зв’язок з попами та куркулями” [52, арк. 1-18]. Такі факти у звинуваченні освітян констатувалися і в с. Зарванка Тиврівського району на Вінниччині [368, с. 247].

Наведені приклади вказують на те, що в першу чергу переслідували тих освітян, які здобули освіту до встановлення радянської влади та тих, хто приховував справжнє соціальне походження.

“Чистки” вчительства продовжувались також у другій половині 20-х рр. і особливо в 30-х роках ХХ ст. Різними методами й формами тиску з шкіл звільнялися вчителі, які за своїм соціальним походженням не мали довіри з боку існуючого режиму.

Проведені заходи, як стверджувалося НКО, дали свої результати. Зокрема, в звіті “Про підготовку до нового 1933-34 н. р. у політехнічній школі” був зроблений аналіз якісного складу вчительських кадрів. Зазначалося, що в початковій школі працює 134725 вчителів. Серед них членів і кандидатів партії – 4%, членів ЛКСМУ – 21,7%, з них мали вищу освіту – 13,2%, вищу незакінчену та середню – 50,6%, нижчу – 26,2% (в окремих районах доходило до 40%). За соціальним походженням з робітників вчителями були – 12%, службовців – 26%, колгоспників – 15%, одноосібників – 37%, кустарів – 0,5%, нетрудового елементу – 9,5% [47, арк. 5 зв.]. Констатувалося, що в 1933-34 н. р. серед вчительства в результаті соціальної чистки вихідців “з класово чужих” комуністичним поглядам елементів ще залишилось – 4,7% [47, арк. 81].

Однак необхідно відзначити, що незважаючи на зусилля директивних органів, загальний партійний і комсомольський прошарок серед учителів загальноосвітніх шкіл залишався низьким, на що вказувалося у матеріалах перевірки НКО діяльності органів освіти ряду областей. Так, наприклад, у Харківській області в 1931 р. серед учителів сільських шкіл комуністів було 3,2%, комсомольців – 6,0%. У містах, відповідно, 4,4% і 4,8%. Водночас констатувалося, що він був вищим серед нацменівських кадрів. Зокрема, у єврейській школах вчителями

працювало 9% комуністів і 10% – комсомольців. У німецьких школах – 10% партійців [33, арк. 12].

Особливого бажання займатися політичною роботою вчительство в той час не виявляло. Про це свідчать архівні документи. В одному з них стверджувалося, що “належність до Компартії в сучасних умовах є професією, несумісною за своїм характером ні з якою іншою професією, оскільки вона потребує, особливо в сільській обстановці, участі в усіх галузях громадсько-політичного життя. Партія не може дозволити собі розкоші мати вчителя-партійця, який обмежував би свою роботу проведенням партійної лінії лише в школі, їй потрібні партійці для проведення партлінії в усіх галузях роботи, між іншим і в школі” [72, арк. 13]. Для більшого контролю за діяльністю навчальних закладів з боку правлячої партії 3 червня 1922 р. агітпроп ЦК КП(б)У повідомив НКО про направлення комуністів на педроботу [61, арк. 65].

Сприяло активізації вчительства у суспільно-політичному житті проведення I Всеукраїнського з’їзду вчителів, який відбувся 5-11 січня 1925 р. [427, с. 1-2; 461, с. 155-156]. Він пройшов під гаслом: за будівництво школи, геть неписьменність, за активну участь вчителів у громадсько-політичному житті. На ньому були присутні вчителі як шкіл, де викладання проводилося українською мовою так і мовами різних національних меншин з різних округ України. Обговоренню політичних питань надавалось першочергове значення. Основним положенням резолюції з’їзду була підтримка більшовицької партії.

Загалом матеріали з’їздів дозволяють побачити масове втягнення інтелігенції в суспільно-політичне життя УСРР.

Загальновідомо, що діяльність вчителя залежить від його матеріально-побутових умов. Однак, саме вони були гальмуючим фактором в роботі загальноосвітніх навчальних закладів в 20-х – на початку 30-х років ХХ ст. [7, арк. 34 зв.]. Через невідповідність між коштами, які відпускав НКО, і діючою мережею закладів, залишених на центральному утриманні, виплати заробітної плати в 1922 р. досягали лише 60-70% встановленої ставки. Заборгованість щомісячно зростала [53, арк. 20].

На це вказувалося і на Всеукраїнській нараді завгубнаросвіт 10 грудня 1922 р. Зокрема, її учасники наводили приклади, коли за весь рік учитель отримував лише 32 кг зерна. Навіть у містах педагоги не отримували й того мінімуму, який декретувався державою. У м. Одесі, наприклад, учительські виплати в квітні 1922 р. досягали розміру 13%, в травні – 16%, в липні – 20%. Подібна ситуація спостерігалася в Києві,

Катеринославі та інших містах України. Лише з вересня становище вчительства трохи покращилось. Це було пов'язано з частковим переходом закладів освіти на місцевий бюджет і початком кампаній по підписанню колективних договорів як з органами НКО, так із сільрадами [53, арк. 8].

Постановою ВЦВК “Про місцевий бюджет” від 10 серпня 1922 р. за рахунок місцевого фінансування мали утримуватися короткотермінові педагогічні курси всіх типів, міських та сільських шкіл [8, арк. 196]. Так, у Полтавській губернії з 20 педагогічних курсів на 1 травня 1922 р. десять утримувалося за рахунок місцевого бюджету [9, арк. 8]. Подібна практика здійснювалася і в наступні роки. Постановою ВУЦВК від 7 березня 1923 р. “Про зміну постанови про місцевий бюджет” розширювався перелік видатків по народній освіті за рахунок витрат по утриманню особистого складу педагогічного персоналу навчально-виховних закладів соціального виховання всіх типів, передбачених Кодексом Законів про народну освіту УСРР [15, арк. 13].

Однак, у зв'язку зі слабкістю ще остаточно не сформованого місцевого бюджету ставка заробітної плати вчителів шкіл, як і раніше, в більшості випадків була не вищою за ставку НКО. Спостерігалася також картина несвоєчасної виплати і заборгованості. Так, на 1 жовтня 1923 р. у Києві заборгованість працівникам освіти загальноосвітніх закладів, які утримувалися місцевим бюджетом, складала 1 трл. 300 млрд., а в Полтавській губернії – 1 трл. 50 млрд. [53, арк. 9]. Подібна ситуація була характерною для всіх регіонів УСРР, особливо в тих, які, були охоплені голодом 1922-1923 рр. Так, в Запорізькій губернії заборгованість вчителям до кінця липня 1923 р. складала 200 млрд. крб. [16, арк. 159,160].

Крім того в період голоду 1922-1923 рр. у Миколаївській губернії, наприклад, постачання продуктами харчування педперсоналу і учнів загальноосвітніх шкіл на початку 1922 р. знизилось порівняно з серединою 1920 р. до 50%. Завдяки допомозі АРА в середині 1922 р. воно збільшилося до 75%. Однак, ці заходи не запобігли трагічним наслідкам. Так, від голоду 1922-1923 рр. в Бориславській волості Херсонського округу, наприклад, з 20 вчителів померло 8, в Громовській волості Дніпровського округу – 3. Архівні документи засвідчують невидачу хліба, який був присланий для вчителів. Таким чином, ці, а також ряд інших причин, призвели до того, що у 80% сільських шкіл і 50% міських не проводилися заняття [16, арк. 156 зв.,157].

Вчителі змушені були змінювати місце проживання, влаштовуватись на іншу роботу. Директивні органи вдавались до різних методів, щоб запобігти самовільному залишенню роботи вчителями. Зокрема, постановою від 13 липня 1920 р. Волинського губернського відділу народної освіти наказувалось працівникам освіти в тижневий термін повернутись на робочі місця. У випадку невиконання цієї постанови вони вважались звільненими [130, арк. 253].

Для того, щоб утримати вчителів на роботі у школі та заохотити молодь, державні органи вдавались до запровадження ряду пільг. Серед них варто виділити відтермінування від призову до війська, яке було затверджено постановою НКО від 5 липня 1923 р. Користуватися даною пільгою могли лише ті особи, які займали посаду педагога [115, арк. 121]. Учителі загальноосвітніх шкіл, які працювали в містах, постачалися по нормам трудової групи “Б” декрету РНК 5 квітня 1920 р. про єдиний трудовий пайок [113, арк. 52, 95]. Для виплати заборгованої заробітної плати вчителям використовувалися кошти, які збиралися за навчання [119, арк. 22].

Для матеріальної підтримки вчительства постановами повітових з'їздів Рад УСРР вводилося для шкільного фонду самообкладання населення: “по 2 кг зерна з 1 га відповідно до поясів урожайності кожної волості” [88, арк. 35].

Утримання освітян в сільських місцевостях забезпечувалося договорами з сільрадами. Зарплата виплачувалася переважно в хлібних одиницях і коливалася від 32 до 160 кг в місяць. В пояснювальній записці до “Приблизних даних” про кошти закладів соцвиху в Україні на 1922-23 рр. знаходимо дані, що 16,38 кг зернохліба прирівнювався 46,6 тов. копійкам по цінам до товарного індексу на 15 лютого 1923 р. [26, арк. 16 зв.] Потрібно зауважити, що навіть максимум 131-160 кг хліба по договору теж був надзвичайно низькою ставкою оплати праці, оскільки низькими були ціни на хліб.

Проте, як вказують архівні документи, в багатьох сільських місцевостях сільські ради не виконували договірні зобов'язання. Ставки оплати праці були різними. Якщо працівники навчальних закладів, які утримувалися державним і місцевим бюджетами, отримували в середньому 19 тов. крб. [16, арк. 80], то ставка вчителя сільської місцевості в 131-164 кг зерна була занадто низькою [12, арк. 73]. Згідно місцевих звітів відсоток їх виконання коливався від 22% до 63% [16, арк. 19].

Частими були випадки невиконання розпоряджень уряду та окружних органів кооперативними організаціями на місцях. Вони набирали злочинного характеру, коли видавали замість певної якості борошна сурогати, причому ще й зерном. Траплялися випадки невидачі й останнього, за яким вчительству ще потрібно було їхати 25-30 км [77, арк. 15].

Вчитель відданий виключно волі сільської громади, яка в багатьох випадках взагалі відмовлялася від підписання колдоговорів, а підписані договори в більшості випадків не виконувалися, був незахищений у правовому плані. Про це свідчили багаточисельні повідомлення. В одному з них говорилося, що в Пирятинському окрузі Полтавської губернії ні одна волость не виплачувала по колдоговору [53, арк. 10].

Не кращим було становище загальноосвітніх шкіл, які утримувалися за рахунок державних коштів. Щомісячно, шляхом угоди з НКО, ставка в абсолютних цифрах підвищувалась, але фактично вона зменшувалась через запізнення у виплатах не менше ніж на 1 місяць. Заборгованість зростала з кожним місяцем. У Катеринославі за вересень і жовтень 1923 р. було виплачено лише 40-60% ставки, в Одесі від 25-70%. Були випадки, коли працівники освіти дитячих закладів Одеської, Полтавської, Катеринославської губерній взагалі заробітної плати з жовтня 1922 р. не отримували. Причиною цього було те, що НКО замість 49827 тис. крб. необхідних для оплати за грудень місяць лише одному Одеському губернському відділу наросвіти надіслав лише 27645 тис. крб. [53, арк. 9].

Ще одним джерелом матеріальної підтримки вчительства була субвенція. Так, циркуляром до всіх губвіднаросвіти від 17 червня 1923 р. вона мала призначення полегшити матеріальний стан педагогічних працівників соціального виховання сільської місцевості у зв'язку з повним припиненням реалізації договорів (всі округи з початком весни і закінченням навчального року констатували припинення грошових надходжень від договорів) [16, арк. 19].

Велику групу шкіл складали ті сільські школи, які залишилися поза будь-яким бюджетом. Так, у 1922-23 н. р. з 17 тис. шкіл УСРР, що перебували на різних формах утримання, понад 600 не увійшли в жоден бюджет. В Донецькій губернії 33% сільських шкіл діяли поза всякими бюджетами [18, арк. 4], а їх учителі не отримували заробітну плату. Проте всі ці заклади працювали [375, с. 20-34; 522, с. 72]. Учителі позбавлені як центрального, так і місцевого продуктопостачання, змушені були шукати самопорятунку [77, арк. 31].

Не зважаючи на скрутне матеріальне становище, вчителі загальноосвітніх шкіл згідно з постановою ВЦВК від 8 березня 1922 р. змушені були платити ще й загальногромадський податок [151, арк. 50,52,69-72]. Лише в місцевостях, які обслуговувала Центральна комісія допомоги голодуючим і які були визнані неврожайними, вони звільнялися від оподаткування [162, арк. 5].

В 1924 р. фактичний заробіток вчителя сільської місцевості становив 14 крб. 88 коп. [104, арк. 165], він був меншим за заробітну плату вчителів міст і робітничих селищ. Необхідно зазначити, що оплата праці вчителів не відповідала рівню державних цін на промислові і продовольчі товари. Згідно матеріалів обстеження шкіл, вчителі в 1924 р., отримуючи мізерну плату, не мали змоги придбати навіть необхідні речі для вжитку. Всі отримані кошти йшли на харчування [104, арк. 165]. У звіті обстеження Олександрівської єдиної трудової школи Тростянецького району Тульчинської округи Подільської губернії за 1924 р., наприклад, наводиться більш детальна картина життя вчителя, який отримував фактично заробітну плату 13 крб. на місяць. Він харчувався лише житнім хлібом, борщем, кашею та чаєм. Його одяг був придбаний ще до війни і можливості купити його за останні роки в нього не було [104, арк. 163]. Один з кореспондентів журналу “Радянська освіта” Л. Коган, побувавши на районній учительській конференції в селищі Березноговатому Херсонської губернії в жовтні 1924 р., охарактеризував матеріальне становище вчителя так: “З 56 вчителів району з’їхалося біля 40. Перше враження моє було таке, начебто переді мною сидять селяни в їх типовій одежі. Зовнішнє наш вчитель не має змоги ні одягтися, ні взутися як слід...” [320, с. 55] Таким чином, бюджет учителя був дефіцитним, приходилось жити в борг. Місцева влада не приділяла достатньої уваги цій проблемі. Зокрема, працівник Тульчинського окрторгу Водовозов так пояснив відсутність місцевого продуктового постачання: “Не розумію чому Ви так піклуєтесь, кожен освітянин має господарство, і наші продукти йому не потрібні” [77, арк. 31].

В 1924-25 н. р. спостерігалася стабілізація заробітної плати вчителів. Так, президія Київського губвиконкому встановила однакову ставку по зарплаті для низових працівників закладів освіти, які знаходяться на місцевому бюджеті. Зокрема, вчителям одно-, дво- і трирічних трудових шкіл при 24-годинному шкільному навантаженні, а також при 6-годинній роботі в лікнепі на тиждень та усім іншим, які працювали в трудшколах по груповій системі встановлювалася зарплата

в 30 крб. в місяць [1, арк. 124]. З 1926 р. заробітна плата вчителя сільських і містечкових 7-річних шкіл складала 35 крб. на місяць [98, арк. 40]. Однак, ще й у 1928 р. рівень зарплати вчителів був досить низьким, порівняно з іншими категоріями робітників (див. Додаток С).

Суттєве збільшення заробітної плати вчителів відбулося лише в 1932 р., із запровадженням диференційованої сітки оплати. Так, згідно звітів обласних відділів народної освіти, вона була підвищена в І концентрі від 12% до 34,4%. В ІІ концентрі – від 13% до 28%. У цьому ж році в основному була ліквідована заборгованість у її виплаті. Створювалися фонди постачання вчителів. Проте були випадки в окремих районах, наприклад, в Харківській області (Золочів, Охтирка, Петровське, Валки), коли через бездоглядність РВНО спостерігалось їх розкрадання. Значну допомогу в постачанні вчительства надали пайки з централізованих фондів. У багатьох місцях вчителі прикріплялися до закритих їдалень, укладалися угоди з колгоспами про постачання вчителів городиною та іншими продуктами [45, арк. 78,79].

У 20-ті роки ХХ ст. виключно гостро стояла проблема забезпеченості вчителів житлом з мінімальними санітарно-побутовими умовами. Численні скарги в державні структури свідчать, що вчителі тривалий час змушені були жити у шкільних приміщеннях [110, арк. 3,8,16]. Не виділяючи коштів на будівництво житла для вчителів, влада покладала ці завдання на місцеві органи влади.

Одна із особливостей зазначеного періоду полягала в тому, що в багатьох містах і селах особисто батьки дітей, які навчалися у школах, виступали ініціаторами створення належних умов для вчителів. Так, 29 листопада 1920 р. на об'єднаному засіданні представників Махнівського волревкому, волкомнезаму, батьківського комітету та вчителів шкіл даної волості, ухвалили, що батьки учнів повинні “задовольнити вчительство м. Махнівки необхідним утриманням” [105, арк. 8]. І таких прикладів безліч.

Проте гострою залишалася житлова проблема для вчителів малих міст, де вони в цьому відношенні прирівнювалися до міського, а в змісті утримання – до сільського, тобто не отримували грошової компенсації на опалення та освітлення [140, арк. 2].

Важке матеріальне становище вчителя ускладнювалося його місцем у суспільстві. Про це переконливо свідчили публікації в періодичній пресі [189, с. 3; 196, с. 1].

Незадовільним був і правовий стан учителя. Існували тисячі випадків переслідування, масові звільнення, переведення щорічно восени без достатніх підстав з одного місця роботи на інше. У деяких районах внаслідок цього змінився склад вчителів загальноосвітніх шкіл на 30-40% [443, с. 6].

Дані про звільнення та переведення вчителів впродовж трьох років у Тульчинському, Чернігівському, Запорізькому, Ніжинському, Шевченківському округах, що являлися середніми в справі переведень та звільнень, засвідчує таблиця (див. Додаток Т), в якій відсоток звільнених та добровільно переведених вчителів був надзвичайно високим. Однак, під добровільними переведеннями варто розуміти також певний елемент примусу. Так, із прикордонної смуги УСРР проводилися планові переведення вчительства, яке вважалось “класово ворожим”, у внутрішні райони республіки. Зокрема, у Волочиському та Смотрицькому районах цей рівень серед вчителів досягав 18% [78, арк. 33].

В результаті зазначених вище дій серед учительства спостерігалися негативні настрої, розчарування, хвороби, зневіра у свої сили. Збільшились випадки самовільного залишення роботи, самогубств. Наприклад, у 1928 р. лише зареєстрованих фактів самогубства було 5, з них 4 у сільській місцевості, у 1929 р. – 15, з них 9 у селах. Щодо замахів на самогубство – то впродовж 1928-1930 рр. було зареєстровано їх 12, з них 9 у селах [77, арк. 32].

Учителі залишали школу і влаштовувались на роботу не по спеціальності, а де виплачувалася заробітна плата [22, 18,73]. Враховуючи гостру нестачу педагогічних кадрів, НКО у 1927 р. дозволяв укомплектовувати вакантні посади особами, що мали загальну освіту, але не мали свідоцтва на право вчителювання. Впродовж одного року вони складали відповідний іспит для набуття відповідної кваліфікації [49, арк. 25]. Все це не сприяло підвищенню якісного рівня вчительських кадрів. 70% з них власне були не вчителями, а ліквідаторами неписьменності, які знали “трохи писати і читати” [31, арк. 213].

Аналізуючи це явище, можна зробити висновок, що воно стало можливим внаслідок: 1) бюрократичного ставлення адміністрації до обґрунтованих вимог вчителя про перехід до іншої школи (хвороба, відрив від родини); 2) порушення правових норм та економічного становища вчительства (невиплата заробітної плати, незадовільні житлові умови, ігнорування прав учителя на матеріальне забезпечення) [42, арк. 42]; 3) відсутності керівництва й допомоги

відділів освіти в закріпленні вчительства на їх робочому місці; 4) існування спроб використання вчителів як робочу силу, прикриваючи це вимогою участі в громадській роботі.

Замість ліквідації цих порушень приймалися адміністративні заходи по поверненню на педроботу колишніх учителів, що працювали на підприємствах. З цією метою Наркомат праці 4 жовтня 1930 р. прийняв постанову “Про мобілізацію на педроботу в школах загального навчання”. Враховуючи те, що і після проведення цього заходу дефіцит педкадрів не буде ліквідовано, переглядався склад безробітних педпрацівників з подальшим їх працевлаштуванням, за виключенням звільнених за чинним законодавством [39, арк. 72,73]. При цьому не бралися до уваги необізнаність педагога чи небажання займатися педагогічною діяльністю. У листі НКО “Про боротьбу з плінністю кадрів” від 4 січня 1932 р. міські та районні відділи освіти, комітети профспілки РОБОС зобов’язувалися вжити заходів по виявленню і мобілізації колишніх учителів [443, с. 7].

Завдяки вжитим заходам, в 1929-30 н.р. кількість вчителів у трудових школах збільшилась на 13245, порівняно з попереднім і їх загальна кількість педагогів дорівнювала 80120. На одного вчителя пересічно припадало в 1927-28 н.р. 36,5 учнів, а в 1928-29 н. р. – 35,8. Але за ці два роки в учительські лави влилось багато працівників без спеціальної педагогічної освіти. Про це свідчать чисельні приклади. Зокрема, в Бахмацькому районі Чернігівської губернії в жовтні 1930-31 н.р. для ліквідації нестачі вчителів були надіслані звернення до педагогічних навчальних закладів. Проте на роботу направлено лише 2 осіб. Тому вільні посади заміщувалися людьми без педагогічної освіти. Подібне спостерігалось у багатьох губерніях [42, арк. 11]. Органи народної освіти приймали заходи по підвищенню учительської кваліфікації цього контингенту. Основна частина їх зараховувалася студентами заочного ІНО, організовувалися короткотермінові курси, семінари, конференції тощо [40, арк. 5,6].

У документах місцевих партійних органів 20-х – початку 30 х років ХХ ст. вказувалося на необхідність залучення вчителя для проведення масово-політичної роботи серед населення. Переважна більшість вчителів призначалися партійними органами агітаторами і пропагандистами. Їх змушували виступати з лекціями і доповідями на зібраннях, залучали до бригад з розкуркулення для опису майна селян, для написання різних протоколів, довідок і т. п. [420, с. 8].

Так, у письмовому зверненні до ВУЦВК голова Волинського губернського КНС відзначав активну участь вчительства в громадських роботах порівняно з іншими представниками інтелігенції [1, арк. 159]. Про це вказувалося і у доповідній записці Агітпропу ЦК партії в ЦК КП(б)У. Зокрема, у ній зазначалося, що в 1926 р. сільські вчителі, крім 6-годинного робочого дня, були перевантажені суспільною та виробничою працею [68, арк. 6; 167, арк. 10]. Більшість педагогів входили до комітетів допомоги голодуючим і приймали участь у боротьбі з голодом [88, арк. 3].

Однак, на думку директивних органів, саме залучення вчительства до участі у громадській роботі слугувало ідейно-політичному вихованню самих освітян. Потрібно зазначити, що все це було б виправданим, якби ця робота поєднувалася з навчанням і вихованням молоді. Проте, багато учителів виконували доручення, пов'язані з колективізацією сільських господарств та зміцненням колгоспів, допомогою в проведенні посівної, хлібозаготівельної кампанії [80, арк. 189; 104, арк. 175]. А під час колективізації в багатьох районах України ставилось завдання навіть стовідсотково залучити вчителів до колгоспів. Дуже частими були випадки коли вчителів примушували купувати реманент, зняряддя виробництва, а потім здавати їх в колективні господарства. Правління колгоспів приймали рішення про перерахування заробітної плати вчителів на рахунок комун і сільськогосподарських артілей як вступної долі. Від учителів, які стали колгоспниками, вимагали обов'язкової фізичної праці. У 1930 р. близько 90% освітян взяли безпосередню участь у проведенні польових робіт. Серед керівників органів народної освіти навіть виникла “теорія ліквідації школи на селі”, “злиття школи з колгоспом” [420, с. 8]. В інструкції Тульчинської окрінспектури народної освіти рекомендувалось: “Вчителі повинні призначатись колгоспом, навчальний план і план всієї роботи школи складається і затверджується колгоспом, весь навчальний і виховний процес школи повинен бути підкорений вимогам даного колгоспу”. Подібні розпорядження мали місце в інших округах України. Свідченням цього є стаття газети “Правда”, в якій писалося: “Теорія ліквідації школи, про термінове і повне злиття її з заводом чи колгоспом повинна бути відкинена як лівацький заскок [420, с. 8]”.

Від участі у громадських роботах не можна було відмовлятися, адже в ряді місць застосовувались проти “непокірних” репресії. Так, в с. Рудківка Ново-Ушицького району Вінницької області звільнили з роботи А. Андріївського, який працював вчителем з 1918 р., із

формулюванням як “сина куркуля, петлюрівця, а також через те, що він відмовився читати у хаті-читальні лекції” [51, арк. 1 5,8, 9,17]. Однак, участь вчителів у організації колгоспів продовжувалась. Так, лише в 1931 р. сільські вчителі за рішенням Всеукраїнського комітету спілки працівників освіти організовували рахівничу справу в колективних господарствах, працювали на курсах бригадирів, ланкових та інших кваліфікованих працівників [420, с. 9].

Вчителям заборонялося піддавати критиці соціально-економічну політику держави. Це розглядалось як антирадянська діяльність. Зокрема, в 1932 р. учителька Ляховецької семирічної школи Вінницької області М. П. Пометуха мала необережність негативно охарактеризувати політику хлібозаготівлі у селі: “у дядьків беруть все до останньої зернинки, а дядькові дають дулю”. За це висловлювання за рішенням Ляховецької РВК її було звільнено з роботи [368, с. 250]. За критику помилок влади вчителів не лише звільняли з роботи, виключали зі спілки РОБОС, але й арештовували. Такі випадки були у Вінниці, Тульчині та інших місцях [77, арк. 11].

Учителям шкіл надавалася особлива роль і у боротьбі з релігією. Так, у тезах по антирелігійній пропаганді, прийнятій пленумом ЦК КП(б)У 22 червня 1923 р., викладання в школах повинно було бути поставленим таким чином, щоб нейтралізувати релігійний вплив сім’ї [338, с. 235]. Від учителя вимагалось поширювати свій антирелігійний вплив не лише на шкільне життя, а й серед дорослого населення.

Згодом ЦК КП(б)У в постанові “Про релігійний рух та антирелігійну пропаганду” (30 червня 1928 р.) поставив перед Спілкою працівників освіти завдання “розгорнути широку роботу серед учительства щодо залучення його до активної участі в антирелігійній пропаганді, в боротьбі з релігійною пошестю”. При цьому зазначалося, що “поєднання вихователя в радянській країні з участю в релігійному русі є неприпустимим” [338, с. 393].

Справжній погром для вчительства розпочався на початку 30 х років ХХ ст. Активні провідники політики українізації переслідувалися. Матеріали архівів дають можливість зробити висновок, що в 1932-33 рр. репресії проти педагогів стали причиною їх голоду. Адже, по-перше, звільнений з роботи вчитель не мав ніяких засобів для життя. Переважна більшість з них – це немісцеві жителі, яких направляли на роботу і вони жили у відведеній кімнаті в приміщенні школи. Позбавляючись роботи, вони позбавлялися і місця

проживання [110, арк. 3,8]. По-друге, звільненому вчителю заборонялося продовжувати надалі займатися педагогічною діяльністю, тобто засобів для подальшого існування він не мав.

Голод 1932-1933 рр. особливо гостро вдарив по вчительству. Продовольче постачання освітян залежало від рівня колективізації того чи іншого села. Наприклад, у районах суцільної колективізації (не менше як 68% колективізації) вчителів сільськогосподарською продукцією забезпечували колгоспи. У селах не суцільної колективізації, в яких вчителі не були членами колгоспів, у постачанні їх брали участь пропорційно сільська громада і колгосп у розмірі, що відповідав рівневі колективізації цього села [185, с. 4].

Наслідки репресій та голоду були катастрофічними. Відчувалась гостра нестача вчителів з початком 1932-33 н. р. НКО вимагав звільнитися від “фактів перекручень [,] допущених в справі очистки лав учительства” і водночас закликав “поновити всіх неправильно звільнених учителів” [179, с. 4].

Проте, нарком освіти УСРР М. Скрипник на XI Всеукраїнському з'їзді Рад у травні 1929 р. говорив: “Потрібно генерально перевірити увесь апарат й після, набувши вже досвіду, перейти до перевірки учительського складу. Боротьбу з ворожими проявами, з куркульським впливом на учителів повинні вести й зараз” [319, с. 213]. В. Затонський також, констатує гостру нестачу вчителів, заявив, що “9,5% вчителів вийшли з чужого середовища” [174, с. 2]. Через декілька місяців, на листопадовому об'єднаному пленумі ЦК й ЦКК КП(б)У в 1933 р. ця цифра сягнула вже 30-40% [319, с. 221].

Упродовж першої половини 30-х років ХХ ст. репресії обмежувалися переважно звільненням з посад, політичним переслідуванням. Фізичної розправи шляхом розстрілу за вироками суду фактично не спостерігалось [77, арк. 11]. Наприклад, у 1933-34 н. р. в 24 районах однієї лише Харківської області звільнено з роботи 701 вчителя, а в 36 районах Вінницької області – 664 вчителів [368, с. 253].

Підсумовуючи варто зазначити, що керівництво НКО усвідомлювало необхідність розробки концепції кадрової політики в сфері освіти. Відбудова народного господарства, розвиток сільськогосподарського виробництва, важкої промисловості потребували більшої кількості фахівців, і у цьому вчителі загальноосвітніх закладів грали чи не головну роль.

Архівні документи стверджують, що провідним принципом у доборі вчительських кадрів ставав класовий підхід. Однак, система педагогічної освіти, що склалася в перші роки існування радянської влади, мала значний прогрес. І хоча в її діяльності було ряд недоліків у республіці проводилася значна робота щодо підготовки кадрів для здійснення загального початкового навчання на базі українізації освіти.

ВИСНОВКИ

Загальноосвітня школа України в 20-х – на початку 30-х років ХХ ст. знаходилася у прямій залежності від суспільно-політичних, економічних процесів, які загалом визначили її зміст і функціонування. Державні і директивні органи у своїх постановах ставили ті чи інші завдання в галузі шкільної освіти, проте більшість з них не враховували реалій тогочасного життя, а саме: економічної кризи, господарської розрухи в країні, що не сприяло налагодженню нормального навчального процесу.

Радянська шкільна реформа готувалася поспіхом, в результаті розвиток загальноосвітньої школи на початку 20-х років ХХ ст. загальмувався. Освітні заклади були переведені на фінансування ще не зміцнілого місцевого бюджету, а також на утримання населення УСРР. Чимало конкретних пропозицій педагогів не бралися до уваги, оскільки вони потребували кардинальної зміни організації управління освітою або значних фінансових вкладів.

Відмова на початковому етапі становлення і розвитку народної освіти від участі у навчанні та вихованні родини поряд зі школою, нехтування основними засадами педагогічної науки порушували природний зв'язок дитини з сім'єю. Тому невід'ємними складовими сучасної освітньої політики мають стати органічне поєднання родинного та шкільного виховання. Саме сім'я разом зі школою має відігравати визначальну роль. Вони є невіддільні від суспільства і несуть у собі всі явища як позитивні так і негативні, що відбуваються в країні.

Політика в освітній галузі не завжди спиралася на конкретні умови і реальні можливості тогочасного суспільства. У багатьох випадках загальноосвітня школа в досліджуваній період знаходилась під контролем іноді взагалі некомпетентних осіб у сфері освіти, через що виникали певні непорозуміння. А це не сприяло покращенню змісту навчання. Тому при сучасному реформуванні освітньої галузі державна політика має бути глибоко продуманою і виваженою.

Невід'ємною частиною впровадження національної політики в 1920-х – початку 1930-х рр. було розширення мережі загальноосвітніх шкіл з українською мовою викладання та організація освіти для представників національних меншин. Однак, толерантне ставлення до корінної нації та представників національних меншин в УСРР, створення сприятливих умов для розвитку їх національних культур було

підпорядковане єдиному пріоритетному завданню – остаточному утвердженню радянської влади.

Однією із головних прогалин радянської системи освіти при вирішенні питання відкриття національних шкіл, став мовний фактор. Не враховувалися національно-культурні особливості, традиції, релігійні відмінності, інтереси як українського автохтонного населення, так і представників різних національностей, що проживали на території України. Це було одним із підтверджень формування радянською владою нової радянської спільноти.

Тому на основі об'єктивного погляду на історію розвитку освіти обраного періоду необхідно зазначити, що загальноосвітня школа відповідно до державної політики має навчити та виховати національно свідомого громадянина, використовуючи для цього всі культурні надбання як титульної нації, так і враховуючи культурні інтереси представників національних меншостей, що проживають на даний момент в Україні.

Однією з рис політичної системи УСРР в 20-х – на початку 30-х років ХХ ст. була ідеологізація суспільного життя, пріоритет класових цінностей над загальнолюдськими. В цих умовах порушувалося право на здобуття загальної освіти, вільного вибору учнями та їх батьками навчальних закладів. Розвиток шкільних закладів обмежувався певними соціальними рамками. У школах, в досліджуваний період, зріс прошарок дітей робітників і колгоспників та відповідно зменшилась чисельність дітей більш заможних верств населення.

До беззаперечних здобутків 20-х – початку 30-х років ХХ ст., важлива роль у здійсненні яких належала загальноосвітній школі України, варто віднести запровадження загальної обов'язкової початкової, семирічної, а потім восьмирічної освіти молоді, ліквідацію масової неписьменності і малописьменності, підняття культурно-освітнього рівня населення республіки. У країні шляхом пошуків і помилок здійснювалися заходи для подальшого розвитку і вдосконалення шкільної системи, велика увага приділялася поліпшенню змісту освіти та якості знань учнів.

До переліку надбань варто віднести і надання державою та громадськістю підтримки для можливості готувати молодь до наступної виробничої діяльності. Загальноосвітні навчальні заклади надавали не лише знання, але й певні професійні уміння та навички, що було обумовлено крайньою необхідністю в республіці під час економічної кризи. Крім того, у зв'язку з індустріалізацією промисловості і

колективізацією сільського господарства весь цикл навчальних програм змінювався відповідно до нових вимог. Впроваджувалась програма залучення школярів до трудового навчання безпосередньо у виробничих колективах, проходження ними практичного навчання на промислових підприємствах та у колективних господарствах.

Ці заходи, безумовно, мали велике значення, оскільки зростав рівень підготовки школярів до трудової діяльності, а це після закінчення школи відіграло велику роль у виборі ними подальшої професії. Однак, радянська влада, захопившись ідеєю політехнізації освіти, висуваючи перед загальноосвітньою школою непосильні для неї вимоги, свідомо не рахувалася з умовами того часу.

На сучасному етапі, в умовах реформування аграрного сектора, держава повинна реалізовувати принцип політехнізму, використовуючи позитивні риси досвіду 1920-х – початку 1930-х рр. і поряд з наданням повноцінної освіти прививати готовність молодого покоління займатися сільським господарством, що має відбуватися через введення відповідних профільюючих предметів. Це стосується і міських загальноосвітніх шкіл.

Складні економічні, соціально-політичні процеси в 20-х – на початку 30-х років ХХ ст. негативно позначилися на всій системі освіти. Механізми забезпечення фінансування загальноосвітньої школи мали політико-адміністративний характер. Залишковий принцип фінансування був основною перешкодою у своєчасній її відбудові, спричинив відставання матеріально-технічної бази навчальних закладів від реальних потреб.

Причини жалюгідного становища матеріальної бази шкіл полягали не лише у наслідках від загальної економічної кризи, але й у недоліках управління освітянськими закладами з боку державних органів влади, які б мали врахувати труднощі перехідного періоду та зберегти від руйнації хоча б частину того позитивного, що було набуто в попередні роки. Поряд з цим, не можна заперечувати факт кількісного зростання широкої мережі шкіл, що було значним досягненням радянської системи освіти.

Важливим чинником у створенні умов для діяльності школи: забезпечення приміщеннями, устаткуванням, лабораторною базою, зменшення наповнюваності класів було населення УСРР. Громадськість, батьки учнів, керівники шкіл, колгоспи, підприємства вишукували додаткові засоби для її функціонування.

Тому досвід 20-х – початку 30-х років ХХ ст. засвідчує, що усунення недоліків у роботі загальноосвітніх закладів неможливе без

покращення їх фінансового та матеріально-технічного забезпечення. Тут необхідні значні державні асигнування, а також залучення альтернативних джерел фінансування.

Формування вчительського корпусу загальноосвітніх шкіл відбувалося різними шляхами: підготовкою власних фахівців на курсах і новостворених вищих навчальних закладах. До роботи в освітніх закладах залучалися і старі дореволюційні професійні кадри, які пройшли через певну систему перевірок і виборів та закінчили курси перепідготовки. Запрошувались на роботу також вчителі з інших республік СРСР, зокрема РСФРР. Дозволялося працевлаштовуватись у школи і спеціалістам, які не мали педагогічної освіти. Тож є підстави стверджувати, що відбувалося значне зростання чисельності вчительських кадрів.

Варто зазначити, що в Україні, відповідно до потреб розвитку народної освіти, які визріли в тих умовах була організована і система післядипломної підготовки педагогічних кадрів. Однак, зусилля влади були зосереджені переважно не на формуванні професійних якостей фахівців, а на швидкій підготовці нових освітян, які відрізнялися насамперед своїм соціально-класовим походженням та політичними поглядами. Таким чином, при формуванні вчительських кадрів не бралися до уваги їх професійно-кваліфікаційний рівень, досвід.

Незадовільним залишалось соціальне та правове становище вчителів загальноосвітніх навчальних закладів. Хоча уряд УСРР, державні та місцеві органи управління, органи освіти піклувалися про покращення умов праці, проте ця опіка була недостатньою. Тому, в сучасних умовах держава, місцеві органи влади повинні турбуватися про підвищення заробітної плати, створення пристойних житлово-побутових умов для педагогічних кадрів.

Характеризуючи захист трудових прав педагогічних працівників загальноосвітніх шкіл у 20-х – на початку 30-х років ХХ ст. потрібно вказати на її неефективність, що пояснювалось як неякісною законотворчою базою так і недотриманням окремих її положень керівниками закладів освіти.

Ідеологічний наступ на вчителів у досліджуваній період, як свідчать архівні документи, постійно проводився органами державної безпеки з метою викриття та подальшої ізоляції учасників національно-визвольного руху та його прихильників серед учителів в 1920-х роках. Але значного посилення він набув на початку 30-х років ХХ ст. Адміністративні методи управління вчительськими колективами

супроводжувалися репресивними акціями. При цьому діяли методи звільнення з роботи, морального та фізичного примусу.

Таким чином, систематизований у процесі дослідження фактичний матеріал, зроблені науково-теоретичні узагальнення щодо розвитку загальноосвітньої школи України у 1920-х - на початку 1930-х рр. становлять цінне надбання минулого і сприятимуть усуненню різних протиріч у народній освіті на сучасному етапі.

ДОДАТКИ

Додаток А

**Дані про кількість шкіл та контингент учнів у них
в 1921-1926 рр.**

Роки	Кількість шкіл	Кількість учнів
1921	21 968	2 023 680
1922	20 579	1 724 380
1923	17 110	1 417 770
1924	15 715	1 533 930
1925	15 555	1 795 190
1926	17 632	2 105 670
1927	18 564	2 218 000
1928	20 032	2 491 173
1932	-	4 426 023

Складено за: 478, с. 48; 230, с. 319.

Додаток Б

**Дані про рівень українізації загальноосвітніх шкіл
(1922-1925 рр.)**

Роки	Кількість шкіл	Кількість шкіл, які подали дані	Українських шкіл	(%)	Українсько-російських шкіл	(%)
1922	20587	12109	6105	50%	1966	16,1%
1923	17110	14983	7604	50,7%	2230	14,9%
1924	15715	15177	10774	68%	1128	7,1%
1925	15555	15209	11839	77,8%	667	4,4%

Складена за: 69, арк. 6.

Додаток В

Загальне охоплення дітей школами з рідною мовою викладання 1925-26 н. р.

Націон-сть	Всього дітей 8-14 років	Навч. в школах від 8-14 років	% охоплення школою дітей від 8-14 років	В т. ч. школою з рідною мовою викладання	% дітей в школі до всього населення даної національності
Українців	3 425 336	1 564 269	45,6	Майже повне охоплення	7,09
Росіян	412 953	220 519	53,4	Майже повне охоплення	8,28
Євреїв	278 199	161 847	58,1	25,4	9,00
Поляків	65 205	34 554	53,0	31,5	8,19
Німців	60 856	35 724	58,7	63,7	9,08
Молдаван	30 428	14 190	46,6	23,8	7,20
Інших	73 896	22 868	30,9	7,9	6,06
Разом	4 346 873	2 053 971	—	—	—

Складено за: 307, с. 50.

Додаток Д.1

Відношення рідної мови учнів до мови навчання в школах (1926 р.) (у відсотках)

Мова	Російська	Українсько-російська	Єврейська	Польська	Німецька	Інші
Відсоток учнів, що навчаються відповідною мовою	17,0	9,19	2,3	0,5	1,4	0,3
Відсоток учнів з відповідною рідною мовою	9,6	–	7,8	1,2	1,7	1,4

Складено за: 69, арк. 6.

Додаток Д.2

Охоплення дітей школами з рідною мовою викладання відповідно до адміністративного поділу (1926 р.) (у відсотках)

Місц-ть	Школи за мовою навчання					
	Укр.	Рос.	Укр.- рос.	Євр.	Пол.	Інші
В місті	43,8%	20,8%	16,7%	10,2%	2,4%	6,1%
На селі	81,9%	6,1%	4,4%	1,1%	1,0%	5,5%
Разом	79,1%	7,1%	5,3%	1,7%	1,1%	5,7%

Складено за: 438, с. 71.

Додаток Е

Розподіл учнів за мовами навчання у школах I-го та II-го концентрів у 1925-26 н. р. (у відсотках)

Школи за мовою викладання	Шкіл I концентру	Учнів I концентру	Шкіл II концентру	Учнів II концентру
Українських	82,1	81,8	54,2	48,9
Російських	6,2	7,2	15,7	20,5
Українсько-російських	3,9	4,6	17,1	20,7
Єврейських	1,2	1,3	5,8	4,3
Польських	1,1	0,6	0,8	0,5
Німецьких	2,1	1,3	1,5	0,7
Інших	3,4	3,2	4,9	4,4

Складено за: 69, арк. 5.

Додаток Ж

Розподіл шкіл національних меншин за концентрими (1925-27 рр.)

Роки	1925-26 рр.				1926-27 рр.			
	Шкіл I конц.	Шкіл II конц.	Учнів I конц.	Учнів II конц.	Шкіл I конц.	Шкіл II конц.	Учнів I конц.	Учнів I конц.
Російська	935	279	98524	136664	1037	260	111415	123252
Єврейська	191	104	9062	3088	249	143	21131	40091
Польська	175	17	9062	3088	258	21	14495	4178
Німецька	319	26	17656	4394	458	39	23254	6751
Болгарська	31	2	2994	530	39	5	4089	1535

Складено за: 389, с. 189-202.

Додаток 3

Обслуговування школою дітей національних меншин в УСРР (1929-30 рр.) (у відсотках)

Національність	Національний склад населення	Національний склад учнів	Мова викладання у школах
Росіяни	9,2	9,6	14,1
Євреї	5,4	5,6	3,2
Поляки	1,6	1,1	1,0
Німці	1,4	1,7	1,5
Молдавани	0,9	0,8	0,4
Греки	0,4	0,5	0,4
Болгари	0,3	0,4	0,3
Вірмени	0,04	0,05	0,03
Чехи	0,1	0,07	0,03
Інші	0,65	0,3	0,03

Складена за: 3, арк. 17;40, арк. 35.

Додаток II. 1

Розподіл учнів загальноосвітніх шкіл усіх рівнів за віком (1927-28 н. р.) (у відсотках)

Вік	Молодші 8 років	8 років	9 років	10 років	11 років	12 років	13 років	14 років	15 і більше
Учнів (у %)	0,7	15,6	19,2	14,7	11,9	14,0	11,2	6,8	5,9

Складена за: 48, арк. 12.

Додаток И. 2

Динаміка розподілу учнів загальноосвітніх шкіл по концентрах (1922-1926 рр.)

Роки обстежень	Кількість учнів у I концентрі	Кількість учнів у II концентрі
1922	1 250 544	149 841
1923	1 368 417	123 859
1924	1 410 425	127 661
1925	1 664 318	147 269
1926	1 923 777	187 976

Складена за: 198, с. 95.

Додаток К

Дані про кількість учнів в усіх типах шкіл України за даними ЦСУ в 1927-1931 рр.

Роки	Кількість учнів		
	У початкових школах	У семирічних школах	Всього
1927-1928	1562951	885093	2448044
1928-1929	1585814	953747	2539561
1929-1930	1776155	1110970	2887125
1930-1931	2003376	1704724	3708100

Складена за: 422, с. 63.

Додаток Л

Дані про видатки на народну освіту (в млн. крб.)

Вид бюджету	Роки		
	1923-1924	1927-1928	1932
Державний бюджет	14,4	44,6	187,4
Місцевий бюджет	25,0	95,3	338,0
Разом	39,4	139,9	575,4

Складена за: 48, арк. 8.

Додаток М

Динаміка прийому у вищі навчальні педагогічні заклади за партійним складом (1923-1929рр.) (у відсотках)

Партійний склад	Навчальні роки					
	1923-24	1924-25	1925-26	1926-27	1927-28	1928-29
Члени і кандидати ВКП(б)	4,8	5,7	11,2	12,1	14,0	13,3
Члени ЛКСМУ	9,5	7,9	16,9	20,5	21,5	32,0
Позапартійні	85,7	86,4	71,9	67,4	64,5	54,7

Складена за: 36, арк. 21.

Додаток Н

Динаміка прийому в ІНО за національністю вступників (у відсотках)

Національність	Навчальні роки					
	1923-24	1924-25	1925-26	1926-27	1927-28	1928-29
Українці	55,1	57,8	61,3	69,9	70,7	69,2
Росіяни	14,7	15,8	14,4	9,6	8,4	11,8
Євреї	26,6	23,0	20,5	16,8	16,3	15,4
Німці	0,5	0,4	0,9	1,0	1,6	0,6
Поляки	0,5	0,4	0,5	0,7	0,4	1,1
Інші	2,6	2,6	2,4	2,0	2,6	1,9

Складена за: 36, арк. 22.

Додаток П

Розподіл учителів за національністю, які володіли рідною мовою (1923-24 рр.) (у відсотках)

Тип поселення	Національність							Разом
	Укр.	Рос.	Пол.	Євр.	Нім.	Молд.	Інші	
Місто	58,4	23,7	1,5	14,2	1,2	0,1	0,9	100
Село	83,8	8,1	1,0	2,2	2,7	0,4	1,9	100
Разом	76,5	12,6	1,1	5,7	2,3	0,3	1,4	100

Складена за: 69, арк. 22.

Додаток Р

Розвиток педагогічної освіти (1927-1932 рр.)

Навчальні роки	Педвузи		Педтехнікуми	
	Кількість	Студентів	Кількість	Учнів
1927-28	12	6899	60	10214
1930-31	39	16005	82	17055
1931-32	43	34410	89	26406

Складена за: 422, с. 66.

Додаток С

Порівняльні дані заробітної плати вчителів загальноосвітніх шкіл та працівників інших професій на 17 серпня 1928 р.

Дніпропетровськ – I пояс		Зінов'ївськ – II пояс		Полтава – III пояс	
Заклади місц. бюджету	Завод ім. Петровського	Заклади місц. бюджету	Завод Червона зірка	Заклади місц. бюджету	Електро-станція
Учитель II конц. – 80 крб.	Кочегар – 80 крб.	Учитель II конц. – 75 крб.	Столяр, кочегар 83 крб. Сторож – 77 крб.	Учитель II конц. – 70 крб.	Бухгалтер – 120 крб.
Учитель I конц. – 55 крб.	Слюсар – 58 крб., сторож – 42 крб.	Учитель I конц. – 50 крб.	Чорнороб – 61 крб.	Учитель I конц. – 46 крб.	Чорнороб – 45 крб.

Складена за: 75, арк. 104.

Додаток Т

Звільнення та переведення на роботу в інші школи вчителів загальноосвітніх шкіл (1927-1929 рр.)

Заходи	Роки		
	1927 р.	1928 р.	1929 р.
Звільнення	118	139	155
Примусові переведення	36	68	89
Добровільні переведення	368	454	840

Складена за: 77, арк. 29.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ АРХІВНІ МАТЕРІАЛИ

Центральний держаний архів вищих органів влади та управління України

Ф. 1. Всеукраїнський центральний виконавчий комітет (ВУЦВК)

Опис 2.

1. Спр. 1534. Матеріали III сесії ВУЦВК'у 8-го скликання (протоколи засідань комісії, проекти резолюцій і листування про скликання сесії). (7 липня 1924 р. – 13 жовтня 1925 р.) – 245 арк.

2. Спр. 2225. Справа про вивчення української мови робітниками радянського апарату (лютий – 13 вересня 1924 р.; є док. за 1923 р.) – 259 арк.

Ф. 27. Міністерство сільського господарства УСРР

Опис 10.

3. Спр. 858. Матеріали про колективізацію, землевпорядкування та кредитування колгоспів нацменшостей. – 92 арк.

Ф. 166. Народний Комісаріат Освіти Української РСР.

Опис 1.

4. Спр. 2. Декрети і постанови Тимчасового робітничо-селянського уряду України і Наркомосу про відокремлення церкви від держави і школи від церкви (17 січня 1918 р. – 15 червня 1919 р.) – 85 арк.

5. Спр. 19. Постанови Тимчасового робітничо-селянського уряду УСРР про передачу всіх навчальних закладів України відділу освіти. (14 червня – 12 серпня 1919 р.) – 44 арк.

6. Спр. 21. Постанови, обіжники, накази Наркомосу УСРР про організацію і розвиток культурно-освітньої роботи на Україні. (16 січня – 13 квітня 1919 р.) – 65 арк.

Опис 2.

7. Спр. 7. Декрети, постанови, циркуляри ВУЦВК'у і Раднаркому УСРР надіслані до відома. (13 січня – 24 грудня 1921 р.) – 232 арк.

8. Спр. 1621. Матеріали про організацію соціального виховання дітей і підлітків на Україні. (12 січня – 27 вересня 1922 р.) – 252 арк.

9. Спр. 1664. Місячні статистичні дані та виписки з місячних звітів про стан дитячих закладів соціального виховання Подільської губернії. (9 січня – 22 вересня 1922 р.) – 42 арк.

10. Спр. 1665. Місячні статистичні дані та виписки з місячних звітів про стан дитячих закладів соціального виховання Подільської губернії. (4 січня – 18 жовтня 1922 р.) – 39 арк.

11. Спр. 1769. Матеріали про роботу серед національних меншостей на території УСРР за 1922/23 – 1923/24 операційні роки. (4 січня 1922 р. – 1 квітня 1924 р.) – 101 арк.

Опис 3.

12. Спр. 95. Матеріали про стан народної освіти в Катеринославській губернії за 1922/23 р. (16 січня – 8 листопада 1923 р.) – 135 арк.

13. Спр. 105. Окремі статті з місцевих газет. (жовтень 1923 р.) – 73 арк.

14. Спр. 172. Протоколи засідань бюро КУБУЧа. Листування з ЦК КП(б)У, ЦК ЛСМУ, губвідділами профосвіти, інститутами та відділами Наркомосу УСРР про надсилання даних щодо кількості членів партії, комсомольців по кожній губернії, прийом до вузів. (21 грудня 1923 р. – 8 грудня 1924 р.) – 146 арк.

15. Спр. 848. Постанови ВУЦВК'у від 7 березня 1923 р. “Про зміну постанови про місцевий бюджет”. (8 січня – 13 грудня 1923 р.) – 32 арк.

16. Спр. 862. Матеріали про стан закладів соцвиху на Україні в 1923 р. (5 березня – 12 вересня 1923 р.) – 216 арк.

17. Спр. 865. Матеріали про договірні кампанії з сільськими громадами щодо утримання шкіл. (23 січня – 25 червня 1923 р.) – 60 арк.

18. Спр. 866. Висновки Головоцвиху по доповідях з місць, план та дані про українізацію апарату і навчальних закладів соцвиху. (29 серпня 1923 р. – 19 березня 1924 р.) – 20 арк.

Опис 4.

19. Спр. 621. Положення про організації пролетарського студентства в вищій школі. (18 травня – 4 серпня 1924 р.) – 78 арк.

20. Спр. 842. Проекти постанов Раднаркому УРСР про шкільну мережу. (2 січня – 29 грудня 1924 р.) – 796 арк.

21. Спр. 852. Листування з Волинським губвідділом народної освіти про дитяче харчування, утримання учителів, стягнення плати за навчання. (4 січня – 16 грудня 1924 р.) – 35 арк.

22. Спр. 853. Листування з Донецьким губвідділом народної освіти та губсоцвихом про українізацію шкіл. (14 січня – 24 грудня 1924 р.) – 145 арк.

23. Спр. 855. Листування з Подільським губвідділом народної освіти про забезпечення шкіл приміщеннями. (26 березня – 29 грудня 1924 р.) – арк.

24. Спр. 860. Листування з Чернігівським губвідділом народної освіти та губсоцвихом про українізацію дитзакладів, стан народної освіти. (12 січня – 28 грудня 1924 р.) – 69 арк.

25. Спр. 862. Декрети та постанови ВУЦВК'у про загальне навчання. (29 червня – 25 липня 1924 р.) – 8 арк.

26. Спр. 865. Накази Наркомосу УРСР. Копії. (2 січня – 31 грудня 1924 р.) – 166 арк.

27. Спр. 876. Листування з губвідділами народної освіти про постачання підручниками та розписки в отриманні підручників. (8 травня 1924 р. – 14 листопада 1925 р.) – 78 арк.

28. Спр. 878. Звіти про роботу Волинського губсоцвиху за 1924 р. (квітень – 2 серпня 1924 р.) – 21 арк.

29. Спр. 961. Доповідь про роботу Центрального бюро перепідготовки робітників освіти. (19 серпня – 8 грудня 1924 р.) – 59 арк.

Опис 5.

30. Спр. 669. Листування з ЦК КП(б)У, Раднаркомом та окрінспектурами народної освіти про будівництво шкіл, передачу шкіл соцвиху на місцевий бюджет. (6 січня – 12 вересня 1925 р.) – 26 арк.

Опис 6.

31. Спр. 280. Матеріали III Всеукраїнської наради робітників Комуністичного дитячого руху і наради в справі загального навчання. (5 жовтня – 21 листопада 1925 р.) – 237 арк.

32. 283. Звіт Павлоградської окружної інспектури народної освіти про її роботи за 1924/25 і перше півріччя 1926 р. (8 квітня – 8 жовтня 1926 р.) – 188 арк.

33. Спр. 284. Висновки бригади по обстеженню роботи Харківського відділу народної освіти в галузі виконання постанови ЦК ВКП(б) від 5 вересня 1931 р. (вересень – грудень 1931 р.) – 17 арк.

34. Спр. 8634. Матеріали про організацію і стан культосвітньої роботи серед нацменшостей (положення, інструкції, протоколи). (4 лютого – 1926 р. – 16 вересня 1928 р.) – 128 арк.

Опис 7.

35. Спр.695. Протоколи, розпорядження народного комісара освіти УРСР Скрипника та дані про виконання Раднацменом постанов та розпоряджень наркома освіти. (28 жовтня 1927 р. – 29 січня 1930 р.) – 121 арк.

Опис 8.

36. Спр. 91. Статистичні дані про підсумки прийому до інститутів України на 1928/29 р. (1928 р.) – 24 арк.

37. Спр. 415. Постанови та виписки з протоколів засідань ВУЦВК'у і Раднаркому УРСР про розміщення переростків дитячих закладів по підприємствах. (13 серпня 1928 р. – 5 січня 1930 р.) – 154 арк.

Опис 9.

38. Спр. 338. Дані про стан фабрично-заводських семирічних шкіл УРСР. (19 квітня 1929 р. – 30 квітня 1930 р.) – 162 арк.

39. Спр. 1190. Постанови Раднаркому СРСР, ВУЦВК'у та Раднаркому УРСР про загальне обов'язкове початкове навчання. (18 квітня – 15 жовтня 1930 р.) – 79 арк.

40. Спр. 1199. Звіт управління соціального виховання Наркомосу УРСР про стан соціального виховання на Україні у 1929/30 р. (1930 р.) – 71 арк.

41. Спр. 1200. Інформаційні повідомлення Наркомосу УРСР про проведення місячника загального навчання в жовтні-грудні 1930 р. та стан народної освіти в прикордонній смузі України. (1 листопада 1930 р. – 1 лютого 1931 р.) – 82 арк.

42. Спр. 1218. Листування з райвиконкомом, інспекторами народної освіти України про стан роботи по проведенню загального обов'язкового початкового навчання. (14 серпня – 1 листопада 1930 р.) – 102 арк.

43. Спр.1219. Листування з райвиконкомом України про хід охоплення дітей загальним обов'язковим навчанням. (15 листопада – 22 листопада 1930 р.) – 7 арк.

Опис 10.

44. Спр.1164. Положення, постанови та інструкції наркомосу УРСР про загальне навчання, політехнізацію шкіл. (7 травня – 5 вересня 1932 р.) – 72 арк.

45. Спр. 1169. Обіжники, доповідні записки та дані Наркомосу УРСР про здійснення загального політехнічного навчання, видання підручників та забезпечення ними шкіл. (2 грудня – 19 грудня 1932 р.) – 85 арк.

Опис 11.

46. Спр. 162. Матеріали про стан підготовки до нового навчального року шкіл Донецької області (постанови, протоколи, накази, звіти). (31 травня – 28 серпня 1933 р.) – 150 арк.

47. Спр. 179. Матеріали про підготовку шкіл України до нового навчального року. (15 вересня – 10 жовтня 1933 р.) – 110 арк.

Ф. 318. Управління народногосподарського обліку при Державній плановій комісії УСРР

Опис 1.

48. Спр. 1403. Статистичні таблиці до довідника “Культбудівництва в УСРР” (1937 р.) – 143 арк.

Ф. 413. Центральна комісія національних меншостей при Всеукраїнському центральному виконавчому комітеті

Опис 1.

49. Спр. 1. Декрети, постанови, протоколи засідань ВУЦВК’у, РНК УСРР та листування з ВУРПС, Наркомздор’я, Наркомземом, Наркомпраці УСРР про українізацію шкіл. (1 серпня 1923р. – 10 жовтня 1928 р.) – 158 арк.

Ф. 539. Народний комісаріат робітничо-селянської інспекції УСРР

Опис 3.

50. Спр. 1404. Документи про роботу бюро і уповноважених національних меншин при губернських і окружних виконкомах УСРР (інструкція, резолюція, виписки із протоколів, план, дані, листування). (16 січня – 17 грудня 1925 р.) – 56 арк.

Опис 17.

51. Спр. 592. Документи про розгляд апеляційної скарги вчителя Рудківської трудшколи Ново-Ушицького району Андрієвського Андрія Йосиповича. (9 червня – 23 вересня 1932 р.) – 17 арк.

52. Спр. 608. Документи про розгляд апеляційної скарги Ново-Ушицького району вчителя Стругської трудшколи Ново-Ушицького району Вінницької області Вершигора Олександра Максимовича (28 жовтня 1929 г. – 23 вересня 1932 р.) – 18 арк.

**Ф. 2717. Південне бюро Центрального Комітету
Всеросійського професійного союзу працівників освіти**

Опис 1.

53. Спр. 60. Звіти Укрбюро Цекпросу. (25 січня – липень 1923 р.) – 63 арк.

Ф. 4805. Ряппо Ян Петрович (1880-1958) – діяч народної освіти

Опис 1.

54. Спр. 53. Матеріали до праці “Критичні нариси профосвіти відбудовчого періоду народного господарства 1920/21 – 1923 рр.” (Б/р.) – 181 арк.

Центральний державний архів громадських об’єднань України

Ф. 1. Центральний комітет Комуністичної партії України

Опис 6.

55. Спр. 66. Матеріали до протоколів № 55-60 засідань Політбюро ЦК КП(б)України. (20 лютого – 27 березня 1925р.) – 177 арк.

56. Спр. 93. Стенограми засідань Політбюро ЦК КП(б)У України (до протоколів №55-60.). (9 листопада – 3 грудня 1926 р.) – 269 арк.

57. Спр. 130. Матеріали до протоколів № 67-68 засідань Політбюро ЦК КП(б)України. (7 січня – 4 березня 1927р.) – 195 арк.

58. Спр.184. Протоколи №№ 100-115 засідань Політбюро ЦК КП(б) У. – (13 січня – 4 червня 1930 р.) – 124 арк.

59. Спр. 283. Протоколи № 114-118 засідань Політбюро ЦК КП(б)України. (17 травня – 26 червня 1933 р.) – 158 арк.

Опис 20.

60. Спр. 1020. Листування з Народним комісаріатом освіти УСРР, Головополітосвітою, Головопрофосвітою про стипендії учням в навчальних закладах профосвіти, прийом студентів в інститути, розподіл стипендій, мобілізації комуністів на педагогічну роботу, проведення двомісячника по ремонту шкіл. (11 січня 1922 р.– 4 січня 1923 р.) – 139 арк.

61. Спр. 1467. Листування з Головополітосвітою і Наркомосвітою УСРР про роботу радпартшкіл, педагогічних курсів, розподіл газети “Допомога голодуючим”. (2 січня – 23 грудня 1922 р.) – 234 арк.

62. Спр. 1547. Протоколи засідань Польшюро Волинського губкому КП(б)У, загальних зборів комуністів-поляків, листування з Польшюро ЦК КП(б)У, окружними комітетами партії. (5 січня – 30 грудня 1922 р.) – 252 арк.

63. Спр. 1776. Звіти народного комісаріату освіти УСРР в ЦК КП(б)У про діяльність за 1922-1923 н.р. (1 січня – 11 листопада 1923 р.) – 198 арк.

64. Спр. 1839. Резолюції, тези Всеукраїнської наради завідуючих агітаційно – пропагандними відділами губвиконкомів партії. (12 січня – 26 листопада 1924 р.) – 184 арк.

65. Спр. 1977. Sprawki, ogleady, informacii partyinykh i radianskykh organiv, vypiski iz postanov 9 z'їzdu КП(б)У, пленумів ЦК КП(б)У про стан і проведення роботи по українізації державного і партійного апарату в республіці. (1925 р.) – 201 арк.

66. Спр. 2002. Плани, звіти, інформації Агітпрому ЦК КП(б)У про стан і проведення агітаційно-пропагандистської, культурно-освітньої роботи, діяльності серед національних меншин. (11 лютого – 19 грудня 1925 р.) – 152 арк.

67. Спр. 2008. Циркулярні листи, проекти постанов ЦК КП(б)У, РНК УСРР, тези доповідей, огляди, справки партійних, радянських, комсомольських органів і установ по питаннях народної освіти. (12 січня – 17 грудня 1925 р.) – 212 арк.

68. Спр. 2245. Резолюція Агітаційно-пропагандистського відділу Першотравневого окружкому КП(б)У. (26 січня – 21 грудня 1926 р.) – 34 арк.

69. Спр. 2251. Проект резолюції комісії Політбюро ЦК КП(б)У по українізації. (31 грудня 1926 р.) – 100 арк.

70. Спр. 2253. Доповідні записки, огляди, листи комісії по проведенню українізації при Всеукраїнській Раді Професійних Союзів, Всеукраїнському Центральному Виконавчому Комітеті. (31 травня 1926 р. – 5 січня 1927 р.) – 100 арк.

71. Спр. 2456. План роботи, протоколи, стенограма засідань комісії Політбюро ЦК КП(б)У по українізації. (3 січня – 5 жовтня 1927 р.) – 98 арк.

72. Спр. 2492. Доповідні записки, справки, матеріали до доповідей, випiski і протоколи засідань Секретаріату, оргбюро ЦК КП(б)У, листування з ЦК ВКП(б), радянськими органами, Наркоматом освіти. (6 січня – 1 листопада 1927 р.) – 145 арк.

73. Спр. 2496. Доповідь уряду УСРР Президії Ради національностей ЦВК СРСР IV скликання про стан і характер роботи серед національних меншин. (1927 р.) – 105 арк.

74. Спр. 2688. Доповідні записки, справки, листування партійних, радянських і адміністративних органів, випiski із протоколів засідань

Політбюро ЦК КП (б)У з питань національної політики і роботи серед національних меншин в республіці. (18 січня – 18 листопада 1928 р.). – 92 арк.

75. Спр. 2702. Доповідні записки, справки Наркомосу УСРР, радянських і адміністративних органів, виписки із протоколів засідань Політбюро ЦК КП (б)У, листування про стан народної освіти в республіці. (29 лютого – 21 грудня 1928 р.) – 117 арк.

76. Спр. 2930. Листування з Польбюро ЦК ВКП(б) і округками КП(б)У про висновки обстеження польського педагогічного технікуму в м. Києві і польських трудових шкіл. (20 лютого – 28 грудня 1929 р.) – 49 арк.

77. Спр. 3099. Доповідна записка, справки ЦК КП(б)У, Всеукраїнського комітету профсоюзу працівників освіти в ЦК КП(б)У про роль сільських вчителів у соціалістичному будівництві. (28 лютого – 27 травня 1930 р.) – 49 арк.

78. Спр. 4203. Постанови ЦК КП(б)У, доповідні записки, листи Наркомосу УСРР. (12 січня – 13 жовтня 1931 р.) – 86 арк.

79. Спр. 6226. Доповідні записки, справки, інформації відділів ЦК КП(б)У, партійних радянських органів, Наркомосу УСРР з питань шкільного будівництва в республіці. (29 березня – 20 грудня 1933 р.) – 86 арк.

Державний архів Вінницької області

Ф. П-29. Вінницький окружний комітет КП(б)У

Опис 1.

80. Спр. 620. Інформації, звіти і листування окружного комітету КП(б)У з питання роботи навчальних закладів. (4 січня – 25 жовтня 1930 р.) – 193 арк.

Ф. П-31. Могилів-Подільський окружний комітет КП(б)У

Опис 1.

81. Спр. 438. Інформації, дані про стан народної освіти в окрузі (1 січня – 20 квітня 1928 р.) – 30 арк.

Ф. Р-1304. Інспектура народної освіти

при Брацлавському районному виконавчому комітеті

Опис 8.

Спр. 1. Дані про кількість учнів, прийнятих в школи району за рік, фінансові документи. (15 вересня 1922 р. – 25 грудня 1923 р.) – 88 арк.

82. Спр. 10. Циркуляри окружного виконавчого комітету окружної інспектури народної освіти, листування з школами про їх діяльність. (10 листопада 1929 р. – 20 червня 1930 р.) – 830 арк.

Ф. Р-254. Подільський губернський відділ народної освіти

Опис. 1.

83. Спр. 1. Декрети РНК УСРР про централізацію бібліотечної справи в РСФРР. Постанови Наркомату освіти УСРР про заходи заохочень волосних статистів, списки вчителів навчальних закладів. (3 травня 1919 р. – 3 жовтня 1921 р.) – 559 арк.

84. Спр. 13. Накази по Подільській губнаросвіті про особистий склад. (1 січня – 9 грудня 1921 р.) – 20 арк.

85. Спр. 47. Постанова губернського виконкому про добровільне самообкладання сільського населення на потреби трудових шкіл. (15 грудня 1922 р. – 1 вересня 1923 р.) – 193 арк.

86. Спр. 91. Протоколи засідань президії губвиконкому, окружного виконкому, губекономнарад. (1921-1922 рр.) – 219 арк.

87. Спр. 142. Звіти, доповіді про діяльність окружних відділів Наросвіти. (29 березня 1920 р. – 23 серпня 1921 р.) – 104 арк.

88. Спр. 162. Річний звіт Ямпільського окружного відділу наросвіти. (22 грудня 1921 р. – 25 січня 1923 р.) – 100 арк.

89. Спр. 676. Циркуляр про культосвітню роботу серед населення, ліквідації неписьменності, протоколи спільного засідання окружного партійного комітету наради активу губнаросвіти. (18 січня – 30 листопада 1924 р.) – 107 арк.

90. Спр. 733. Доповіді про роботу польських шкіл. (21 жовтня 1921 р. – 24 жовтня 1922 р.) – 257 арк.

91. Спр. 745. Постанова губвиконкому про добровільне самообкладання сільського населення на потреби трудшкіл. Доповіді губернського шкільного підвідділу. (23 грудня 1922 р. – 31 червня 1923 р.) – 307 арк.

92. Спр. 764. Списки шкіл Кам'янецького округу. (16 грудня 1924 р. – 9 червня 1925 р.) – 22 арк.

93. Спр. 803. Постанови губвиконкому про надання допомоги дітям губерній, постраждалих від посухи. (6 жовтня 1922 р. – 13 грудня 1923 р.) – 27 арк.

94. Спр. 822. Наказ губвиконкому про виділення земельних ділянок для дітей – сиріт. (26 лютого – 3 листопада 1923 р.) – 32 арк.

Ф. Р-256. Вінницька окружна інспектура народної освіти

Опис. 1.

95. Спр. 12. Постанови, обіжники НКО УСРР, Подільського губвиконкому, Вінницької окрнаросвіти. (25 вересня – 19 грудня 1923 р.) – 205 арк.

96. Спр. 13. Матеріали про роботу, особистий склад трудшкіл. (25 вересня – 19 грудня 1923 р.) – 181 арк.

97. Спр. 72. Обіжники НКО УСРР, протоколи засідань колегії, бюро центрального методичного комітету. (13 травня – 29 грудня 1925 р.) – 954 арк.

98. Спр. 305. Протоколи засідань комісії по укомплектуванню шкіл вчителями, накази по особовому складу, свідчення, заяви вчителів про переміщення та надання їм роботи. (8 травня – 1 грудня 1926 р.) – 778 арк.

99. Спр. 306. Накази, дані про особовий склад вчителів. (15 грудня 1925 р. – 30 грудня 1927 р.) – 976 арк.

Ф. Р-384. Калинівський волревком Вінницького повіту

Опис. 1.

100. Спр. 15. Про народну освіту. Листування з Вінницьким повітовим відділом народної освіти. (3 березня – 8 грудня 1920 р.) – 47 арк.

Ф. Р-489. Могилів-Подільський окружний виконавчий комітет

Опис. 1.

101. Спр. 92. Матеріали по ремонту і будівництву шкіл округу. (16 вересня 1926 р. – 20 грудня 1927 р.) – 59 арк.

Ф. Р-595. Вінницький окружний виконавчий комітет

Опис 11.

102. Спр. 43. Спецзведення по районах Вінницького округу, листування з райвикокомами і окружними установами з питань мобілізації, дані про соціальне становище вчителів. (12 січня – 23 листопада 1928 р.) – 811 арк.

Ф. Р-847. Тульчинська окружна інспектура народної освіти

Опис. 1.

103. Спр. 151. Протоколи засідань педради, господарської комісії Ободівської трудшколи. (1 січня – 31 грудня 1924 р.) – 262 арк.

104. Спр. 156. Протоколи засідань бюро Тростянецького райкому КП(б)У, педради, навчкому Капустянської, Олександрівської трудшкіл. (1 січня – 31 грудня 1924 р.) – 209 арк.

Ф. Р-3674. Махнівський волревком

Опис 1.

105. Спр. 2. Постанова РНК УРСР 1-ої Реввійськради про охорону залізничних шляхів та телефонно-телеграфної мережі. Накази, протоколи засідань волревкому, загальних зборів жителів сіл. (19 червня – 30 грудня 1920 р.) – 65 арк.

Ф. Р-4079. Білопольський волревком рад робітничих селянських і червоноармійських депутатів

Опис 1.

106. Спр. 17. Листування з Бердичівським повітовим відділом народної освіти про проведення волосного з'їзду працівників освіти, стан освіти у волості, призначення вчителів. (20 серпня 1920 р. – 24 січня 1921 р.) – 23 арк.

Ф. Р-4080. Білопольський волвиконком ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів м. Білополе, Білопольської волості, Бердичівського округу, Київської губернії

Опис 1.

107. Спр. 38. Протокол засідання комісії по скороченню штатів вчителів. (4 лютого – 21 грудня 1921 р.) – 61 арк.

Ф. Р-4932. Ямпільський повітовий революційний комітет

Опис 1.

108. Спр. 46. Доповідні записки, рапорти інструкторського підвідділу, його уповноважених про політичний стан в повіті. (15 серпня – 13 грудня 1920 р.) – 90 арк.

Ф. Р-5035. Пузирецький волосний виконавчий комітет ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів с. Пузирки, Пузирецької волості, Бердичівського округу, Київської губернії.

Опис 1.

109. Спр. 30. Листування з окружним відділом народної освіти про роботу шкіл, підвищення кваліфікації вчителів і вибори делегатів на з'їзд вчителів. (10 грудня 1920 р. – 1 липня 1921 р.) – 41 арк.

110. Спр. 34. Дані завідуючих про становище шкіл (18 лютого – 11 травня 1921 р.) – 25 арк.

Державний архів Житомирської області

Ф. Р-12. Волинська губернська комісія незаможних селян

Опис 1.

111. Спр. 4. Постанови, циркуляри, положення, інструкції ВУЦВК, відділу комнезамів НКВС. (12 січня – 26 липня 1922 р.) – 386 арк.

Ф. Р-28. Виконавчий комітет Волинської губернської Ради робітничих, селянських та червоноармійських депутатів

Опис 1.

112. Спр. 1084. Протоколи президії і пленуму губвиконкому. (2 вересня 1924 р. – 24 травня 1925 р.) – 219 арк.

Ф. Р-31. Волинський губернський відділ народної освіти

Опис 1.

113. Спр. 8. Справа позашкільного підвідділу Волинського губернського відділу народної освіти. Циркуляри і розпорядження Центру. (травень 1919 р. – грудень 1920 р.) – 95 арк.

114. Спр. 35. Декрети РНК про професійно-технічну освіту. Положення НКП про підвідділи губернського відділу народної освіти. (8 лютого – 3 листопада 1921 р.) – 155 арк.

115. Спр. 60. Циркуляри Народного комісаріату освіти. (21 липня 1922 р. – 5 січня 1923 р.) – 246 арк.

116. Спр. 62. Інструкції, положення, плани, протоколи і інші матеріали про заходи по наданні допомоги дітям. (18 грудня 1922 р. – 18 квітня 1923 р.) – 368 арк.

117. Спр. 66. Циркуляри ВолгубВНО, виписки із протоколів засідань президії окружних виконкомів, доповіді і звіти окружних відділів народної освіти про стан народної освіти в округах. (2 січня – 31 грудня 1923 р.) – 357 арк.

118. Спр. 68. Циркуляри Народного комісаріату освіти і Волинського губвіднаросу, протоколи і виписки із постанов президії Волинського губвиконкому. (28 березня – 8 грудня 1923 р.) – 264 арк.

119. Спр. 79. Протоколи засідань завідуючих окружними відділами народної освіти. (14 січня 1923 р. – 17 січня 1924 р.) – 140 арк.

120. Спр. 81. Протоколи засідань Колегії НКП, Всеукраїнської наради завідуючих губернськими відділами народної освіти. (5 січня 1923 р. – 17 січня 1924 р.) – 451 арк.

121. Спр. 112. Циркуляри Народного комісаріату освіти (5 січня 1924 р. – 16 січня 1925 р.) – 218 арк.

122. Спр. 114. Постанова ВУЦВК і РНК УСРР про проведення загального навчання. (12 листопада – 20 листопада 1924 р.) – 4 арк.

Ф. Р-153. Виконавчий комітет

Коднянської районної Ради робітничих, селянських та червоноармійських депутатів м.Кодня, Коднянського району Волинського округу

Опис 5.

123. Спр. 166. Протоколи нарад інспекторів освіти (1925 р.) – 40 арк.

Ф. Р-266. Волинська окружна інспектура народної освіти

Опис 1.

124. Спр. 57. Обіжники, інструкції, таблиці, кошториси, дані та інші документи про проведення загального навчання в Волинській окрузі. (15 січня 1925 р. – 9 березня 1926 р.) – 168 арк.

Ф. Р-326. Волинський окружний виконавчий комітет

Ради робітничих, селянських та червоноармійських депутатів

Опис 1.

125. Спр. 169. Про хід колективізації, заготівлю овочів, про бюджет. (24 грудня 1929 р. – 24 травня 1930 р.) – 1532 арк.

Ф. Р-1123. Житомирський окружний виконавчий комітет

Опис 1.

126. Спр. 35. Про роботу окружного відділу народної освіти. Список шкільних працівників Левківської області. (2 березня – 12 грудня 1921 р.) – 126 арк.

**Ф. Р-1657. Відділ управління
Волинського губернського виконавчого Комітету
Ради робітничих, селянських та червоноармійських депутатів**
Опис 4.

127. Спр. 43. Протоколи, звіти і листування про діяльність Волинського губернського відділу народної освіти. (27 грудня 1920 р. – 18 січня 1922 р.) – 71 арк.

**Ф. Р-1983. Левківський волосний революційний комітет.
м-ко Левків Житомирського повіту Волинської губернії**
Опис 1.

128. Спр. 1. Закон Всеукраїнського з'їзду Рад про закріплення користування землею, декрети, постанови, інструкції та телеграми РНК і Наркомзему УСРР, губревкому, губземвідділу та Житомирського повітземвідділу. (18 червня 1920 р. – 18 травня 1921 р.) – 216 арк.

129. Спр. 3. Декрет РНК УРСР про навчальну повинність працівників соцвиховання, постанови, циркуляри, накази, інструкції та навчальні плани РНК, Наркомосу та Наркомзему УСРР. (10 лютого – 9 травня 1921 р.) – 222 арк.

Ф. Р-2524. Житомирський повітовий відділ народної освіти
Опис 1.

130. Спр. 1. Циркуляри, постанови та інструкції НКО та губ відділу народної освіти. Накази та звіти повітвідділу народної освіти. (20 лютого 1919 р. – 25 жовтня 1920 р.) – 319 арк.

131. Спр. 72. Циркуляри, постанови та інструкції Раднаркому УРСР, губернського, повітового та волосного відділів народної освіти. (1920 р. – 1921 р.) – 492 арк.

**Ф. Р-2687. Земельний відділ
Волинського губернського революційного комітету**

Опис 1.

132. Спр.18. Накази губревкому № 21,42, 127 та інші. Газетні вирізки. (10 листопада – 27 грудня 1920 р.) – 6 арк.

Державний архів Київської області

Ф. Р-3. Київський повітовий революційний комітет

Опис 2.

133. Спр. 147. Протоколи засідань повітревкому за 1920 р. (1 січня – 30 грудня 1930 р.) – 97 арк.

Ф. Р-112. Київський окружний виконавчий комітет рад робітничих селянських і червоноармійських депутатів

Опис 1.

134. Спр. 8653. Робочі плани, програми, накази, тези, проекти рішень. (29 березня – 26 квітня 1928 р.) – 267 арк.

135. Спр. 312. Протокол засідання президії окрвиконкому від 5 грудня 1924 р. та матеріали до протоколу (5 грудня 1924 р.) – 111 арк.

136. Спр. 8520. Виписки із протоколів губкому і листування з інспектурою народної освіти про роботу науково-дослідних кафедр, про підручники. (2 червня 1926 р. – 5 грудня 1927 р.) – 180 арк.

Ф. Р-142. Київський губернський відділ народної освіти

Опис 1.

137. Спр. 69. Протоколи засідань колегії і рад підвідділів ГубВНО. (23 грудня 1919 р. – 4 лютого 1920 р.) – 134 арк.

138. Спр. 318. Розпорядження і накази по ГубВНО. (5 січня – 26 квітня 1920 р.) – 199 арк.

Ф. Р-290. Київська окружна контрольна комісія КП(б)У – окружний відділ робітничо-селянської інспекції

Опис 1.

139. Спр. 25. Протоколи засідань Колегії НК РСІ УРСР за 1926 р. – 231 арк.

140. Спр. 797. Витяг з протоколу №7 засідання президії Київського окрвиконкому від 2 червня 1926 р. про наслідки проведеного Окр. НКРСІ обстеження стану загального початкового навчання в Київському окрузі та матеріали до протоколу. (1926 р.) – 185 арк.

**Ф. Р-353. Київське окружне земельне управління
(окрземуправління)**

Опис 1.

141. Спр. 481. Обіжники та розпорядження окрвиконкому за 1925/26 рік. (1924 р. – 23 грудня 1926 р.) – 658 арк.

142. Спр. 510. Протоколи засідань президії Київського, Білоцерківського та Уманського окрвиконкому та райвиконкому за 1924-1925 р. (22 жовтня 1924 р. – 12 жовтня 1925 р.) – 269 арк.

**Ф. Р-510. Київська окружна спілка
сільськогосподарських колективів (Окрколгоспспілка)**

Опис 1.

143. Спр. 93. Постанови, обіжники, розпорядження, плани та протоколи засідань президії окрвиконкому та укрколгоспспілки в справі культурно-освітньої роботи серед населення колгоспів. (3 січня – 25 серпня 1930 р.) – 338 арк.

**Ф. Р-708. Київський губернський Професійний Союз
(Губпрофрада)**

Опис 1.

144. Спр. 348. Інструкції і положення про “Будинок праці і науки” Київської губпрофради, про взаємовідносини між головполітосвітами і культвідділом ВЦСПСП по утриманню культурно-освітніх закладів при фабрично-заводських підприємствах. (2 січня – 23 грудня 1922 р.) – 118 арк.

**Ф. Р-1051. Обуховський волосний революційний комітет
(Київський округ Київська губ.)**

Опис 1.

145. Спр. 16. Справа про організації політично-освітніх закладів у волості. (3 серпня – 9 листопада 1920 р.) – 15 арк.

Ф. Р-1212. Гатнянська сільрада

Опис 1.

146. Спр. 110. Обіжники Київського окрвиконкому та міськради про загальне обов’язкове навчання дітей. (30 січня – 21 листопада 1930 р.) – 36 арк.

Державний архів Хмельницької області

Ф. Р-5. Кам'янецька окружна інспектура народної освіти

Опис 1.

147. Спр. 372. Циркуляри і розпорядження Наркомосвіти УСРР, протоколи засідань Колегії ЦК ЛКСМУ, положення і доповідні записки про ліквідації неписьменності серед молоді, про перейменування шкіл по ліквідації неписьменності в загальноосвітні школи. (6 січня – 2 жовтня 1926 р.) – 101 арк.

148. Спр. 385. Протоколи засідань комісії вчителів з питань оцінки підручників для трудових шкіл. (6 серпня 1926 р. – 25 червня 1927 р.) – 115 арк.

149. Спр. 531. Обов'язкова постанова Кам'янець-Подільської міської Ради, тези доповідей і листування з райвиконкомом і районними відділами народної освіти про загальне обов'язкове початкове навчання, про посилення антирелігійної роботи серед учнів. (14 січня – 22 грудня 1929 р.) – 108 арк.

Ф. Р-6. Відділ народної освіти

Кам'янецького повітового виконавчого комітету

Рад робітничих селянських і червоноармійських депутатів

Опис 1

150. Спр. 36. Декрет (копія) РНК УСРР про забезпечення політосвітніх і навчально-виховних закладів приміщеннями, постанови, обіжники ВУЦВК і РНК УСРР. (5 січня – 3 грудня 1922 р.) – 184 арк.

151. Спр. 48. Листування зі школами про сплату загальногромадського податку, списки вчителів шкіл м. Кам'янець-Подільського. (2 липня 1922 р. – 3 січня 1923 р.) – 106 арк.

Ф. Р-300. Кам'янець-Подільський педагогічний технікум

Опис 1.

152. Спр. 2. Протоколи засідань приймальної комісії педтехнікуму. Списки студентів. (29 вересня 1930 р. – 4 травня 1931 р.) – 105 арк.

153. Спр. 3. Протоколи засідань стипендіальної комісії при педтехнікумі, списки стипендіатів та заяви про нарахування стипендії. (30 жовтня 1930 р. – 18 грудня 1931 р.) – 246 арк.

154. Спр. 13. Постанова ЦК ВКП(б) від 21 лютого 1931 р. та XII Всеукраїнського зїзду Рад про підготовку вчительства в Україні. (8 квітня – 5 жовтня 1931 р.) – 238 арк.

155. Спр. 14. Обіжники і розпорядження НКО, списки викладачів педтехнікуму та інші документи. (4 січня – 20 листопада 1931 р.) – 35 арк.

156. Спр. 23. Листування з НКО та обласним відділом народосвіти про вдосконалення роботи початкової та середньої школи. (23 грудня 1931р. – 29 жовтня 1932 р.) – 406 арк.

**Ф. Р-670. Інспектура народної освіти
виконавчого комітету Аннопільської районної
Ради робітничих селянських і червоноармійських депутатів**

Опис 1.

157. Спр. 2. Протоколи засідань територіальних педагогічних нарад, плани робіт та умови соціального змагання між школами району. (12 листопада 1930 р. – 8 лютого 1931 р.) – 205 арк.

**Ф. Р-1086. Інспектура народосвіти
Шепетівського окружного виконавчого комітету
Ради робітничих селянських і червоноармійських депутатів**

Опис 1.

158. Спр. 28. Циркуляри, вказівки Наркомату освіти окрвиконкому та окрфінвідділу з фінансових питань. Дані про видачу субвенцій працівникам освіти. (2 жовтня 1923 р. – 18 вересня 1924 р.) – 108 арк.

159. Спр. 82. Циркуляри Наркомату освіти УСРР з питань підготовки вчителів єврейських шкіл і забезпечення шкіл приміщеннями. (30 червня 1924 р.– 13 січня 1925 р.) – 119 арк.

160. Спр. 109. Циркуляри, інструкції Наркомату освіти про порядок розподілу єврейських дітей по школах та переведення шкіл на єврейську мову викладання. (27 листопада 1925 р. – 7 грудня 1926 р.) – 94 арк.

161. Спр. 205. Листування з НКО про українізацію закладів народосвіти за 1926 р. (23 січня 1926 р. – 8 лютого 1927 р.) – 14 арк.

**Ф. Р-1098. Відділ народної освіти
Ново-Ушицького окружного виконавчого комітету
Ради робітничих селянських і червоноармійських депутатів**

Опис 1

162. Спр. 26. Наказ окружного виконкому про введення загальногромадського податку в окрузі, резолюція IV окружного з'їзду Рад про стан народної освіти в окрузі. (13 січня – 4 жовтня 1922 р.) – 9 арк.

163. Спр. 112. Зведення, повідомлення шкіл про збір продподатку на користь шкіл. (1922 р.) – 174 арк.

164. Спр. 113. Зведення про бібліотеки шкіл округу. (28 вересня – 29 листопада 1922 р.) – 16 арк.

Ф. Р-1100. Інспектура народівіти

Проскурівського окружного виконавчого комітету

Ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів

Опис 1.

165. Спр. 21. Розпорядження Наркомату освіти, акти забезпечення роботи єврейських шкіл округу. – 31 арк.

Ф. Р-1559. Летичівський окружний відділ народної освіти

Опис 1.

166. Спр. 12. Листування з волосними відділами народної освіти, школами про переведення шкіл на державне утримання. (23 березня – 10 листопада 1922 р.) – 68 арк.

167. Спр. 13. Листування з волосними інспекторами народівіти про збір загальногромадського податку. (29 квітня – 28 вересня 1922 р.) – 26 арк.

Ф. Р-3121. Мілівецька трирічна єдина трудова школа

Довжецького району Кам'янецької округи

Опис 1.

168. Спр. 1. Протоколи Шкільної Ради, звіти школи, списки письменних і малописьменних, кошторис витрат, перевідна відомість учнів. (5 жовтня 1924 р. – 28 серпня 1925 р.) – 105 арк.

Ф. Р-3395. Ізяславський окружний відділ народної освіти

Опис 1.

169. Спр. 1. Інструкції, протоколи засідань, листування про передачу шкіл і лікарень на утримання місцевого населення і введення плати за навчання. (2 грудня 1922 р. – 10 лютого 1923 р.) – 68 арк.

ПЕРІОДИЧНІ ВИДАННЯ

170. *Відомості з міст* сигналізують загрозливий стан загального обов'язкового навчання // Вісті. – 1930. – 30 жовт. – С. 7.
171. *Декрет* ВУЦВК і РНК УСРР про заходи забезпечення рівноправності мов і про допомогу розвитку української мови // Вісті ВУЦВК. – 1923. – 28 серп. – С. 2.
172. *До відома всіх Райнаросвіт та шкіл Соцвиху* про порядок постачання підручників // Комуніст. – 1930. – 3 жовт. – С. 4.
173. *До українських середніх шкіл на Полтавщині* // Робітнича газета. – 1917. – 23 груд. – С. 2.
174. *Затонський В.П.* Гартуйте покоління безкласового соціалістичного суспільства: 3 промови // Комсомолец України. – 1933. – 16 серп. – С. 2.
175. *Зривають загальне навчання* // Наддніпрянська правда (Херсон). – 1930. – 28 жовт. – С. 3.
176. *Листи з Уманщини: освіта* // Більшовик (Київ). – 1922. – 10 жовт. – С.4.
177. *Ляшенко Л.* Коли ж РВК і РайІНО звернуть увагу // Прикордонна зірка (Могилів-Подільський). – 1930. – 26 жовт. – С. 3.
178. *На шляху до загального навчання* // Вісті. – 1925. – 19 лип. – С. 2.
179. *Наказ Наркомоса України* про початок навчального року від 14 вересня 1933 року // Вісті. – 1933. – 18 верес. – С. 4.
180. *Не виконують директив уряду* // Пролетарська правда (Київ). – 1930. – 25 жовт. – С. 3.
181. *Петровський Г.* До народних учителів // Більшовик. – 1923. – 7 лют. – С. 1.
182. *Підручників бракує* // Радянська Волинь (Житомир). – 1930. – 25 жовт. – С. 2.
183. *Покінчити з безладдям у постачанні школам* // Ленін. шлях. – 1930. – 4 груд. – С. 1.
184. *Політична підготовка вчителів* // Більшовик. – 1923. – 19 квіт. – С. 1.
185. *Про порядок постачання вчителям: Постанова правління Укрколгоспцентру* від 29 жовтня 1932 року // Комуніст. – 1932. – 1 лист. – С. 4.
186. *Про школу та вчителя на селі* // Вісті. – 1925. – 7 квіт. – С. 4.

187. *Ряпко Я.П.* Про українізацію школи // Вісті ВУЦВК і ХГВК. – 1924. – 9 серп. – С. 2.
188. *Ряпко Я.П.* Справа загального навчання на Україні: Доклад // Вісті ВУЦВК. – 1925. – 22 жовт. – С. 4.
189. *Село і школа.* Годі відпихати вчителів // Вісти. – 1925. – 4 січ. – С. 3.
190. *Третья сессия ВУЦИК:* Доклад Наркомпрос // Коммунист. – 1924. – 11 окт. – С. 2.
191. *Українізація* закладів Соцвиху // Більшовик. – 1923. – 11 серп. – С. 1.
192. *Українська школа* у Києві // Робітнича газета. – 1917. – 2 верес. – С. 1.
193. *Учителі* законтрактували до кінця п'ятирічки // Комунист. – 1930. – 1 лист. – С. 7.
194. *Школи* рапортують: Не гаразд з підручниками // Пролетарська правда (Київ). – 1930. – 25 жовт. – С. 3.
195. *Шумський О.* Загальне навчання на Україні та його перспективи: Доклад // Вісти ВУЦВК. – 1926. – 20 лист. – С. 2.
196. *Ще* про вчительські сльози // Вісти. – 1926. – 24 січ. – С. 1.
197. *Що* виявила бригада // Пролетарська правда (Київ). – 1930. – 25 жовт. – С. 3.

НАУКОВІ МОНОГРАФІЇ, БРОШУРИ, СТАТТІ

198. *Авдієнко М.О.* Народня освіта на Україні. – Харків: ЦСУ, 1927. – 102 с.
199. *Автушенко І.Б.* Українська культура під ідеологічним контролем тоталітарної системи (20-30-ті роки ХХ століття) // Вісн. Київ. ун-ту ім. Т. Шевченка. Історія. – К., 1998. – Вип. 38. – С. 71-76.
200. *Агафонова Н.* Концептуальне і практичне вирішення освітньої політики в Україні (1919-1920 рр.) // Рідна школа. – 1997. – № 3-4. – С. 76-79.
201. *Антонюк Т.Д.* Денаціоналізація системи відносин сім'ї і школи в умовах радянської освіти в УСРР (20-ті – початок 30-х років ХХ століття): Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. – К., 2005. – 18 с.
202. *Арнаутів В.* Проблеми загального початкового навчання на Україні // Шлях освіти. – 1928. – № 8-9. – С. 10-21.

203. *Афанасьєв В.В.* Нариси історії культурно-освітньої роботи на Україні (1917-1941 рр.) / В.В. Афанасьєв, В.О. Ветров, С.А. Канавенко; Харків. держ. ін-т культури. – Х., 1968. – 178 с.
204. *Баженов Л.В.* Польське населення Поділля й Південно-Східної Волині в дослідженнях зарубіжних і українських вчених та краєзнавців ХІХ-ХХ ст. // *Поляки на Хмельниччині: погляд крізь віки: Зб. наук. пр. – Хмельницький, 1999. – С. 31-42*
205. *Баженов Л.В.* Репресії проти етнічних поляків Волині-Житомирщини 30-х – початку 50-х рр. ХХ ст. у сучасних наукових і краєзнавчих дослідженнях // *Українська полоністика. – 2004. – Вип. 1. – С. 37-46.*
206. *Барун Р.К.* Мережа й контингенти політехнічних шкіл України в 1933-34 навч. р. // *Комуніст. освіта. – 1934. – №1. – С 50-66.*
207. *Барун Р.К.* До нового навчального року // *Комуністична освіта. – 1933. – №7. – С. 36-39.*
208. *Березівська Л. Д.* Організаційно-педагогічні засади реформування шкільної освіти в Україні у ХХ столітті: Автореф. дис. ... д-ра пед. наук: 13.00.01 / Інститут педагогіки АПН України. – К., 2009. – 47 с.
209. *Бистрицька О.Б.* Розвиток системи освіти національних меншин в Україні у 1917-1939 рр.: Дис. ... кандидата іст. наук: 07.00.01; – Захищена 04.06.1998; Затв.09.12.1998. – Х., 1998. – 210 с.
210. *Бистров М.А.* Керівна роль КП(б)У у галузі вищої освіти в період будівництва соціалізму (1917-1937 рр.) – Х.: Вища школа, 1974. – 142 с.
211. *Білас І.Г.* Репресивно-каральна система в Україні 1917-1953: Суспільно-політичний і історико-правовий аналіз: У 2 кн. – К.: Либідь, 1994. – Кн. 2. – 685 с.
212. *Білий О.* Університет в сучасній Україні // *Агора. Україна – 15 років незалежності. – 2005. – Вип. 2. – 168 с.*
213. *Білодід І.К.* 40 років радянської освіти на Україні / Т-во для поширення політ. і наук. знань УРСР. – К., 1957. – 30 с.
214. *Білоцерківський В.Я.* Комуністична партія – організатор культурної революції на Україні 1926-1937. – Х.: Вища школа, 1985. – 176 с.
215. *Близнюк С.Л.* Розвиток освіти на Житомирщині за 40 років радянської влади / Т-во для поширення політ. і наук. знань УРСР; Житомир. обл. від-ня. – Житомир, 1958. – 30 с.

216. *Богінська І.В.* Педагогічні кадри Донбасу і політика українізації (1920 – 30-ті роки): Автореф. дис. ... кандидата іст. наук: 07.00.01. / Донец. держ. ун-т. – Донецьк, 2000. – 19 с.
217. *Бондаренко Я.И.* Развитие образования, науки и культуры в Донецкой области / Ин-т экономики, пром-сти АН УРСР, Донец. обл. орг. об-ва “Знание” УССР. – Донецк, 1971. – 29 с.
218. *Бондарчук П.М.* Роль профспілок УССР в “українізації” освіти (1920-і роки) // Україна ХХ ст.: Культура, ідеологія, політика: Зб. статей / Ін-т історії України НАН України. – К., 2002. – Вип. 6.– С. 191-203.
219. *Борисов В.Л.* Українізація та розвиток загальноосвітньої школи в Україні в 1921–1932 рр. // Укр. іст. журн. – 1999. – № 2. – С. 76-80.
220. *Борисов В.Л.* Педагогічна освіта в Україні в 1920–1932 рр. // Зб. наук. праць молодих вчених ДДУ. – Дніпропетровськ, 1999. – С. 65-72.
221. *Борисов В.Л.* Становлення і розвиток загальноосвітньої школи в Україні 1920-1933 рр.: Автореф. дис. ... кандидата іст. наук: 07.00.01. / Дніпропетров. держ. ун-т. – Дніпропетровськ, 2003. – 20 с.
222. *Бранд Э.Г.* Школьное дело в Донецкой губернии к началу 1924 г. – Артемовск, 1995. – 15 с.
223. *Буздалин С.* Культурно-соціальне будівництво на Харківщині // Освіта на Харківщині. – 1927. – №6.– С. 7-10.
224. *Буравський О.А.* Поляки Волині у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. – Житомир: Вид - во ЖДУ, 2004. – 168 с.: іл.
225. *Бюллетень 8* Всеукраинской конференции КП(б)У: Стенограмма.– Х.: Держ. вид-во, 1924. – 39 с.
226. *Васильчук В.М.* Німці України: суспільний та національний аспекти ХХ – початок ХХІ ст.: Автореф. дис. ... доктора іст. наук: 07.00.01 / Донец. нац. ун-т. – Донецьк, 2006. – 39 с.
227. *Васильчук В.М.* Німці в Україні. Історія і сучасність (друга половина ХVІІІ – початок ХХІ ст.) / Київ. лінгвіст. ун-т. – К.: Вид. центр КНЛУ, 2004. – 341 с.
228. *Васильчук Г.М.* Українізація: погляд крізь роки // Рідна школа. – 1992. – №1. – С. 49-51.
229. *Васильчук Г.М.* Становлення та функціонування радянської системи освіти в УРСР 1920-30-х рр.: до історіографії проблеми // Наук. зап. Вінниц. держ. пед. ун-ту ім. М. Коцюбинського: Зб. наук. праць. – Вінниця, 2010. – Вип. 18. – С. 355-362. – (Історія).

230. *Васькович Г.* Шкільництво в Україні (1905-1920 рр.). – К., 1996. – 359 с.
231. *Ващенко Г.* Проект системи освіти в самостійній Україні. – Мюнхен, 1957. – 48 с.
232. *Ващенко Г.* Український ренесанс ХХ-го століття. – Торонто: На варті, 1953. – 80 с.
233. *Верменич Я.В.* Здійснення українізації у 20-х – 30-х роках: політичні і культурні аспекти проблеми: Автореф. дис. ... кандидата іст. наук: 07.00.01 / Київ. ун-т. ім. Т. Шевченка. – К., 1993. – 24 с.
234. *Виговський М.Ю.* Номенклатура системи освіти в УСРР 1920-1930-х років: соціальне походження, персональний склад та функції. – К., 2005. – 308 с.
235. *Вища школа Української РСР за 50 років: В 2 т. (1917-1967 рр.) / Керівник авт. колективу, відп. ред. В.І. Пітов.* – К.: Вид-во Київ. ун-ту, 1967. – Т.1: 1917-1945. – 395 с.
236. *Вівчарик М.М.* Поєднані долею єдиною (національні меншини в умовах розбудови незалежної демократичної України) // Відродження. – 1993. – №1. – С. 11-13.
237. *Відчит* Артемівського окружного виконавчого комітету Рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів XI окружному з'їздові Рад (квітень 1927 – квітень 1929 рр.). – Артемівське, 1929. – 139 с.
238. *Відчит* Народнього Комісаріату Освіти VI Всеукраїнському з'їздові Рад. – Х., 1921. – 48 с.
239. *Войналович О.* Організація шкільної освіти для національних меншин в Україні: 20-30 рр. – К.; Полтава: Рідний край, 1992. – 150 с.
240. *Войналович О.* Проблеми становлення єврейської шкільної освіти в Україні в 20-х роках // Єврейська історія та культура в Україні: Матеріали конф.: Київ 8-9 грудня 1994. / Ред.: Аронов Г. – К., 1995. – 232 с.
241. *Всеобщее* обучение, ликвидация неграмотности и подготовка кадров: Стат. очерк. – М.: Планхозгиз, 1930. – 164 с.: діа- і картогр.
242. *Всесоюзний* перепис людності 1926 року. Т. 12: Українська Соціалістична Радянська Республіка: Правобережжя. Лівобережжя: Національність. Рідна мова. Вік. Письменність. – М.: Видання ЦСУ Союзу РСР, 1929. – 483 с.
243. *Всесоюзний* шкільний перепис 15.XII.1927 р.: В 2 т. Т.1: Шкільні установи соціального виховання на Україні. – Х.: Господарство України, 1930. – XXXII, 305 с.

244. *Второе* Всеукраинское совещание по работе среди национальных меньшинств 27-30 ноября 1930 года: Стеногр. отчет и постановления. – М.; Х.; Минск: Центриздат, 1930. – 160 с.
245. *Гаврилів М.* Жовтнева революція і вчительство. – [Б.м.]: Черв. шлях, [б.р.] – 47 с.
246. *Гадзинський В.* Проблема пролетарської освіти на Україні. – К.: Вид-во Київ. губнаросвіти, 1920. – 16 с.
247. *Герасимович І.* Життя й відносини на Радянській Україні. – Берлін: Укр. слово, 1922. – 104 с.
248. *Глинский А.Б.* Национальные меньшинства на Украине. – Х.; К.: Центриздат, 1931. – 79 с.
249. *Гненний О.І.* Ще раз про українізацію.: 20-30-ті роки ХХ ст. // Рідна школа. – 1993. – №4. – С. 9-10.
250. *Голод 1932-1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів / Упоряд.: Р.Я. Пиріг, А.В. Кентій, І.Л. Комарова та ін.* – К.: Політвидав України, 1990. – 605 с.
251. *Гринько Г.Ф.* Наш путь на Запад // Путь просвещения. – 1923. – №7-8. – С. 1-19.
252. *Гринько Г.Ф.* Социальное воспитание детей // Путь просвещения. – 1922. – №1. – С. 1-52.
253. *Гринько Г.Ф.* Очередные задачи советского строительства в области просвещения. Вып.1. – Х., 1920. – 27с.
254. *Гринько Г.Ф.* Очерки советской просветительной политики. – Х.: Путь просвещения, 1923. – 193 с.
255. *Грищенко М.С.* Нариси з історії школи в Українській РСР (1917-1965). – К.: Рад. школа, 1966. – 260 с.
256. *Грищенко М.С.* Розвиток радянської школи на Україні. – К.: Рад. школа, 1958. – 71 с.
257. *Грищенко М.М.* Народна допомога школі. – К.: Рад. школа, 1948. – 76 с.: іл.
258. *Грищенко М.М.* Розвиток народної освіти на Україні за роки радянської влади / Т-во поширення політ. і наук. знань УРСР. – К., 1957. – 44 с.
259. *Грушевський С.* П'ятирічний ювілей Донецького Інституту народної освіти // Рад. школа. – 1928. – №12. – С.7-16.
260. *Гутянський С.К.* В.І. Ленін і культурне будівництво на Україні. – К.: Наукова думка, 1965. – 199 с.
261. *Гутянський С.К.* Здійснення ленінських принципів народної освіти на Україні. – К.: Вид-во АН УРСР, 1960. – 108 с.

262. *Даниленко В.М.* Згорання “українізації” й посилення русифікаторських тенденцій у суспільно-культурному житті радянської України в 30-і рр. // *Україна ХХ ст.: Культура, ідеологія, політика: Зб. статей / Ін-т історії України НАН України, – К., 1996. – Вип. 2. – С. 96-116.*
263. *Даниленко В.М.* Сотрудничество УСРР и РСФСР в области образования и науки в период построения социализма. – К.: Наук. думка, 1981. – 189 с.
264. *Даниленко В.М.* Українізація: здобутки і втрати (20-і – 30 і роки) // *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – 1992. – Вип. 2. – С. 28-34.*
265. *Даниленко В.М.* Сталінізм на Україні: 20-30-і роки / В.М. Даниленко, Г.В. Касьянов, С.В. Кульчицький. – К.: Либідь, 1991. – 342 с.
266. *Даниленко В.М.* Соціальний тип та інтелектуально-освітній рівень номенклатури скрипниківського наркомосу. Біографічні нариси / В.М. Даниленко, М.М. Кузьменко – Севастополь: Вибір, 2003. – 56 с.
267. *Дашкевич Я. Р.* Українізація: причини і наслідки // *Слово і час. – 1990. – № 8. – С. 55-64.*
268. *Двенадцатый съезд РКП(б): Стеногр. отчет. – М.: Изд-во полит. литературы, 1968. – 903 с.*
269. *Дев'ятий* Всеукраїнський з'їзд Рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів 3-10 травня 1925 року: Резолюції. – Х.: Вид-во оргвідділу ВУЦВК, 1925. – 37 с.
270. *Дейнеко М.М.* 40 лет народного образования в СССР. – М.: Учпедгиз, 1957. – 276 с.
271. *Десятый съезд РКП (б) март 1921 г.: Стеногр. отчет. – М.: Политиздат, 1963. – 915 с.*
272. *Дзвінчук Д.І.* Державне управління освітою в Україні: тенденції і законодавство. – К.: ЗАТ “НІЧЛАВА”, 2003. – 240 с.
273. *Дзюба І.* Інтернаціоналізм чи русифікація? – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська акад.», 2005. – 336 с.
274. *Директивы ВКП(б) и постановления советского правительства о народном образовании: Сб. документов за 1917-1947 гг. Вып. 1. – М.; Л.: Изд-во Академии педагогических наук РСФСР, 1947. – 320 с.*
275. *Дичек Н.П.* З історії педагогічної освіти на Україні у 20-ті роки // *Укр. іст. журн. – 1989. – №9. – С. 83-87.*

276. *Дізель С., Баумштейн В.* Боротьба за вищу школу (реконструкція вищої школи й комсомолу). – Х.; К.: Молод. більшовик, 1931. – 78 с.

277. *Дімідовіч Л.* Шляхи розвитку чеського національного руху в Україні // Шляхи розвитку культури чехів України: Матеріали конф. 7-8 жовт. 2000 р. – К.: Вишеград, [б.р.]. – 50 с.

278. *Діяльність Народнього Комісаріату Освіти УСРР за 1924-1925 рік.* – Х.: ДВУ, 1926. – 162 с.

279. *До історії міжнаціональних процесів на Україні. Документ № 25.* Доповідь голови Укрголовпрофосвіти Я. Ряппо “Рік українізації в шкільній справі” // Укр. іст. журн. – 1991. – №1. – С. 99-112.

280. *До історії міжнаціональних процесів на Україні: Документ № 8* // Укр. іст. журн. – 1990. – №8. – С. 87.

281. *Доленко Г.* Процеси коренізації в Україні в 20-ті роки ХХ ст. // Молодь, освіта, наука, культура і національна свідомість. Зб. матеріалів міжнар. студент. наук.-практ. конф. 20-23 квіт. 1999 р. – К., 1999. – С. 205-208.

282. *Єременко Т.І.* Польська національна меншина в Україні в 20-30 рр. ХХ століття. – К.: Інтел, 1994. – 74 с. – (Іст. зошити).

283. *Єфіменко Г.Г.* Національна політика ВКП (б) в Україні 1932-1938 рр. (освіта та наука) / Інститут історії України НАН України. – К., 2000. – 72 с. – (Іст. зошити).

284. *Єфіменко Г.Г.* Національно-культурна політика ВКП(б) щодо радянської України (1932-1938) / Ін-т історії України НАН України. – К., 2001. – 304 с.

285. *Животівський В.О.* Освіта національних меншин у 1920-і роки як “зряддя комуністичного переродження суспільства” // Відродження. – 1995. – №4. – С. 72-74.

286. *Жуковський А.* Попередні підсумки місячника громадського огляду загального навчання та політехнізації шкіл на Україні // Рад. освіта. – 1931. – №2. – С. 44-56.

287. *Жуковський О.* Національні меншини Правобережної України у 20-ті роки ХХ століття: суспільно-політичний та культурний розвиток: Автореф. дис. ... кандидата іст. наук: 07.00.01. / Чернівецький національний ун-т ім. Юрія Федьковича. – Чернівці, 2006. – 20 с.

288. *З історії національного шкільництва: Навч.-метод. посібник* / В.Ф. Живодьор, А.А. Сбруєва, М.Ю. Рисіна. – К.: ІЗМН, 1998. – 144 с.: іл.

289. *Заборона* виключати з шкіл за невнесення платні // Рад. освіта. – 1926. – №4. – С. 73.

290. *Загальне* навчання на Україні // Рад. освіта. – 1926. – № 4. – С.75-76.
291. *Загальне* навчання в УСРР. Ч.1: Законодавчі та інструктивні матеріали. – Х.: ДВУ, 1926. – 139 с.
292. *Загальне* обов'язкове навчання та політехнізація школи. – Х.: Рад. школа, 1931. – 71 с.
293. *Заклади* освіти Київщини: минуле та сучасне / За ред. І.Л.Лікарчука. – К.: Вид. О.М. Ешке, 2002. – 528 с.
294. *Закони* та розпорядження в справі народньої освіти: Систематизов. зб. / Передмова заст. наркома освіти УСРР О. Полоцького; Упоряд. М. Глейзер. – Х.: Рад. школа, 1931. – 308 с.
295. *Затонський В.П.* До радянського учителя // Рад. освіта. – 1923. – №1. – С. 6-14.
296. *Затонський В.П.* Матеріяли до українського національного питання // Більшовик України. – 1927. – №6. – С. 9-32.
297. *Затонський В.П.* Нові перемоги ленінської національної політики // Більшовик України. – 1933. – №13-14. – С. 34–51.
298. *Затонский В.П.* Национально-культурное строительство и борьба против национализма. – Х.: Укр. робітник, 1934. – 84 с.
299. *Затонський В.П.* Про вчителів та школу: Промови. – Х.: Рад. школа, 1935. – 225 с.
300. *Збірник* декретів, наказів та розпоряджень по Народньому комісаріату освіти УСРР. Вип. I. – Х.: Всеукр. держ. вид-во, 1920. – 60 с.
301. *Збірник* декретів, наказів та розпоряджень по Народньому комісаріату освіти УСРР. Вип. II. – Х.: Всеукр. держ. вид-во, 1920. – 27 с.
302. *Збірник* декретів, наказів і розпоряджень по Народньому комісаріату освіти УСРР. Вип. III. – Х.: Всеукр. держ. вид-во, 1921. – 41 с.
303. *Збірник* матеріалів губнаросвіти Київщини за час від червня 1920 р. до січня 1921 р. / Під. ред. В. Гадзінського. – К., 1921. – 148 с.
304. *Збірник* чинного законодавства УСРР про народню освіту / М.А. Глейзер; Під ред. Я.П. Ряппо; Наркомюст УСРР. – 2-е вид. – Х., 1927. – 207 с.
305. *Золотоверхий І.Д.* Становлення української радянської культури (1917-1920 рр.). – К.: Вид-во АН УРСР, 1961. – 424 с.
306. *Зубалій О.Д.* Економічне і культурне співробітництво України з союзними республіками у міжвоєнний період (20-30-ті роки). – К.: ІСДО КПІ, 1994. – 198 с.
307. *Итоги* работы среди национальных меньшинств на Украине: К 10-й годовщине Октябрьской революции: По материалам Центр.

комиссии нац. меньшинств при ВУЦИК / ЦК Нацмен при ВУЦИК. – Х., 1927. – 109 с.

308. *Історія Української РСР: У 8 томах, 10 кн. Т. 6: Українська РСР у період побудови і зміцнення соціалістичного суспільства (1921-1941) / А.Г. Шевельов (гол. ред.). – К.: Наукова думка, 1977. – 390 с.*

309. *Калакура О.Я., Белашова К.О. Пішаки у політичній грі: До питання національно-територіального районування України в 20-30 х роках // Відродження. – 1994. – №7. – С. 72-74.*

310. *Калуст'ян Л.Х. Армянская диаспора Одессы: Очерк истории армянской общины г. Одессы / Одесское общ-во армянской культуры. – О.: Астропринт, 1999. – 56 с.: іл.*

311. *Карась А. Начерк культурного відродження України від 1917 до 1933 років // Наук. зб. Укр. Вільного ун-ту. – Мюнхен, 1992. – С. 219-246.*

312. *Карнеко О. До підсумків 1-го триместру в політехнічній школі // Комуніст. освіта. – 1933. – №1. – С. 31-40.*

313. *Карнеко О. До підсумків рейду ХТЗ – НКО // Комуніст. освіта. – 1933. – №3. – С. 40-55.*

314. *Касьянов Г.В. Інтелігенція радянської України 1920-х – 30-х років: соціально-історичний аналіз: Автореф. дис. ... доктора іст. наук: 07.00.02. / Ін-т історії України АН України. – К., 1993. – 32 с.*

315. *Касьянов Г.В. Українська інтелігенція 1920-х – 30-х років: соціальний портрет та історична доля. – К.; Едмонтон: Глобус, Вік; Канад. ін-т Укр. студій Альбертського Університету, 1992. – 176 с.*

316. *Кац Я., Черкашин. Світло й тіні // Комуніст. освіта. – №3. – 1933. – С. 68-69.*

317. *Кохно І.В., Ніколіна І.І. Розвиток загальноосвітньої школи УСРР на початку 20-х рр. ХХ ст. // Наук. зап. Вінниц. держ. пед. ун-ту ім. М. Коцюбинського: Зб. наук. праць. – Вінниця, 2006. – Вип. 16. – С. 49-52. – (Історія).*

318. *Квиринг Э. Очередные задачи // Знамя коммунизма. – 1923. – №7-8. – С. 1-7.*

319. *Кліцаков І.О. Педагогічні кадри України (1917-1937 рр.) – Донецьк: Юго-Восток, 1997. – 310 с.*

320. *Коган Л. З життя сільської школи та сільського вчителя // Рад. освіта. – 1925. – №2. – С. 55-57.*

321. *Кодекс законів о народном просвещении УСРР утвержденный ВУЦИК 1 ноября 1922 г. на основании Постановления III*

сессии VI созыва ВУЦИК от 16 октября 1922 г. – Х.: Изд-во НКО УСРР, 1922. – 78 с.

322. *Коляска І.В.* Освіта в Радянській Україні: Пер. з англ. мови з доповненнями і додатками. – Торонто: Martin, 1970. – 246 с.

323. *Коляструк О.А.* Інтелігенція УСРР у 1920-ті роки: повсякденне життя. – Х.: Вид-во «Раритети України», 2010. – 385 с.

324. *Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів і конференцій (1918-1956).* – К.: Держполітвидав, 1958. – 703 с.

325. *Короткі підсумки перепису населення України 17 грудня 1926 року: Національний і віковий склад, рідна мова та письменність населення.* – Х.: ЦСУ УСРР, 1928. – Т. 5. – Вип. 2. – 210 с.

326. *Костичкіна З.Ф.* Роль безпартійних конференцій у політичному вихованні трудящих національних меншостей України в 1921-25 рр. // Укр. іст. журн. – 1967. – №6. – С. 31-39.

327. *Кошелівець І.* Микола Скрипник. – Мюнхен: Сучасність, 1972. – 342 с.

328. *Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК: Зб. документів.: В 2 т. Т. I. 1918-1941.* – К.: Політвидав України, 1958. — 1007 с.

329. *Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. Т. 2: 1917-1924 рр.* – К.: Політвидав України, 1978. – 521 с.

330. *Кравченко Б.* Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ ст. – К.: Основи, 1997. – 423 с.

331. *Крахмальнік Л.* Право на працю, відпочинок і освіту. – К.: Молодий більшовик, 1939. – 96 с.: іл.

332. *Крилов І.* Система освіти в Україні (1917-1930). – Мюнхен, 1956. – 96 с.

333. *Крупская Н.К.* Педагогические сочинения: В 10 т. Т. 2: Общие вопросы педагогики: Организация народного образования в СССР / Под ред. Н.К. Гончаровой. – М.: Изд-во Академии педагогических наук, 1958. – 735 с.: ил.

334. *Кузьменко М.* Науково-педагогічна інтелігенція в УРСР 20 – 30-х років: соціально-професійний статус та освітньо-культурний рівень / Нац. пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова. – Донецьк: Норд-Прес, 2004. – 455 с.

335. *Кузьменко М.М.* Система освіти в УСРР у 1920-х рр.: історико-теоретичний аспект // Укр. іст. журн. – 2004. – №5. – С. 66-80.

336. *Кулинич О.С.* Київщина в боротьбі за школу Маркса-Леніна-Сталіна. – К.: Рад. школа, 1932. – 32 с.
337. *Культурне будівництво в Українській РСР 1917-1927: Зб. документів і матеріалів / В.М. Волковинський, Під ред. Ю.Ю. Кондуфора.* – К.: Наукова думка, 1979. – 666 с.
338. *Культурне будівництво в Українській РСР. Важливіші рішення комуністичної партії і Радянського уряду 1917-1959 рр. Зб. документів: В 2 т. Т. 1: 1917 – червень 1941 рр.* – К.: Держполітвидав УРСР, 1959. – 884 с.
339. *Культурне будівництво в Українській РСР: 1928 – червень 1941 р.: Зб. документів і матеріалів.* – К.: Наукова думка, 1986. – 416 с.
340. *Культурне будівництво на Вінниччині в роки радянської влади / А.Г. Бабенко, А.А. Міняйло; Т-во для поширення політ. та наук. знань УРСР; Вінниц. обл. від-ня; Держ. архів Вінницької обл.* – Вінниця, 1959. – 34 с.
341. *Культурне будівництво Української РСР: Стат. довідник.* – К.: Рад. школа, 1940. – 203 с.
342. *Культурное строительство в СССР 1917–1927 гг.: Документы и материалы.* – М.: Наука, 1989. – 384 с.
343. *Культурное строительство в СССР: Стат. сб.* – М., 1940. – 340 с.
344. *Кульчицький С.* Комунізм в Україні: Перше десятиріччя (1919-1928). – К.: Основи, 1996. – 397 с.
345. *Курило В.С.* Освіта та педагогічна думка Східноукраїнського регіону у ХХ столітті. – Луганськ: ЛДПУ, 2000. – 460 с.
346. *У навчанні та праці: Підготовка кадрів інтелігенції в Українській РСР / Ю.О. Курносів, А.Г. Бондар.* – К.: Наукова думка, 1964. – 343 с.
347. *Кучерук О.* Більшовицька політика українізації у 20-х роках // Рідна школа. – 1993. – №10. – С. 29-32.
348. *Лебедь Д.* Украинская организация КП(б)У к 5-ой годовщине // Известия ЦК КП(б)У. – 1922. – №10-11. – С. 1-4.
349. *Левітан М.* Освіта національних меншостей // Шлях освіти. – 1927. – №10. – С. 35-42.
350. *Ленін В.І.* До проекту постанови // Повне зібрання творів. – К., 1974. – Т. 45. – С. 312.
351. *Ленін В.І.* Проект програми РКП(б) // Повне зібрання творів. – К., 1973. – Т. 38. – С. 79-121.

352. *Ленін В.І.* Цінні признання Пителима Сорокіна // Повне збір. творів. – Т. 37. – К., 1973. – С.180-189.
353. *Липинський В.В.* Концепція та модель освіти в УСРР у 20 ті рр. // Укр. іст. журн. – 1999. – № 5. – С. 3-14.
354. *Липинський В.В.* Становлення і розвиток нової системи освіти в УСРР у 20-і роки / Донец. держ. техн. ун-т. – Донецьк: РВА ДонДТУ, 2000. – 247 с.
355. *Лікарчук І.Л.* Міністри освіти України: В 2 т. – К.: Видавець О.М. Ешке, 2002. – Т. 1: 1917-1943. – 328 с.
356. *Лозицький С.В.* Політика українізації в 20-30-х роках: історія, проблеми, уроки // Укр. іст. журн. – 1989. – №3. – С.46-55.
357. *Лойко О.* Інтелігенція Поділля в умовах НЕПу // Тези доповідей п'ятнадцятої Вінниц. обл. іст.-краєзн. конф., 14 травня 1996 р. – Вінниця, 1996. – С. 58-59.
358. *Лончина Б.І.* Українська культура: Короткий огляд. – Нью-Йорк: Шкіл. рада укр. конгресовий комітет Америки, 1971. – 64 с.
359. *Луначарський А.В.* Задачи партии на третьем фронте // Луначарський А.В. О народном образовании. – М., 1958. – С. 230-241.
360. *Луначарский А.В.* Из доклада на III сессии ВЦИК VII созыва, 26 сентября 1920 г. // Луначарский А.В. О народном образовании. – М., 1958. – С.119-142.
361. *Лукашенко П.* Клясове обличчя школи // Шлях освіти. – 1929. – №3. – С. 5-14.
362. *Мазур І.В.* Реформування та модернізація системи освіти України в першій половині 20-х рр. ХХ ст. (на прикладі губернських центрів) // Вісник інституту історії, етнології і права. Збірник наукових праць. – Вінниця, 2012. – Вип.11. – С.45-48.
363. *Мазуренко С.* Трудове виховання та політехнічна освіта в школах України (1917-1937) // Шлях освіти. – 2001. – №3. – С. 45-49.
364. *Майборода В.К.* Вища педагогічна освіта в Україні: історія, досвід, уроки: 1917-1985 рр. – К.: Либідь, 1992. – 196 с.
365. *Майборода В.К.* З історії становлення і розвитку педагогічної освіти на Україні (1928-1941рр.) // Початк. школа. – 1990. – № 12. – С. 34-38.
366. *Майборода В.К.* Особливості розвитку системи вищої педагогічної освіти в УРСР (1917-1941 рр.) // Укр. іст. журн. – 1990. – № 11. – С. 58-64.
367. *Марков В.Н.* Советская система народного просвещения УССР. – Саратов: Крайпросторг, 1928. – 67 с.

368. *Марочко В.І., Хілліг Гьотц.* Репресовані педагоги України: жертви політичного терору (1929 – 1941). – К.: Наук. світ, 2003. – 302 с.
369. *Мартинчук І.І.* Національно-культурне будівництво серед етнічних меншин Донеччини (20-і – початок 30-х рр. ХХ ст.): Автореф. дис. ... кандидата іст. наук: 07.00.01. / Донец. держ. ун-т. – Донецьк, 1998. – 16 с.
370. *Масненко В.В., Шаров І.Ф.* Вчительство та становлення радянської школи на Україні в першій половині 20-х років // Укр. іст. журн. – 1990. – №12. – С. 100-104.
371. *Машикін Л.* Освітня політика за доби диктатури пролетаріату: Пер. т. Кардиналовської. – 2-е вид. – Х.: ДВУ, 1926. – 136 с.
372. *Мещеряков В.О.* некоторых противоречиях в практике культурного строительства // Ком. революция. – 1928. – № 9. – С. 26-29.
373. *Мельниченко А.М.* В.И. Ленин и становление народного образования на Украине: Деятельность Ком. партии по созданию сов. системы нар. образования на Украине. 1917-1920 гг. – К.: Вища школа, 1982. – 184 с.
374. *Мельничук О. А.* Соціальне страхування в радянській Україні (20-30-ті рр. ХХ ст.). – Вінниця: «Едельвейс і К», 2009. – 371 с.
375. *Мізерницький О.* На шлях радянзації українського вчительства // Шлях освіти. – 1927. – №10. – С. 20-34.
376. *Мізерницький О.* Зміцнюємо правовий стан учительства // Рад. освіта. – 1925. – №.1. – С. 12-14.
377. *Мискін В.* Вивершимо реконструкцію вищої і середньої школи: Доповідь на 1-й Всеукраїнській вишівській нараді при ЦК ЛКСМУ. – Х.: Молод. більшовик, 1931. – 34 с.
378. *Місінкевич Л. Л.* Єврейська і польська національні меншини Поділля (20-30-ті рр. ХХ століття) / НАН України; Голов. редколегія наук.-документ. серії книг “Реабілітовані історією”; Хмельниц. ін-т регіонал. упр. та права; Всеукр. спілка краєзнавців. – К., 2001. – 254 с.
379. *Місінкевич Л. Л.* Коренізація і національні меншини Поділля у 20-30 х рр. ХХ століття. – Київ: “Рідний край”, 1999. – 73 с.
380. *Нарис історії України: Монографія / А. Жуковський, О. Субтельний.* – Л.: Вид-во наук. тов.-ва ім. Т. Шевченка у Львові, 1992. – 230 с.: іл.
381. *Народна освіта і педагогічна наука в Українській РСР: 1917-1967 / Відп. ред. А.Г. Бондар.* – К.: Радянська школа, 1967. – 483 с.

382. *Народна освіта України на 1 січня 1925 р. Установи соціального виховання.* – Х.: ЦСУ УСРР, 1925. – 116 с.
383. *Народне господарство УРСР: Стат. довідник.* – К., 1940. – 124 с.
384. *Народне господарство УРСР: Стат. збірник.* – К., 1935. – 130 с.
385. *Народное образование в СССР: Общеобразовательная школа. Сб. документов. 1917-1973 гг. / А.А. Абакумов, Н.П. Кузин, Ф.И. Пузырев, Л.Ф. Литвинов.* – М.: Педагогика, 1974. – 560 с.
386. *Народное образование на Украине на 1 января 1923 г.: Учреждения социального воспитания.* – Х.: Изд-во ЦСУ УСРР, 1924. – LXV, 75 с.
387. *Народное образование Украины на 1 января 1923 г.: Статистика Украины.* – № 46. – Х., 1923. – 126 с.
388. *Народня освіта на Вкраїні.* – Б.м.: Черв. шлях, 1924. – 206 с.
389. *Національні відносини в Україні у ХХ ст.: Зб. документів і матеріалів / М.І.Панчук, І.Л. Гошуляк, С.С. Діброва та ін.* – К.: Наукова думка, 1994. – 560 с.
390. *Національні процеси в Україні: історія і сучасність. Документи і матеріали: Довідник. У 2 ч. Ч.2 / Упоряд. І.О. Кресіна, В.Ф. Панібудьласка.* – К: Вища школа, 1997. – 704 с.
391. *Національні процеси на Кіровоградщині у 20-х рр. ХХ ст.: Зб. документів і матеріалів / Л. Маренець, О. Недбальська, В. Орлик та ін. / Держ. архів Кіровоград. області; Кіровоград. держ. пед. ун-т ім. В. Винниченка.* – Кіровоград, 2004. – 286 с.
392. *Нестеренко В.А. Польські освітні заклади Південно-східної Волині в 20-30-ті роки ХХ ст. // Поляки на Волині: Історія і сучасність.* – Житомир, 2003. – С. 159-171.
393. *Нестеренко В.А. Українське вчительство Поділля в 1920 – 1930-ті роки: суспільно-політичний портрет / Освіта, наука і культура на Поділлі: Зб. наук. праць.* – Кам'янець-Подільський, 2002. – Т.3. – С.155-164.
394. *Нестеренко В.А. Українізація на Поділлі у 20-30-х роках ХХ сторіччя: Основні напрями, наслідки, недоліки та особливості.* – 2-е вид. – Кам'янець-Подільський: Абетка, 2003. – 68 с.
395. *Николишин С. Культурна політика большевиків і український культурний процес: Публіцистичні рефлексії.* – Б. м.: На чужині, 1947. – 119 с.
396. *Ніжинський М.П. Більшовики України в боротьбі за культурну революцію // Більшовик України.* – 1949. – №1. – С. 1–12.

397. *Ніколіна І.І.* Вчительство Поділля у 1920 – 30-х рр. ХХ ст. // Вінниччина: минуле та сьогодення. Краєзн. дослідження: Матеріали ХХ Вінниц. наук. іст.-краєзн. конф., 27-28 жовт. 2005 р. – Вінниця, 2005. – С. 155-161.

398. *Ніколіна І.І.* Державна освітня політика на Україні в 20 х рр. ХХ ст. // Розвиток наукових досліджень 2005: Матеріали міжнар. наук.-практ. конф., м. Полтава, 7-9 листоп. 2005 р. – Полтава, 2005. – Т.3. – С. 141-144.

399. *Ніколіна І.І.* Політичні переслідування вчителів загальноосвітніх шкіл Поділля в 1920-х – на початку 1930-х рр. // Політичні репресії та голодомори на Вінниччині в ХХ столітті у контексті національної пам'яті: Матеріали обл. наук.-практ. конф., м. Вінниця, 24 листоп. 2005 р. – Вінниця, 2006. – С. 62-72.

400. *Ніколіна І.І.* Впровадження ідей загального навчання та політехнізму в загальноосвітній школі // Наук. зап. Тернопіл. нац. пед. ун-ту ім. В. Гнатюка.– Тернопіль, 2006. – Вип.1. – С. 227-235. – (Історія).

401. *Ніколіна І.І.* Українізація загальноосвітньої школи України та вплив суспільно-політичного життя 20 – 30-х рр. ХХ ст. на її здійснення // Наук. зап. Вінниц. держ. пед. ун-ту ім. М. Коцюбинського: Зб. наук. праць. – Вінниця, 2006. – Вип. 10. – С. 123-134. – (Історія).

402. *Ніколіна І.І.* Загальноосвітня школа УСРР у 20-х – 30-х роках минулого століття // Університет. – 2006. – №4. – С. 51-64.

403. *Ніколіна І.І.* Боротьба за подолання труднощів розвитку загальноосвітньої школи в УСРР на початку 20-х рр. ХХ ст. // Мандрівець. – 2006. – №2. – С.16-25.

404. *Ніколіна І.І.* Формування учительських кадрів загальноосвітніх шкіл України в умовах суспільно-політичного життя 20-х – початку 30-х рр. ХХ ст. // Наук. зап. Вінниц. держ. пед. ун-ту ім. М. Коцюбинського: Зб. наук. праць. – Вінниця, 2006. – Вип. 11. – С. 223-233.– (Історія).

405. *Ніколіна І.І.* Запровадження виробничого навчання в загальноосвітній школі України в 20-х – на початку 30-х рр. ХХ ст. // Лінгвістика та лінгводидактика у сучасному інформаційному суспільстві: Матеріали наук.-практ. конф., м. Київ, 4-6 квіт. 2007 р. – К., 2007. – С. 410-414.

406. *Ніколіна І.І.* Місце загальноосвітньої школи в системі народної освіти УСРР в 20-х – на початку 30-х рр. ХХ ст. // III Гуржіїв. іст. читання: Зб. наук. праць. – Черкаси, 2007. – С. 406-409.

407. *Ніколіна І.І.* Антирелігійна політика радянської влади в загальноосвітній школі УСРР у 20-х – на початку 30-х рр. ХХ ст. // Релігійне життя Поділля: минуле і сучасне. – Вінниця, 2008. – С. 115-118.

408. *Ніколіна І.І.* Розвиток шкільної освітньої системи в 20 х рр. ХХ ст. // Вісник інституту історії, етнології і права. Збірник наукових праць. – Вінниця, 2009. – Вип. 7. – С.42-44.

409. *Ніколіна І.І.* Роль єврейської загальноосвітньої школи УСРР в системі освіти національних меншин в 20-х – на початку 30 х рр. ХХ ст. // Проблеми філології, історії та культури ХХ століття у сучасних дослідженнях. – Ніжин, 2010. – Вип. 58. – С. 300-309.

410. *Ніколіна І.І., Вознюк О.М.* Реалізація принципу політехнізму в загальноосвітній школі України наприкінці 20-х – на початку 30-х рр. ХХ ст. // Наук. зап. Вінниц. держ. пед. ун-ту ім. М. Коцюбинського: Зб. наук. праць. – Вінниця, 2010. – Вип. 18. – С. 136-141.– (Історія).

411. *Ніколіна І.І.* Особливості шкільного будівництва в УСРР в 20-х – на початку 30-х років ХХ ст. // Наук. зап. Вінниц. держ. пед. ун-ту ім. М. Коцюбинського: Зб. наук. праць. – Вінниця, 2013. – Вип. 21. – С. 46-48. – (Історія).

412. *Новгородський Р.* Сім'я та школа як соціально-виховні інститути в педагогіці України (20-ті роки ХХ століття) // Рідна школа. – 2004. – №4. – С. 48-50.

413. *О* всеобщем обязательном начальном обучении: Постановление ЦК ВКП(б) от 25 июля 1930 г. // Директивы ВКП(б) и постановления Советского правительства о народном образовании: Сб. документов за 1917-1947 гг. – М.; Л., 1947. – Вып. 1. – С. 97-100.

414. *О* комиссии по делам национальных меньшинств при ВУЦИК и ее местных органах: Постановление ВУЦИК и СНК УССР // Собр. узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Украины. – Х, 1924. – № 42. – С. 783-786.

415. *О* начальной и средней школе: Постановление ЦК ВКП(б) от 5 сентября 1931 г. // Директивы ВКП(б) и постановления Советского правительства о народном образовании: Сб. документов за 1917-1947 гг. – М.; Л., 1947. – Вып. 1. – С. 151-159.

416. *О ходе всеобщего начального обучения: Постановление ЦК ВКП(б) от 21 февраля 1931 г. // Директивы ВКП(б) и постановления Советского правительства о народном образовании: Сб. документов за 1917-1947 гг. – М.; Л., 1947. – Вып. 1. – С. 105-106.*

417. *Обращение ВУЦИКа к селянству Украины о поддержке школы // Путь просвещения. – 1923. – № 3.*

418. *Обращение ВЦИК ко всем органам Советской власти, ко всем общественным организациям и ко всем трудящимся республики // Нар. просвещение. – 1923. – № 3. – С. 36.*

419. *Обращение ВЦИК ко всему крестьянству Советской республики // Нар. просвещение. – 1923. – № 3. – С. 37.*

420. *Окса М.М. Репресії проти освітян на Півдні України // Репресії проти освітян Запоріжчини: Зб. наук. праць / Під ред. М.М. Окси – Мелітополь, 2001. – С. 6-28.*

421. *Орлик В.М. Молдавська національна меншина в Україні (1919-1923 рр.) / Під ред. В.М. Курило. – Кіровоград, 1998. – 42 с.*

422. *Освіта України і науково-технічний та соціальний прогрес: історія, досвід, уроки / В.М. Курило, В.П. Шепотько – К.: Деміур, 2006. – 432 с.*

423. *От Народного Комиссара по Просвещению: Общее направление просветительной работы // Нар. просвещение. – 1918. – № 1-2. – С. 3.*

424. *Очеретянюк С.І. Німецька національна освіта в Україні (20-30 ті роки ХХ ст.): Автореф. дис. ... кандидата істор. наук.: 07.00.01 / Харків. нац. ун-т. – Х., 2003. – 20 с.*

425. *Пам'ятки російської історії і культури в Україні XVII-XXI ст. / Л. Новохатько, Д. Табачник. – К., 2003. – 250 с.: фотоіл. – (Проект “Україна”).*

426. *Первое Всеукраинское совещание по работе среди национальных меньшинств: 8-11 января 1927 г.: Стеногр. отчет, резолюция, постановления и материалы / ЦКНМ при ВУЦИК. – Х., 1927. – 230 с.*

427. *Перший Всеукраїнський учительський з'їзд в Харкові від 5 до 11 січня 1925 р. – Х.: ДВУ, 1925. – 159 с.*

428. *Пігідо Ф. Україна під большевицькою окупацією. – Мюнхен: Ін-т для вивчення СРСР, 1956. – 143 с.*

429. *Пилипенко Б. К совещанию совпартшкол: (из опыта работы Харьковской губернии) // Знамя коммунизма. – 1924. – №5. – С. 62-63.*

430. *Повідомлення* бюро друку України про видання постанови Наркомосу УСРР про відміну державної мови й оголошення всіх мов рівноправними. 10 березня 1919 р. // Укр. іст. журн. – 1990. – № 6. – С. 110-111.

431. *Полоцький О.* Культурна п'ятирічка України. – Х.: ДВУ, 1929. – 51 с.

432. *Попов М.М.* Про націоналістичні ухили в лавах української парторганізації і про завдання боротьби з ними: Доповідь секретаря ЦК КП(б)У ... на зборах Харківського партактиву 9 липня 1933 р. // Комуніст. освіта. – 1933. – №7. – С. 3-17.

433. *Попович А.* Наслідки обслідування санітарно-гігієнічного стану київських шкіл ФЗС // Політехнічна школа. – 1932. – № 7. – С. 44-50.

434. *Постернак С.* Із історії освітнього руху на Україні за часи революції 1917-19 рр. – К.: Всеукр. кооп. вид. союз, 1920. – 128 с.

435. *Постишев П.П.* Боротьба КП(б)У за здійснення ленінської національної політики // Черв. шлях. – 1934. – № 2-3. – С. 165-176.

436. *Постишев П.П.* Підсумки і найближчі завдання проведення національної політики на Україні: Резолюція об'єднаного пленуму ЦК і ЦКК КП(б)У на доповідь тов. С.В. Косіора, ухвалена 22 листопада 1933 року // Черв. шлях. – 1933. – №8-9. – С. 261-272.

437. *Постишев П.П.* Радянська Україна – непохитний форпост великого СРСР // Черв. шлях. – 1933. – №8-9. – С. 245-246.

438. *Приходько А.* Українізація народньої освіти // Будівництво Радянської України: Зб. Вип. 2. Господарче та культурне будівництво. – Х.: ДВУ, [б.р.] – С. 70-74.

439. *Приходько А.* Культурне будівництво на Україні (за 1925/1926 та 1926/1927 роки). – Х.: Пролетарій, 1927. – 112 с.

440. *Про* роботу органів юстиції в галузі загального навчання та політехнізації школи: Постанова Колегії НКЮ з 9 серпня 1932 р. // Бюлетень НКО УСРР. – 1932. – № 43. – С. 3-6.

441. *Про* перебіг шкільного будівництва: Постанова Колегії НКЮ з 9 серпня 1932 р. // Бюлетень НКО УСРР. – 1932. – №54. – С. 1-3.

442. *Про* 5-тирічний перспективний плян культбудівництва НКО УСРР // Бюлетень НКО УСРР. – 1929. – №19. – С. 1-7.

443. *Про* боротьбу з плинністю кадрів // Бюлетень НКО УСРР. – 1932. – №3. – С. 6-7.

444. *Про* виконання резолюції ЦК КП(б)У в справі культобслуговування нацменшостей // Бюлетень НКО УСРР. – 1932. – № 16. – С. 5.
445. *Про* використання зошитів // Бюлетень НКО УСРР. – 1932. – №3. – С. 3.
446. *Про* забезпечення культурних потреб національних меншостей на Україні в справі шкільного навчання та лікнепу // Бюлетень НКО УСРР. – 1933. – №16. – С. 1-2.
447. *Про* забезпечення школярів гарячими сніданками // Бюлетень НКО УСРР. – 1932. – №47-48. – С. 11-13.
448. *Про* категоричну заборону використовувати дітей як робочу силу // Бюлетень НКО УСРР. – 1932. – №54. – С. 78.
449. *Про* користування шкільною землею // Рад. освіта. – 1925. – №10. – С. 84.
450. *Про* наслідки запровадження політехнізації: Постанова колегії НКО УСРР від 10 серпня 1931 р. // Бюлетень НКО УСРР. – 1931. – №50. – С. 2.
451. *Про* підсумки проведення загального обов'язкового початкового навчання та політехнізації школи в 1930-1931 році: Постанова РНК УСРР від 7 серпня 1931 р. // Бюлетень НКО УСРР. – 1931. – № 44-45. – С. 1-2.
452. *Прокоп М.* Україна і українська політика Москви. – Мюнхен: Сучасна Україна, 1956. – 176 с.
453. *Прокопенко Г. І.* Розвиток загальноосвітньої школи Української РСР за сорок років радянської влади / Т-во для поширення політ. і наук. знань УРСР – К., 1958. – 37 с.
454. *Професійна освіта на Україні* / Я. Звігальський, М. Іванов. – Х., 1927. – 410, VIII с.: діагр.
455. *Равкин З.И.* Советская школа в годы перехода на мирную работу по восстановлению народного хозяйства 1921-1925 гг. – М.: Изд-во Академии педагогических наук РСФСР, 1949. – 195 с.
456. *Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни (1919-1920): Зб. документів і матеріалів.* – К.: Вид-во АН УРСР, 1957. – 1083 с.
457. *Редькина И.И.* Развитие народного образования и политпросветработы в УСРР в годы первой пятилетки (1928-1932 гг.): Автореф. дис. ... кандидата іст. наук: 07.00.02. – К., 1956. – 13 с.
458. *Резолюції* Всесоюзного зїзду Войовничих безвірників // Безвірник. – 1929. – №20. – С. 62-80.

459. *Резолюції до доповідей на Всеукраїнській нараді Губ.- та Окрінспекторів Наросвіти в м. Харкові 26 травня 1925 р. // Бюлетень НКО УСРР. – 1925. – № 7. – С. 1-31.*

460. *Робітник освіти в радянському законодавстві: Зб. узаконень, постанов та розпоряджень, що стосуються матеріального й правового стану освітянина / Склав і систематизував М.М. Лескевич. – Х.: ВУК Робос, 1928. – 352 с.*

461. *Розвиток народної освіти і педагогічної науки в Українській РСР (1917-1957) / Під ред. М.М. Грищенко. – К.: Рад. школа, 1957. – 448 с. – (Наук. записки. Т.6. Серія педагогічна).*

462. *Розвиток народної освіти і педагогічної науки на Харківщині / В.І. Євдокимов, В.В. Корнілов / Харків. держ. пед. ін-т ім. Г.С. Сковороди – Х., 1992. – 334 с.*

463. *Розвиток народної освіти на Житомирщині за 40 років радянської влади / Під ред. В.Е. Юшнак – Житомир: Обл. вид-во, 1958. – 128 с.: іл.*

464. *Розвиток народної освіти на Житомирщині за 50 років радянської влади: Тези наук. конф. – Житомир: Обл. упр. по пресі, 1967. – 62 с.*

465. *Розвиток педагогічної думки і освіти на Черкащині / Л.М.Андрощук, Л.Д. Березовська, О.А. Біда та ін. – К.: Наук. світ, 2003. – 174 с.*

466. *Розвиток української культури за роки радянської влади / С.К. Гутянський, М.В. Коваль, К.З. Литвин та ін.; Під ред. П.П. Гудзенко – К.: Наук. думка, 1967. – 367 с.: іл.*

467. *Ряппо Я.П. Две системы посвящения // Путь просвещения. – 1922. – №1. – С. 109-117.*

468. *Ряппо Я.П. Загальне навчання на Україні // Путь просвещения. – 1925. – №11. – С. 1-6.*

469. *Ряппо Я.П. Народное образование и национальный вопрос на Украине // Вест. Одес. губотдела нар. образования. – 1920. – №5. – С. 1-4.*

470. *Ряппо Я.П. Новый этап в работе Наркомпрос // Путь просвещения. – 1925. – №12. – С. 1–10.*

471. *Ряппо Я.П. Новый этап реформы педагогического образования // Путь просвещения. – 1923. – № 7-8. – С. 20-34.*

472. *Ряппо Я.П. О пролетаризации высшей школы // Студент революции. – 1923. – №2-3. – С. 3-8.*

473. *Ряппо Я.П. Перспективи робітфаків на Україні // Путь просвещения. – 1925. – №12. – С. 1–10.*

474. *Ряпко Я.П.* Проблемы воспитания и образования в Советском государстве // Путь просвещения. – 1922. – №4. – С. 1–17.
475. *Ряпко Я.П.* Школьное строительство на селе // Путь просвещения. – 1924. – №2. – С. 38-49.
476. *Ряпко Я.П.* Технікуми України – вища школа. – Х.: ДВУ, 1927. – 28 с.
477. *Ряпко Я.П.* Народня освіта на Україні за десять років революції. – Х.: ДВУ, 1927. – 126 с.
478. *Ряпко Я.П.* Що дала Жовтнева революція в галузі освіти на Україні? – Х.: Книгоспілка, 1928. – 113 с.
479. *Садовський В.* Національна політика Совітів на Україні. – Варшава, 1937. – 176 с.: іл.
480. *Самойленко Г.Д.* Розвиток освіти та науки в Ніжині в XVII–XX ст. Нариси культури. Ч.3. / Г.Д. Самойленко, О.Г. Самойленко, С.Г. Самойленко. – Ніжин: НДПІ, 1996. – 226 с.
481. *Сборник действующего законодательства УССР по народному просвещению.* – Х.: Юрисдат, 1926. – 208 с.
482. *Сводка национальных меньшинств на Украине (Составлена по данным переписи 1920 года по 9 губерниях) // Бюллетень Наркомоса внутренних дел.* – 1923. – №21. – С. 57.
483. *Сергійчук В.І.* “Українізація Росії”. Політичне ошуканство українців російською більшовицькою владою в 1923-1932 роках. – К.: Укр. вид. спілка, 2000. – 336 с.
484. *Сергучов О.* Дещо із практики викладання мови // Рад. освіта. – 1926.– №10. – С. 18-21.
485. *Сігаєва Л.Є.* Становлення і розвиток системи підвищення кваліфікації вчителів в Україні (20-30-ті рр. XX ст.) / Ін-т педагогіки і психології професійної освіти АПН. – К.: ПП “Липень”, 2000. – 237 с.
486. *Сірополко С.О.* Історія освіти в Україні / Під. ред. Ю.Вільчинського, Л. Масенко. – К.: Наук. думка, 2001. – 912 с.
487. *Сірополко С.О.* Народня освіта на Советській Україні. – Варшава, 1934. – 240 с. – (Праці Укр. наук. ін-ту).
488. *Система народньої освіти: Збірка / А. Зільберштейн, В. Ястржембський.* – Х.: ДВУ, 1929. – 318 с.
489. *Скрипник М.О.* Два роки переможного соціалістичного будівництва в УСРР.: Звітна доповідь од уряду на сесії Київської міськради XII скликання 22 лютого 1931 р. // Рад. освіта. – 1931. – №5. – С. 1-20.

490. *Скрипник М.О.* Елементарні показники загального навчання: Промова на V пленумі ВУК'у Робос від 28 листопада 1930 р. // Рад. освіта. – 1931. – №2. – С. 1-10.
491. *Скрипник М.О.* Завдання культурного будівництва на Україні: Доповідь на X з'їзді КП(б)У // Рад. освіта. – 1928. – №2. – С. 14-32.
492. *Скрипник М.О.* Завдання робітництва у загальному навчанню // Ком. освіта. – №1. – 1931. – С. 5-17.
493. *Скрипник М.О.* Загальне навчання та політехнізація шкіл // Ком. освіта. – 1931. – №2-3. – С. 5-28.
494. *Скрипник М.О.* Перебудовними шляхами: Проблеми культурного будівництва національностей України // Ком. освіта. – 1931. – №7-8. – С. 16-33.
495. *Скрипник М.О.* За єдину систему народної освіти // Рад. освіта. – 1930. – №5-6. – С. 1-13.
496. *Скрипник М.О.* Вибрані твори. – К.: Україна, 1991. – 620 с.
497. *Скрипник М.О.* До теорії боротьби двох культур. – Х.: ДВУ, 1926. – 31 с.
498. *Скрипник М.О.* Народна освіта за 10 років // *Скрипник М.О.* Вибрані твори. – К., 1991. – С. 260-264.
499. *Скрипник М.О.* Національні перетинки. – Х.: ДВУ, 1930.– 180 с.
500. *Скрипник М.О.* Нові лінії в національно-культурному будівництві // *Скрипник М.О.* Статті й промови. – Х., 1931. – Т. 2. – С. 347-373.
501. *Скрипник М.О.* Основні засади єдиної системи народної освіти СРСР. – Х.: Робітник освіти, 1930. – 31 с.
502. *Скрипник М.О.* Перебудовними шляхами // Укр. іст. журн. – 1989. – №8. – С. 118–124; № 11. – С. 99–108; № 12. – С. 129–135.
503. *Скрипник М.О.* Переламні риси шкільної справи. Постанови ЦК ВКП(б) про школу та наші завдання. – Х.: Рад. школа, 1932. – 79 с.
504. *Скрипник М.О.* Реконструкція країни і перебудова школи. – Х.: Рад. школа, 1932. – 88 с.
505. *Скрипник М.О.* Чергові завдання соціалістичного будівництва національної політики на Радянській Україні // *Скрипник М.О.* Статті й промови. – Х., 1931. – Т. 2. – С. 104-128.
506. *Скрипник М.О.* Нариси підсумків українізації та обслуговування культурних потреб нацменшостей УСРР, зокрема російської. – Х.: Рад. школа, 1933. – 36 с.

507. *Скрипник Н.* Культурное строительство в СССР. – Х.: Пролетар, 1931. – 48 с.
508. *Славута Г.* Антирелігійна політика радянської держави в галузі народної освіти у 20-30-х рр. // 3 архівів ВУЧК, ГПУ, НКВД, КГБ. – 1998. – № 1/2. – С. 244-252.
509. *Слуцький О.Б.* Радянське і культурне будівництво на Україні в перші роки боротьби за соціалістичну індустріалізацію країни (1926-1929 рр.) – К.: Вид-во АН УРСР, 1957. – 209 с.
510. *Солдатенко В.Ф.* Життя і смерть Миколи Скрипника. – К., 2002. – 352 с.
511. *Список інститутів, технікумів та робфаків:* За даними на початок 1926-1927 учб. року. – Олександрія, 1927. – 39 с.
512. *Ставицький В.А.* З історії становлення і розвитку середньої педагогічної освіти в УРСР (1917–1925) // Народна освіта і педагогічна наука в Українській РСР за 50 років. – К., 1967. – С. 135–138.
513. *Сталінізм і українська інтелігенція в 20-і – 30-і роки* / Г.В. Касьянов, В.М. Даниленко. – К.: Наукова думка, 1991. – 96 с.
514. *Стенограмма* заседания секции 12 съезда РКП(б) по национальному вопросу 25 апреля 1923 года // Известия ЦК КПСС. – 1991. – № 5. – С. 160–180.
515. *Сторінки історії України ХХ століття* / Упоряд. В.П. Шевчук, А.А. Чуб, Н.А. Дехтярьова; За ред. С.В. Кульчицького. – К.: Освіта, 1992. – 336 с.
516. *Стронський Г.Й.* Злет і падіння: Польський національний район в Україні у 20 – 30-ті роки. – Тернопіль, 1992. – 63 с.
517. *Субтельний О.* Україна. Історія / Пер. з англ. Ю. Шевчук. – К.: Либідь, 1991. – 512 с.: іл.
518. *Тепло – людям* / Сост. П.И. Скубко. – Донецьк: Донбасс, 1964. – 118 с.: іл.
519. *Тимошенко В.І.* Поляки в Україні в 20-30-ті рр. очима польських дипломатів. Поляки на Волині: Історія і сучасність // Велика Волинь: Наук. зб. / Житомир. наук.-краєзн. т-ва дослідників Волині; М.Ю. Костриця (голов. ред.) – Житомир, 2003. – С. 50-54. – (Праці. Т. 30).
520. *Турін В.* Бригада НКО й ХТЗ в боротьбі за школу // Ком. освіта. – 1933.– №2-3. – С. 55-61.
521. *Ткачова Л.І.* Інтелігенція радянської України в період побудови основ соціалізму. – К.: Наукова думка, 1985. – 191 с.

522. *Ткачова Л.І.* Матеріальне становище інтелігенції (1920 – 1930 рр.) // Україна ХХ ст.: Культура, ідеологія, політика: Зб. статей / Ін-т історії України НАН України – К., 1996. – Вип. 2. – С. 70-80.

523. *Ткачова Л.І.* Соціальні зміни в складі української інтелігенції та їх наслідки (20 – 30 роки) // Тези та повідомлення III Міжнар. конгресу українців. Історія. – Х., 1996. – Ч. 2. – С. 94-97.

524. *Третье* Всеукраинское совещание по просвещению. 15-27 июня 1921 г. – Х.: Изд-во Отдела Наркомпроса, 1922. – 78 с.

525. *Тригубенко В.* Світанок перед сутінками: про колізії злету і падіння української культури й освіти в 20-30 роках ХХ століття // Старожитності. – 1993. – №2(38). – С. 22-24.

526. *Угода*, що її склали Нарком освіти УСРР т. Затонський та Нарком освіти РСФРР т. Бубнов в царині роботи на культурному фронті між РСФРР та УСРР // Бюлетень НКО УСРР. – 1933. – №15. – С. 7.

527. *Украинская советская энциклопедия.* – К.: Главная редакция Украинской советской энциклопедии, 1985. – Т. 11. – Кн. 2. Украинская Советская Социалистическая Республика. – 515 с.

528. *Україна.* Стат. щорічник ЦСУ. – Х.: ДВУ, 1928.– 141 с.

529. *Україна.* Стат. щорічник. – Х.: ЦСУ УСРР, 1926. – 417 с.

530. *Українізація: здобутки і втрати (20-і - 30-і роки)* // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки / В.М. Даниленко, Я.В. Верменич, П.М. Бондарчук та ін. – К., 1992. – Вип. 2. – С. 28-34.

531. *Українізація на Чернігівщині в 20-30-ті роки: Збірка документів / Упоряд. Н.М. Полетун, Л.Ф. Сурабко / Держ. архів Чернігів. обл. – Чернігів, 1997. – 130 с.*

532. *“Українізація” 1920 – 30-х років: Передумови, здобутки, уроки / В.М. Даниленко, Я.В. Верменич, П.М. Бондарчук та ін. / Ін-т історії України НАН України – К., 2003. – 392 с.*

533. *Установи народньої освіти на Волині по матеріалам Губнаросвіти на 1 січня 1924 р. / І.Афанасьєв; Волин. губнаросвіта. – Житомир, 1924. – 655 с.*

534. *Учреждения социального воспитания на Украине по данным Главсоцвоса на 1 апреля 1923 года / Собр. и обработ. Ф.Д. Тачином; Под ред. В.А. Арнаутова. – Х., 1924. – 32 с.*

535. *Феденко П.* Український рух у ХХ столітті. – Лондон: Наше слово, 1959. – 267 с.

536. *Федотова О.* Про санітарний мінімум у школі // Ком. освіта. – 1932. – №3. – С. 37-41.

537. *Хронологічне зібрання законів, указів Президії Верховної Ради, постанов і розпоряджень уряду Української РСР: Зб. док.: В 7 т. Т.1: (1917-1941).* – К.: Політвидав України, 1963. – 770 с.

538. *Цвілюк С.А.* Українізація України: Тернистий шлях національно-культурного відродження доби сталінізму. – О.: Маяк, 2004. – 200 с.

539. *Черкаський А.В.* Національно-культурне будівництво на півдні України в 20-ті роки: Автореф. дис. ... кандидата іст. наук: 07.00.01 / Одес. ун-т ім. І.І. Мечникова. – О., 1994. – 24 с.

540. *Черкашин Л.В.* Загальне навчання в Українській РСР (1917-1957). – К.: Рад. школа, 1958. – 64 с.

541. *Чирко Б.В.* Національні меншості на Україні в 20-і – 30-і рр. // Укр. іст. журн. – 1990. – №1. – С. 5-9.

542. *Чирко Б.В.* Нацмен? Значить ворог. Проблеми національних меншин в документах партійних і радянських органів України в 20-30 х рр. // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 1995. – № 1-2. – С. 95-111.

543. *Чирко Б.В.* Під пресом імперської ідеології: Початок формування національної школи та її денаціоналізація в умовах тоталітарного режиму (1920– 30 -і роки) // Відродження. – 1993. – №1. – С. 67-69.

544. *Чирко Б.В.* Робота парторганізацій з національними меншостями на Україні (1923-1930 рр.) // Укр. іст. журн. – 1988. – №6. – С. 68-77.

545. *Чорний М.* Від темряви до світла. Що таке радянська освіта. – 2-е вид. – Х.: ДВУ, 1925. – 78 с.

546. *Шаповал Ю.І.* Лазар Каганович. – К.: Знання, 1994. – 40 с.

547. *Шаповал Ю.І.* Україна 20-50-х років: сторінки ненаписаної історії. – К.: Наук. думка, 1993. – 351 с.

548. *Шаповал Ю.І.* У ті трагічні роки: сталінізм на Україні. – К.: Політвидав України, 1990. – 143 с.: іл.

549. *Шарпатий В.Г.* Діяльність М.О.Скрипника на чолі наркомату освіти радянської України (1927–1933 рр.): Автореф. дис. ... кандидата істор. наук.: 07.00.01 / Запоріж. держ. ун-т. – Запоріжжя, 1994. – 17 с.

550. *Шахрай Т.О.* Польська шляхетська верства в суспільно-політичному та культурному житті Волині (1900-1914 рр.) // *Ucrainica Polonica.* – Т. 1. – К.; Житомир: Вид. центр Київ. нац. лінгвістичного ун-ту, 2004. – С. 96-111.

551. *Шашло Т.М.* Керівна роль Комуністичної партії в розвитку радянської школи на Україні. – К.: Рад. школа, 1963. – 158 с.

552. *Шашло Т.М.* Розвиток народної освіти на Київщині за 40 років. – К.: Т-во для поширення політ. і наук. знань УРСР. – 1957. – 24 с.
553. *Шевельов Ю.* Українізація і радянська політика 1925-1932 років // *Сучасність.* – 1983. – №5. – С. 36-57.
554. *Шевчук Г.М.* Культурне будівництво на Україні у 1921-1925 роках. – К.: Вид-во АН УСРР, 1963. – 435 с.
555. *Шумський О.* На третьому фронті: До учительського з'їзду // *Рад. освіта.* – 1925. – №1. – С. 2-9.
556. *Юркова О.* До питання про завдання школи у так званий “реконструктивний період” // *Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки: Міжвідомчий зб. наук. праць / Ін-т історії України НАН України.* – К., 2003. – Вип. 8. – С. 297-303.
557. *Як* учительству збільшити знання з української мови // *Бюлетень Миколаїв. окр. інспектури народної освіти.* – Миколаїв, 1927. – №1. – С. 17-20.
558. *Якубова Л.Д.* Етнічні меншості УСРР у першій половині 20-х років ХХ ст. / *Ін-т історії України НАН України.* – К., 2002. – 188 с.
559. *Якубова Л.Д.* Маріупольські греки (етнічна історія): 1778 р. – початок 30-х років ХХ ст. / *Ін-т історії України НАН України.* – К., 1999. – 331 с.
560. *Якубова Л.Д.* Національно-культурне життя етнічних меншостей в Україні (20-30-ті роки): коренізація і денаціоналізація // *Укр. іст. журн.* – 1998. – №6. – С. 22-36; 1999. – №1. – С. 41-56.
561. *Яновська Е.В.* Соціальне виховання, як неминуча історична потреба. – К.: Держвидав, 1921. – 83 с.
562. *Яремчук В.Д.* Національні проблеми загальноосвітньої школи України: історія і сучасність. – К.: ІСДО, 1993. – 100 с.
563. *Ясницький Г.І.* Розвиток народної освіти на Україні (1921-1932 рр.). – К.: Вид-во КДЕ, 1965. – 256 с.
564. *Polacy na Ukrainie: Zbior dokumentow. Cz. 1: lata 1917-1939 / Poludniowo-wschodni instytut naukowy w Przemyslu.* – Przemyśl, 1998. – 336 с.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ ТА АБРЕВІАТУР

ВРНГ – Вища Рада Народного Господарства
ВУК – Всеукраїнський комітет галузевої профспілки
ВУРПС – Всеукраїнська Рада профспілок
ВУЦВК – Всеукраїнський центральний виконавчий комітет
ДПУ – Державне політичне управління
ІНО – Інститут народної освіти
ЛКСМУ – Ленінська Комуністична Спілка Молоді України
Наркомюст – Народний комісаріат юстиції
НК РСІ УСРР – Народний комітет робітничо-селянської інспекції УСРР
НКВС – Народний комісаріат внутрішніх справ
НКО, Наркомосвіти – Народний комісаріат освіти
Н.р. – навчальний рік
Окрвиконком – окружний виконавчий комітет
Оргбюро – організаційне бюро
Профшкола – професійно-технічна школа
РНМ, Раднацмен – Рада національних меншин
РОБОС – Професійний союз працівників освіти
РСФРР – Російська Соціалістична Федеративна Радянська Республіка
Головсоцвих – Головний комітет соціального виховання
УСРР – Українська Соціалістична Радянська Республіка
Хедер – єврейська релігійна початкова школа
ЦДАВО України – Центральний державний архів вищих органів влади і управління України
ЦДАГО України – Центральний державний архів громадських об'єднань України
ЦК ВКП(б) – Центральний комітет Всесоюзної комуністичної партії більшовиків
ЦК КП(б)У – Центральний комітет комуністичної партії України
ЦК ЛКСМУ – Центральний комітет Ленінської Комуністичної Спілки Молоді України
ЦСУ – Центральне статистичне управління

Наукове видання

Інна Іванівна Ніколіна

**ЗАГАЛЬНООСВІТНЯ ШКОЛА
УКРАЇНИ
20-Х – ПОЧАТКУ 30-Х РР. ХХ СТ.**

Монографія